

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

عظیم صاب

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

((۳))

مجلسان دینی

کتابت و تدوین

پروفیسر

نور محمد بیگ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مشاهير مدفون در حرم رضوي

نويسنده:

غلامرضا جلالی

ناشر چاپي:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوي

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	مشاهیر مدفون در حرم رضوی جلد ۳
۱۲	مشخصات کتاب
۱۳	اشاره
۱۷	فهرست مطالب
۳۶	آ
۳۶	(۱)
۳۷	(۲)
۳۸	(۳)
۴۱	الف
۴۱	(۴)
۴۲	(۵)
۴۷	(۶)
۵۱	(۷)
۵۳	(۸)
۵۴	(۹)
۵۶	(۱۰)
۵۹	(۱۱)
۶۸	(۱۲)
۷۰	(۱۳)
۷۵	(۱۴)
۸۳	(۱۵)
۸۷	ب
۸۷	اشاره

۸۷	(۱۶)
۸۸	(۱۷)
۹۴	(۱۸)
۹۶	(۱۹)
۹۷	ت
۹۷	اشاره
۹۷	(۲۰)
۱۰۵	ج
۱۰۵	(۲۱)
۱۰۸	ح
۱۰۸	اشاره
۱۰۸	(۲۲)
۱۰۹	(۲۳)
۱۱۱	(۲۴)
۱۱۳	خ
۱۱۳	اشاره
۱۱۳	(۲۵)
۱۱۳	(۲۶)
۱۱۶	(۲۷)
۱۱۸	د
۱۱۸	(۲۸)
۱۲۰	(۲۹)
۱۲۱	ر
۱۲۱	(۳۰)
۱۲۲	(۳۱)
۱۲۳	(۳۲)

124	(33)
126	(34)
127	(35)
129	(36)
129	(37)
131	(38)
131	(39)
132	(40)
132	(41)
133	(42)
133	(43)
134	(44)
135	(45)
136	(46)
138	(47)
138	(48)
139	(49)
140	(50)
141	(51)
142	(52)
142	(53)
143	(54)
144	(55)
144	(56)
146	(57)
147	(58)

١٤٩	(٥٩)
١٥٠	(٦٠)
١٥١	(٦١)
١٥٢	(٦٢)
١٥٣	(٦٣)
١٥٤	(٦٤)
١٥٤	(٦٥)
١٥٧	(٦٦)
١٥٨	(٦٧)
١٥٩	(٦٨)
١٦٠	(٦٩)
١٦١	(٧٠)
١٦٢	(٧١)
١٦٢	(٧٢)
١٦٣	(٧٣)
١٦٤	(٧٤)
١٦٤	(٧٥)
١٦٦	س
١٦٦	اشاره
١٦٦	(٧٦)
١٦٩	(٧٧)
١٧٢	ش
١٧٢	(٧٨)
١٧٩	(٧٩)
١٨٤	ص
١٨٤	(٨٠)

١٩٤ ..... (٨١)

١٩٤ ..... (٨٢)

١٩٨ ..... (٨٣)

٢٠٤ ..... (٨٤)

٢١٤ ..... ط

٢١٤ ..... (٨٥)

٢١٥ ..... ظ

٢١٥ ..... (٨٦)

٢١٧ ..... ع

٢١٧ ..... اشاره

٢١٧ ..... (٨٧)

٢١٩ ..... (٨٨)

٢٢١ ..... غ

٢٢١ ..... (٨٩)

٢٢٧ ..... ف

٢٢٧ ..... (٩٠)

٢٣٢ ..... (٩١)

٢٣٥ ..... ق

٢٣٥ ..... (٩٢)

٢٣٦ ..... (٩٣)

٢٤٣ ..... (٩٤)

٢٤٩ ..... (٩٥)

٢٥٠ ..... (٩٦)

٢٥٩ ..... (٩٧)

٢٥٩ ..... (٩٨)

٢٦٤ ..... (٩٩)

٢٦٧	.....	ک
٢٦٧	.....	اشاره
٢٦٧	.....	(١٠٠)
٢٦٨	.....	گ
٢٦٨	.....	(١٠١)
٢٧٤	.....	ل
٢٧٤	.....	(١٠٢)
٢٧٤	.....	م
٢٧٤	.....	اشاره
٢٧٤	.....	(١٠٣)
٢٨١	.....	(١٠٤)
٢٨٢	.....	(١٠٥)
٢٨٤	.....	(١٠٦)
٢٨٨	.....	(١٠٧)
٢٨٨	.....	(١٠٨)
٢٨٩	.....	(١٠٩)
٢٩١	.....	(١١٠)
٢٩٤	.....	(١١١)
٣٠٨	.....	(١١٢)
٣٠٩	.....	(١١٣)
٣١٠	.....	(١١٤)
٣١١	.....	(١١٥)
٣١٥	.....	(١١٦)
٣١٧	.....	(١١٧)
٣٢٠	.....	(١١٨)
٣٢٠	.....	(١١٩)

۳۲۲ ..... (۱۲۰)

۳۴۵ ..... فهرست منابع

۳۴۵ ..... کتاب ها

۳۵۷ ..... اسناد و مصاحبه ها

۳۵۸ ..... مجلات و روزنامه ها

۳۵۹ ..... درباره مرکز

سرشناسه: زنگنه قاسم آبادی، ابراهیم، 1314 -

عنوان و نام پدیدآور: مشاهیر مدفون در حرم رضوی / ابراهیم زنگنه؛ با همکاری و ویراستاری علمی غلامرضا جلالی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1381 -

مشخصات ظاهری: 5 ج. مصور، عکس، نمونه.

شابک: دوره 978-964-971-202-4؛ ج. 1 964-444-548-1؛ 36000 ریال: ج. 2 978-964-971-204-8؛ 36000

ریال (ج. 3، چاپ اول)؛ 60000 ریال: ج. 4 978-964-971-239-0؛ 60000 ریال: ج. 5 978-964-971-324-3؛

یادداشت: ج. 2 و 3 و 4 (چاپ اول: 1387).

یادداشت: ج. 5 (چاپ اول: 1388).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج. 1. عالمان دینی. - ج. 2. شاعران، هنرمندان، دانشوران. - ج. 3. شاعران و هنرمندان. - ج. 4. رجال سیاسی ' اجتماعی و نظامی. - ج. 5. اعلام و اسناد/ گروه تراجم و انساب غلامرضا جلالی... [و دیگران]. -

موضوع: سرگذشتنامه -- مجموعه ها

موضوع: مشاهیر -- سرگذشتنامه

موضوع: مجتهدان و علما -- ایران -- سرگذشتنامه

موضوع: آرامگاه ها -- ایران -- مش

شناسه افزوده: جلالی، غلامرضا، 1333 -

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP21/ز9 م 1381 5

رده بندی دیویی: 297/92

شماره کتابشناسی ملی: م 81-39911

ص: 1

اشاره

مشاهیر مدفون در حرم رضوی

ابراهیم زنگنه

با همکاری و ویراستاری علمی غلامرضا جلالی.

ص: 3

1 آشتیانی-میرزا ابراهیم(-1353 ه ش)15

آل ثابت-سید حسن-عرب-سید حسن

2 آلفته-عیسی(1301-1370 ه ش)16

3 آموزگار-سید علیرضا(1277-1333 ه ش)17

ابو طاهر شرف الدین-قمی-ابو طاهر سعد بن علی

الف-ب 4 احتشام التولیه-محمد حسین خان(-زنده 1275 ه.ش)20

5 اردوبادی-حاتم بیگ(-1019 ه.ق)21

6 اسدی-محمد ولی(1257-1314 ش)25

7 اصغرزاده موسوی-اصغر(1308/1311-1374 ه ش)29

8 اصفهانی-ابو طالب(-1216 ه ق)30

اصفهانی-ابو القاسم-جلد 4

9 اصفهانی-اسد الله(حدود 900-970 ق)31

10 اعتماد التولیه-میرزا شفیع(-1315 ق)33

11 افشار-علیشاه(عادل شاه)(1137-1162 ق)36

12 اقبال التولیه-ابو تراب(1244-1310 ش)44

اللہ وردی خان-گرجی-اللہ وردی خان

13 امیرپور-علی (1303-1383 ہ ش) 46

امین کارخانہ-ہاشم-رضوی-ہاشم

انتخاب الملک-رام مصطفیٰ قلی

14 انصاری-میرزا سعید خان (1231-1301 ق) 51

15 اوکتائی-عبد العلی (1276-1359 ہ ش) 58

بالاخیابانی-عبد الحسین-جلد 1

16 بچستانی مقدم-علی اکبر (1299-1385 ہ ق) 61

17 بدایع نگار-میرزا فضل اللہ (ح 1286-1343 ہ ق) 62

بروجردی-محمد رحیم-جلد 1

18 بروسان قزلباش-عبد العلی (1281-1381 ہ ش) 67

19 بروسان قزلباش-محمد رضا (1242-1327 ہ ش) 68

ت-ج-ح-خ تحویلدار-اسد اللہ-رضوی-اسد اللہ

تحویلدار-ذبیح اللہ-رضوی-ذبیح اللہ

تحویلدار-میرزا مؤمن-کلانتر سبزواری-میرزا مؤمن

تحویلدار-ہادی-رضوی-ہادی

20 تهرانی-سید جلال الدین (1277-1366 ہ ش) 70

21 جاہدنیہ-محمد حسن (1311-1381 ہ ش) 76

جلال الدولہ-قاجار-سلطان حسین میرزا

حامد مقدم-احمد-جلد 2

22 حامد مقدم رأفتی-محمد صادق (1298-1371 ہ ش) 79

حسينى - محمد على - صديق دفتر - ميرزا محمد على

23 حسينى اصفهانى - عبد الله (-1148 ق) 80

ص: 6

حسينى اصفهانى-محمد داود-متولى-ميرزا محمد داود

24 حسينى اصفهانى-محمد صادق(-1193 ق)82

حسينى فراهانى-موسى-فراهانى-ميرزا موسى

حسينى نيشابورى-ابراهيم-جلد 1

خازن التوليه-رضوى-ذبيح الله

خليفه اسد الله-اصفهانى-اسد الله

25 خواجه باشى-احمد على(-1301 ق)84

26 خويى-عبد الله(-1264 ه.ق)84

27 خير النساء خانم(-1262 ه.ق)87

د-ر 28 دبیر سهرابى-على اكبر(1251-1318 ه.ش)88

29 دربان باشى-محمود(-1284 ق)90

30 رام-مصطفى قلى(1277-1360 ه.ش)91

رئيس دفتر-رضوى-محمد على

31 رحيمى-منتجب الدين(1290-1369 ه.ش)92

32 رضوى-ابراهيم(-1100 ق)93

رضوى-ابو الحسن(مدرس)-جلد 1

33 رضوى-ابو طالب(-زنده 967 ق)94

34 رضوى-ابو طالب(-1035 ق)96

35 رضوى-ابو القاسم(-975 ق)97

36 رضوى-ابو القاسم(-زنده 1224 ه.ق)99

37 رضوى-احمد(1263-1342 ق)99

38 رضوی-اسد اللہ(-زندہ 1305 ش)100

39 رضوی-الغ(-1030 ه.ق)100

ص:7

- 40 رضوی-جعفر(-زنده 1233 ه.ق)101
- 41 رضوی-جعفر(-زنده 1334 ه.ق)101
- 42 رضوی-حسن(-زنده 1262 ه.ق)102
- 43 رضوی-حسن(-زنده نیمه دوم قرن 13 ه.ق)102
- 44 رضوی-ذبیح اللہ(-1333 ه.ق)103
- 45 رضوی-شاه تقی الدین(-1094 ق)104
- 46 رضوی-طاهر(-1360 ق)105
- 47 رضوی-عبد الحسین(-1320 ق)107
- 48 رضوی-عبد الحی(-زنده 1154 ه.ق)107
- رضوی-عبد الرضا-عضد التولیه-میرزا عبد الرضا
رضوی-عبد اللہ-جلد 1
- 49 رضوی-عبد المجید(-1310 ق)108
- 50 رضوی-عبد الوهاب(-1278 ق)109
- 51 رضوی-عزیز اللہ(1249-1327 ه.ش)110
- 52 رضوی-علی(-1266 ه.ق)111
- رضوی-علی اصغر-جلد 2
- 53 رضوی-علی رضا(ح 1163-1253 ه.ق)111
- 54 رضوی-غیاث الدین عزیز(-زنده 932 ه.ق)112
- 55 رضوی-محمد(-زنده 1197 ق)113
- 56 رضوی-محمد(1253-1315 ه.ق)113
- 57 رضوی-محمد ابراهیم(-1233 ق)115

58 رضوی-محمد بدیع(-زنده 1088 ه.ق)116

59 رضوی-محمد تقی(ح 1230-1300 ق)118

رضوی-محمد تقی(میرشاهی)-جلد 2

60 رضوی-محمد حسین(-زنده 1162 ه.ق)119

ص:8

- 61 رضوی-محمد رضی(-زنده 1168 ه.ق)120
- 62 رضوی-محمد صادق(-1300 ق)121
- 63 رضوی-محمد علی(1273-1357 ق)122
- 64 رضوی-محمد کاظم(-1320 ق)124
- 65 رضوی-محمد کاظم(-زنده نیمه قرن 13 ه.ق)124
- 66 رضوی-محمد محسن(-1055 ق)125
- 67 رضوی-محمد محسن(1215-1300 ق)126
- رضوی-محمد معصوم-جلد 1
- 68 رضوی-محمد مهدی(-1276 ق)127
- 69 رضوی-محمد مهدی(-زنده 1333 ق)128
- 70 رضوی-محمد مهدی(1242-1275 ه.ش)129
- 71 رضوی-نعمت اللہ(-1330 ق)130
- 72 رضوی-هادی(-زنده 1286 ق)130
- 73 رضوی-هاشم(قرن 13)131
- 74 رضوی-هدایت(-1333 ق)132
- 75 رضوی-یحیی(1290-1364 ه.ق)132
- رضوی خراسانی-محمد-جلد 2
- رکن التولیه-رضوی-عبد الحسین
- رکن الدوله-قاجار-محمد تقی میرزا
- زعفرانلو-حسین خان-جلد 4
- زعفرانلو-سام خان-جلد 4

زعفرانلو-محمّد ناصر خان-جلد 4

زيك-گنج علي خان-جلد 4

ص:9

س-ش سالار-حسین-جلد 2

سپهسالار-حسین خان-مشیر الدوله قزوینی-حسین خان

سپهسالار-محمد خان-قاجار-میرزا محمد خان

76 سررشته دار-سید ابو الحسن(1298-1374 ش)134

سرکشیک-عبد الحسین-رضوی-عبد الحسین

سرکشیک-محمد مهدی-رضوی-محمد مهدی

77 سعیدی رضوانی-عباس(1306-1371 ه ش)137

سهام الملک-قاجار-مهدی قلی میرزا

78 شادمان-فخر الدین(1286-1346 ش)140

شاهزاده-اوکتایی-عبد العلی

شاه سلیمان دوم-صفوی-میرزا سید محمد

79 شوشتری جزایری-سید محمد علی(1272-1341 ش)147

شهیدی-سید حسن-جلد 2

شهیدی-نظام الدین-جلد 2

شیرازی-علی اکبر-قوام الملک-علی اکبر خان

شیرازی-فتحعلی خان-صاحب دیوان-فتحلی خان

شیرازی-نصر الله-جلد 1

ص-ط-ظ-ع-غ 80 صاحب دیوان-فتحعلی خان(1236-1314 ق)152

81 صاحب نسق-میرزا ابو الحسن(-1135 ق)159

صبوری-محمد کاظم-جلد 2

82 صدیق دفتر-میرزا محمد علی(-1304 ش)160

صفوی-شاه طهماسب اول-جلد 4

84 صفوی-میرزا سید محمد(1126-1176 ق)167

85 طغرانیس-میرزا رفیع(-1369 ق)175

86 ظریف تبریزیان-هاشم(1301-1380 ش)176

عادل شاه افشار-افشار-علیشاه

عدالتی-محمد تقی-جلد 2

87 عرب-سید حسین(-1335 ق)178

88 عضد التولیه-میرزا عبد الرضا(1247-1310 ش)180

89 غنیان-عبد الرضا(1301-1370 ش)182

ف-ق 90 فراهانی-میرزا موسی(1220-1262 ق)188

91 فرزانه-علی اصغر(1331-1381 ش)192

فهرستی تهرانی-محمد مهدی-جلد 1

فیاض-عبد المجید-مجید فیاض-عبد الحمید-جلد 1

92 قاجار-اوکتای قآن میرزا(1223-1308 ق)195

93 قاجار-سلطان حسین میرزا(-1333 ق)196

قاجار-عزت ملک خانم-جلد 4

قاجار-محراب خان-جلد 4

94 قاجار-محمد تقی میرزا(1262-1318 ق)201

95 قاجار-مهدی قلی میرزا(-1322 ق)206

96 قاجار-میرزا محمد خان(-1284 ق)207

قائم مقام-رضوی-محمد علی

97 قره باغی-محمد حسین(-1310 ق)213

قزوینی-میرزا شفیع-اعتماد التولیه-میرزا شفیع

ص:11

98 قمی-ابو طاهر سعد بن علی (-516 ق) 213

قوام التولیه-رضوی-جعفر

99 قوام الملک-علی اکبر (1203-1282 ق) 217

ک-گ-ل-م کفای رضوی-رضوی-عزیز اللہ

100 کلانتری سبزواری-میرزا مؤمن (-1288 ق) 220

101 گرجی-اللہ وردی خان (-1022 ق) 221

گلپایگانی-محمد باقر-جلد 1

102 لشکر نویس نوایی-میرزا مہدی (-1276 ق) 226

متولی-سید محمد-صفوی-میرزا سید محمد

متولی-میرزا محسن-رضوی-محمد محسن

103 متولی-میرزا محمد داود (1065-1133 ق) 228

104 متولی-میر عبد الکریم (-988 ق) 232

متولی باشی-عبد اللہ-خویی-عبد اللہ

105 مجلل التولیه-میرزا علی (-1301 ش) 233

مجید فیاض-عبد المجید (خادم)-جلد 1

مدرس-عبد الرحمن-جلد 1

مدرس-میرزا محمد تقی-جلد 1

مدرسی حسینی-سید محمد رضا-جلد 1 235

مدیر شانہ چی-کاظم-جلد 1

مرعشی-محمد صادق-حسینی اصفہانی-محمد صادق

مرعشی-میرزا عبد اللہ-حسینی اصفہانی-عبد اللہ

106 مستأجر حقيقي - محمد (1326-1372 ش) 235

107 مستوفى - محمد علي (-1142 ق) 238

ص: 12

108 مستوفی-میرزا محمد رحیم(-بعد از 1274 ق) 238

109 مستوفی اصفهانی-ابو القاسم(-1288 ق) 239

مستوفی سبزواری-میرزا محمد رضا-جلد 4

مشرف-عبد الوهاب-رضوی-عبد الوهاب

مشرف-عزیز الله-رضوی-عزیز الله

مشرف-محمد تقی-رضوی-محمد تقی

مشرف-نعمت الله-رضوی-نعمت الله

مشهدی-ابراهیم-جلد 1

110 مشیر الدوله تبریزی-میرزا سید جعفر(قبل از 1215-1279 ق) 241

111 مشیر الدوله قزوینی-حسین خان(1241-1298 ق) 246

مصطفوی-سید جواد-جلد 1

112 معاون-عبد الحسین(ح 1275-1338 ه ش) 255

113 معمار-محمد اسماعیل(-قبل از 1320 ق) 256

معین الملک-مستوفی اصفهانی-ابو القاسم

114 مفضل استرآبادی-میر سید علی(-998 ق) 257

مقبل السلطنه-اقبال التولیه

115 ملک-حسین آقا(1250-1351 ش) 258

ملک الشعراء نادری-نادری-محمد حسین

116 منتصر الملک-محمد حسن میرزا(-1331 ق) 262

117 مؤتمن-علی(1270-1354 ش) 264

118 مؤتمن-میرزا اسماعیل(-1283 ش) 267

مؤتمن الملک-انصاری-میرزا سعید خان

119 موسوی-غلامرضا(1301-1380 ش)267

120 مولوی-عبد الحمید(1286-1357 ش)269

مہر دار-عبد الرضا-عضد التولیہ-میرزا عبد الرضا

ص:13

121 میرآخورباشی-مهدی قلی بیگ(-1027 ه.ق) 273

122 میربالاسر-پیر محمد حسین(-998 ق) 274

میر عبد الکریم-متولی-عبد الکریم

123 مینای تربتی(-ح 1284 ق) 275

ن-و 124 نادری-محمد حسین(1261-1323 ش) 277

ناظر-محمد ابراهیم-رضوی-محمد ابراهیم

ناظر-محمد صادق-رضوی-محمد صادق

ناظر-محمد کاظم-رضوی-محمد کاظم

ناظر-محمد مهدی-رضوی-محمد مهدی

ناظم-محمد محسن-رضوی-محمد محسن

نایب التولیه-عرب-سید حسین

نجد السلطنه-میرزا صدر الدین-جلد 4

125 نجم التولیه-علی محمد(-1342 ه.ق) 280

126 نیک نیان-کاظم(1296-1361 ش) 280

واقف-ابو طالب-رضوی-ابو طالب

127 وزیر نظام-فضل الله(1209-1289 ق) 283

128 ولایه-مهدی(1281-1381 ش) 286

فهرست منابع 291

کتاب ها 291

اسناد و مصاحبه ها 303

مجلات و روزنامه ها 304

آشتیانی-میرزا ابراهیم

(-1353 ه ش)

حاج میرزا ابراهیم آشتیانی فرزند مرحوم آیت الله شیخ مرتضی آشتیانی از فضلاهی معروف که به منصب خادمی ضریح مطهر حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام مفتخر بود. وی در تهران سکونت داشت و فقط در مواقع غبار رویی به مشهد تشریف حاصل می کرد و در مراسم غبار رویی ضریح مقدس شرکت می نمود (1). وی در آبان ماه سال 1353 ه ش در تهران درگذشت و بر حسب وصیت و منصبی که در آستان قدس رضوی داشت جنازه وی را به مشهد منتقل کردند و در رواق دار العزه حرم مطهر مدفون گردید (2).

(1)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/46

(2)- علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 344

ابراهیم زنگنه

آل ثابت-سید حسن-عرب-سید حسن

ص: 15

(1301-1370 ه ش)

عیسی آلفته در سال 1301 ه ش در یکی از روستاهای بیرجند متولد شد.

پدرش کشاورز بی بضاعتی بود که با زن و فرزندش به سختی زندگی می کرد.

خشک سالی های پیاپی موجب شد تا فکر مهاجرت در او بیش از پیش قوت گیرد. اموالش را که چیزی جز یک رأس گاو نبود فروخت، و به امید گشایش زندگی رو به سوی مشهد نهاد. پس از رسیدن به مشهد تنها دختر کوچک او به مرض آبله درگذشت. پدر از روی ناچاری، خانواده دوفره را در مشهد گذاشت و خود به سمت مرزهای شمالی رفت و هرگز برنگشت (1).

عیسی با مادرش در یک کارگاه قالی بافی مشغول کار شدند، اما دیری نپایید که مادرش نیز مرد. پس از فوت مادر وی وارد یک مدرسه شبانه روزی دولتی در مشهد شد تا به فراگیری علم و هنر پردازد. او در آنجا با مرحوم هاشم ظریف تبریزیان آشنا شد. و هر دو تحت تعلیم استاد بروسان قزلباش، هنر تذهیب و گل و مرغ را آموختند. در سال 1320 ه ش به پیشنهاد قزلباش هر دو به استخدام کتابخانه مرکزی آستان قدس درآمدند (2).

آلفته انسانی صدیق و باحوصله، بسیار مؤدب، مهربان و شوخ طبع و کارهایش در نهایت دقت و ظرافت بود.

عاشق کارش بود، در اوقات فراغت نیز نقاشی و عکاسی می کرد. کارهای کوچک می ساخت که مورد استقبال قرار می گرفت.

آثارش در نهایت لطافت و برگرفته

از آثار قدما است، و نوعی نوگرایی و تازگی در آنها دیده می شود. نقاشی را بدون طراحی پیشین بر روی کاغذ یا جلد کتاب و یا قلمدان می کشید و بعد آن را رنگ می کرد و برگ ها و جزئیات را با آبرنگ مشخص می نمود و سایه روشن می زد، اگر مقدور بود تذهیب حواشی آنها را نیز انجام می داد. نوع و شیوه کارش مشخص و متفاوت از دیگران بود (3).

پس از تاسیس بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی در سال 1363 ه ش از آلفته که در سن بازنشستگی بود دعوت به همکاری شد. با امکاناتی که بنیاد در اختیار او قرار داد، توانست آثار نفیسی خلق کند فعالیت هنری آلفته در بنیاد هفت سال دوام آورد. در آخر عمر عنوان درجه یک هنری را از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی گرفت. سرانجام در 21 مرداد ماه 1370 ه ش به دیار باقی شتافت و در صحن قدس در جوار بارگاه رضوی مدفون شد.

اولین اثر مستقل آلفته تذهیب نسخه خطی مثنوی معنوی است. به تصویر کشیدن شخصیت های مختلف کشوری و نایب التولیه ها و همچنین ساختن جلدهای روغنی و تذهیب مرقعات از جمله کارهای دیگر اوست (4). آثار نفیس او را می توان در موزه آستان قدس و محل بنیاد پژوهش ها و در نزد خاندانهای بزرگ دید. مرحوم آلفته در خلال سالها فعالیت هنری خود شاگردان بسیاری تربیت نمود. بیشتر نقاشان عصر حاضر مشهد از محضر وی سود بردند.

(1)- خیرنامه خراسان شناسی، سال دوم، شماره 5

(2)- اطلاعات موجود در کتابخانه مرکزی

(3)- خیرنامه خراسان شناسی/همان

(4)- اطلاعات موجود در کتابخانه مرکزی رسول سعیدی زاده

(3)

آموزگار-سید علیرضا

(1333-1277 ه ش)

سید علی رضا آموزگار در سال

ص: 17

1277 ه ش در مشهد متولد شد. پدرش سید احمد، متولی مسجد گوهرشاد بود.

از همان اوان کودکی با توجه به هوش سرشار و نبوغ ذاتی خود و در سایه تعلیم و تربیت پدر و مادر توانست به کمال برسد و به فعالیت‌های اجتماعی پردازد.

وی که علت عقب افتادگی جامعه را فقدان دانش و فرهنگ می دانست در سال 1335 ه ق/1296 ه ش هیئتی به نام سادات رضوی در مشهد تشکیل داد و در سال 1336 ه ق/1297 ه ش مدرسه ی سادات رضوی به ریاست آن مرحوم تاسیس گردید(1).

او امتیاز مدرسه ای بنام رحیمیه سعادت از وزارت فرهنگ را گرفت(2) و با مشقات فراوان با همکاری و همیاری عده ای از دوستان فاضل و صمیمی خود این مدرسه را پایه گذاری نمود و مدیریت آن را به عهده گرفت. ده سال تمام این مدرسه را در منزل یکی از بزرگان شهر اداره کرد.

از فعالیت های فرهنگی دیگر وی انتشار روزنامه آفتاب شرق بود. اولین شماره این روزنامه در آبان سال 1303 ه ش/ربیع الاول 1343 ه ق به صاحب امتیازی و مدیریت وی منتشر گردید. انتشار این روزنامه نخست به طور هفتگی و سپس هفته ای سه شماره در روزهای یکشنبه، سه شنبه و پنجشنبه منتشر می شد. محل دفتر و تشکیلات آن در خیابان خسروی بود.

انتشار این روزنامه پس از فوت وی به مدیریت فرزندش عبدالحسین آموزگار تا سال 1358 ه ش ادامه داشت(3).

اعضای هیئت تحریریه آن عبارت بودند از: شیخ حسن هروی، دکتر مهدی

آذر، دکتر نصرت الله کاسمی، سید ذبیح الله سبزواری، سید حسن صاحب الزمانی معروف به تهرانی، پروین گنابادی، شیخ علی اکبر خراسانی معروف به خدابنده، استاد امیر الشعرا نادی، میرزا شکور اشراق و آقای علی اکبر تشید(4). وی خادم کشیک سوم آستان قدس رضوی بود و ریاست انجمن روزنامه نگاری خراسان را برعهده داشت(5). در سال 1319 ه. ش به ریاست دارالترجمه شاهپور مشهد منصوب شد. او خدمات ارزنده ای به اطفال یتیم و بی سرپرست انجام داد؛ از جمله تأسیس کارگاههای قالی بافی، نجاری، خیاطی و هنرهای دستی که برای هر یک از کارآموزان حساب پس انداز باز کرده بود تا پولی که از فروش اجناس تهیه می شد توسط خودشان جمع آوری شود و پس از رسیدن به سن قانونی که آن محیط را ترک می گفتند، با سرمایه ای که اندوخته بودند بتوانند زندگی خود را ادامه دهند. ولی این اعمال خیرخواهانه مورد حسادت برخی از افراد واقع شد و او با فشارهای عصبی و روحی مجبور به استعفا گردید(6).

سید علیرضا آموزگار، پس از 56 سال زندگی و در اثر یک بیماری طولانی روز پنجشنبه 19 فروردین ماه 1333 ه. ش دار فانی را وداع گفت و در صحن نو به خاک سپرده شد(7). وی دارای دو پسر و پنج دختر بود.

(1)- سید محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/220

(2)- محمد صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران 216/3

(3)- حسین الهی: روزنامه و روزنامه نگاری در خراسان(1320-1332)/107

(4)- همان/92

(5)- همان/92

(6)- اسناد خانوادگی خاندان آموزگار

(7)- مدیر خازنی: پیشین/221 علی اسکندری

ابو طاهر شرف الدین - قمی - ابو طاهر سعد بن علی

احتشام التولیه-محمد

حسین خان

(-زنده 1275 ه.ش)

خادم و مستوفی آستان قدس رضوی، محمد حسین خان (جبرئیل) صاحب جمع ملقب به احتشام التولیه، پدر محمد احتشام کاویانیان نویسنده کتاب شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس، داماد حجت الاسلام حاج سید حسن دخیل سرابی از علمای سرشناس خراسان. وی از رجال و از کارگزاران دولت در دوره ناصر الدین شاه قاجار بود (1) که در اواخر عمر وارد خدمت آستان قدس رضوی شد و به سمت خادم کشیک سوم و مستوفی آستان قدس مفتخر گردید (2). در سال 1314 ق / 1275 ش برحسب فرمان صادره از سوی مظفر الدین شاه قاجار به لقب احتشام التولیه مفتخر گردید. وی پس از فوت در قسمت جلو پنجره فولاد به خاک سپرده شد (3).

(1)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس / 114

(2)- اداره اسناد آستان قدس / سند شماره 21662

ص: 20

اردوبادی-حاتم بیگ

(-1019 ه.ق)

حاتم بیگ سومین فرزند ملک بهرام اردوبادی، دولتمرد ایرانی و اعتماد الدوله (وزیر) شاه عباس اول و بانی گنبد حاتم خانی در حرم مطهر. منابع تاریخی درباره تاریخ تولد و دوران کودکی او مطلبی بدست نمی دهند. عالم آرای عباسی که مهمترین منبع معاصر او و خاندانش می باشد و روضه الصفویه او را از اعقاب خواجه نصر الدین طوسی دانسته اند (1).

پدرش از مالکان بزرگ منطقه اردوباد، در شمال رودخانه ارس، بود که در زمان حکومت شاه اسماعیل اول (907-930) به خاطر حسادت رقبا برای چندی مجبور به ترک وطن و سکونت در مصر شد و چون املاک او روی به ویرانی نهاد به اشاره شاه اسماعیل برگشت و به سرپرستی املاک خود پرداخت (2). در دوره شاه طهماسب بیشتر مورد توجه واقع شد و «منصب کلانتری و بزرگی اهالی» اردوباد به او داده شد و هرگاه شاه به آن منطقه می رفت مهمان وی می شد. و این سبب بلندی مرتبه ملک بهرام شد. سرانجام پس از هشتاد سال در راه مکه بین شام و یثرب درگذشت و جنازه اش در مدینه به خاک سپرده شد (3). از میان پنج فرزند پسرش؛ ادهم بیگ به مناصب استیفا و سپس وزارت شاهزاده مصطفی میرزا و سرانجام کلانتری تبریز دست یافت.

دومین فرزندش میر بیگ انشاءنویس معصوم بیگ صفوی و بعدها مجلس نویس شاه طهماسب بود (4). چهارمین پسر که ابو تراب بیگ نام داشت چندی استیفا مشهد مقدس و سپس وزارت مرتضی قلی خان پرناک (حاکم مشهد) را به دست آورد. آخرین پسر ملک بهرام نیز ابو طالب بیگ بود که در عهد سلطه علیقلی خان شاملو بر هرات

استیفای دیوان او را برعهده داشت و در محاصره هرات بدست ازبکها کشته شد(5).

اما حاتم بیگ از همه مقامی ارجمندتر یافت و تا مقام وزارت بزرگترین شاه صفوی پیش رفت. ابتدا پس از فوت پدر به کلانتری اردویاد برگزیده شد و با این که جوان بود به خوبی از عهده این کار برآمد. چندی بعد وزارت دلو بوداق روملو، حاکم خوی، به او سپرده شد و چند سال در آن منصب ماند. پس از فوت شاه طهماسب و روی کار آمدن شاه اسماعیل دوم (984ق) به زیارت عتبات مشرف شد.

در دوره حکومت شاه محمد خدابنده صفوی (966-985ق) به مدت ده سال وزیر ولی خان افشار، حاکم کرمان بود.

پس از اینکه بیگتاش پسر ولی خان حاکم کرمان شد در جنگی که بین او و یعقوب خان ذو القدر حاکم شیراز رخ داد، بیگتاش به قتل رسید و اموال حاتم بیگ به غارت رفت. یعقوب خان او را برای مدتی به شیراز برد و با او به احترام برخورد کرد. شاه عباس در سالهای اول حکومت خود در سفر به اصفهان از یعقوب خان خواست حاتم بیگ را روانه اردوی او کند و یعقوب خان پس از مدتی تردید به امر شاه گردن نهاد(6). از این هنگام دوره ای دیگر در زندگی حاتم بیگ شروع شد و به سرعت مراتب ترقی را پیمود. در هنگام اردوگشی فرهاد خان، از سوی شاه برای سرکوبی یوسف خان افشار و انتظام امور کرمان، حاتم بیگ هم در کنار فرمانده نظامی روانه شد تا به حل و فصل امور آن مناطق پردازد. پس از توفیق در انجام ماموریت در شیراز به خدمت شاه رسید و شاه که از خدمات او راضی بود ریاست استیفا را به او بخشید. او در دوران ششماهه ریاست دیوان استیفا، به دستور شاه در امور دیوان اعلی هم دخالت می کرد با تلاش او در کنار ابو الولی انجوی شیرازی که به وزارت رسیده بود وضعیت اداری دولت صفوی روی به بهبودی نهاد(7).

حاتم بیگ در این مدت «نسخه

تشخیص و خرج ممالک محروسه» را بصورت «قوه و قانون دفترخانه همایون» که می توان آن را برنامه بودجه امپراتوری صفوی دانست، تنظیم کرد و کار او توسط جانشینش آقا میرزا علی تکمیل شد (8). و چون در منصب استیفا «کفایت و کاردانی بسیار نشان داد» (9) و برادرش ابو طالب بیگ در راه وفاداری به صفویان بدست ازبکها کشته شده بود، بیش از پیش مورد توجه شاه واقع شد. در نوروز سال 1000 ق شاه عباس وزیر خود میرزا لطف الله شیرازی را از کار برکنار کرد و منصب وزارت را به حاتم بیگ «که مردی خردمند، صاحب رأی، نیکو اخلاق» بود تفویض و او را به لقب اعتماد الدوله مفتخر ساخت (10) حاتم بیگ به عنوان چهارمین وزیر - از هفت وزیر - شاه عباس اول تا هنگام فوت (1019 ه. ق) بر مصدر وزارت تکیه زد. از آنجا که در این دوره مقام وکالت توسط شاه حذف و موقعیت قزلباشها نسبت به ادوار قبلی تضعیف گردیده بود (11)، وزیر قدرتی فوق العاده یافت. هرچند شاه در رأس امور قرار داشت ولی حاتم بیگ برای بیست سال «در کمال اقتدار و استقلال وزیر و اعتماد الدوله بود» (12).

منابع، سلامت نفس، مردم داری، کردانی و تواضع و نیک اندیشی حاتم بیگ را در هنگام قدرت ستوده اند و یادآور شده اند که برخلاف بسیاری دیگر از قدرتمندان درصدد سوءاستفاده از قدرت، آزار دیگران و کسب مال و تجمل گرایی از راه زور و جریمه دیگران برنیامد و جز به خیرخواهی مردم نمی اندیشید. در انشای نامه ها به زبانهای ترکی، عربی و فارسی مهارت کامل داشت (13). «و طبع وقارش در فنون شعر از غزل و رباعی و قصاید و تواریخ و بدائع آن ماهر و بی نظیر بود» (14) صاحب الذریعه تخلص شعری او را «صافی» ذکر و دیوان شعری را به او نسبت داده است و همچنین او را پسر عموی میرزا کافی دانسته است (15). از نمونه شعری او ماده تاریخی است که در سال 1014 ق به مناسبت بازسازی برج

و باروی شهر تبریز ساخته است:

قلعه تبریز چون اتمام یافت دیده اعدای دشمن میخ شد

باعث امنیت تبریز شد «امن شد تبریز» از آن تاریخ شد(16)

حاتم بیگ را وزیری دانشمند و ادب پروری دانسته اند، که حتی در دوره وزارت خود از کسب علم باز نایستاد و با بزرگانی همچون شیخ بهایی و اسکندر بیگ منشی معاشرت داشت و از شیخ بهایی علم اسطرلاب آموخت.

شیخ بهایی کتابی به فارسی در همین علم در هفتاد باب نوشته و «التحفه الحاتمیه» نام نهاد(17).

به گواهی منابع تاریخی حاتم بیگ در دوران وزارت خود و قبل از آن مأموریت‌های نظامی و سیاسی مهمی را از طرف شاه عباس انجام داد و مناطق مختلفی از امپراتوری صفویان را سامان بخشید(18) و در ثبات آن نقشی اساسی ایفا کرد و سرانجام در یکی از همین مأموریتها در شب جمعه ششم ماه ربیع الاول 1019 ق در پای قلعه دم دم (در سه کیلومتری ارومیه) به سگته درگذشت. (19) جسد او به مشهد مقدس حمل و در زیر گنبدی که خود او در حدود 1010 ق. بنا کرده و امروز به گنبد حاتم خانی معروف است دفن شد(20).

شاه عباس که علاقه بی فراوان به حاتم بیگ داشت، از مرگ او بسیار متأثر شد و به واسطه خدماتی که وی انجام داده بود. منصب وزارت را به مدت ده سال به پسر او که ابو طالب خان نام داشت عطا کرد و او تا سال 1030 ق که به دلیل غرور و جاه طلبی از وزارت عزل شد حدود یازده سال به جای پدر وزارت کرد(21). او بار دیگر در عهد شاه صفی اول از سال 1041 به وزارت رسید اما این بار وزارتش بیش از دو سال نپایید و در 1043 ق بدست همین شاه کشته شد(22).

(1)- اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1181/2؛ میرزا بیگ جنابدی روضه الصفویه/709 و 715

(2)- اسکندر بیگ: پیشین 1182/2

(3)- همان 1184/2

(4)- همان 1184-1185

(5)-همان/1189

(6)-همان/1186-1187؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/710-711

(7)-میرزا بیگ جنابدی: پیشین/715

(8)-میرزا سمیعا: تذکره الملوک/98

(9)-نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول 808/2

(10)-اسکندر بیگ منشی: پیشین 684/2

(11)-علی رضا کریمی: پژوهشی درباره وزارت شیخ علی خان زنگنه/81

(12)-اسکندر بیگ: پیشین 1816/3

(13)-همان 1182/2؛ نصر الله فلسفی:

پیشین 808/2؛ ملا جلال منجم: تاریخ عباسی/382

(14)-ملا جلال منجم: همان جا

(15)-آقابزرگ تهرانی: الذریعه 584/9

(16)-اسکندر بیگ: پیشین 1109/2

(17)-آقابزرگ: پیشین 584/9؛ دایره المعارف تشیع 1/6؛ اثر آفرینان 237/2

(18)-اسکندر بیگ: پیشین 720/2 و 792 و 1268-1272؛ ولی قلی شاملو:

قصص الخاقانی 182/1

(19)-میرزا بیگ جنابدی: پیشین/806-807؛ اسکندر بیگ: پیشین/2 1363

(20)-اسکندر بیگ: پیشین 1363/2؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/95

(21)-اسکندر بیگ منشی: پیشین 1329/2 و 1816؛ ولی قلی شاملو:

پیشین 202/1

(22)-ولی قلی شاملو: پیشین 215/1-216؛ سید عبد الحسین خاتون آبادی:

اسدی-محمد ولی

(1257-1314 ش)

محمد ولی اسدی یا مصباح دیوان و مصباح السلطنه فرزند علی اکبر بیرجندی از چهره های سیاسی و خدوم و کاردان دوره پهلوی اول و متولی آستان قدس رضوی بود. وی در سال 1257 ش در بیرجند چشم به جهان

ص:25

گشود، در مدرسه معصومیه بیرجند تحصیل کرد و در سلک شاگردان حاج شیخ محمد باقر مجتهد درآمد (1) در دوران جوانی مدتی نایب الحکومه قاینات بود و بعد مشاور سیاسی و قائم مقام امیر شوکت الملک شد و کارهای قاینات و سیستان را به عهده داشت (2).

او از سوی امیر شوکت الملک برای گفتگو با کلنل محمد تقی پسپان به مشهد آمد و چندین دوره نیز نماینده مجلس شورای ملی شد. اسدی در دوران اقامت خود در تهران خیلی زود شهرتی پیدا کرد و با داور و تیمورتاش طرح دوستی ریخت. او از طرف رضا شاه به نیابت تولیت آستان قدس رضوی برگزیده شد و در زمان کوتاهی توانست اوضاع آستانه را بهبود بخشد.

اسدی از تمام اموال آن سیاهه برداری کرد و بودجه آستان قدس را تنظیم نمود و فهرست کتابخانه به دستور او فراهم آمد. انتقال آب گناباد، تأمین آب شرب مشهد، احداث کارخانه بزرگ برق، احداث بیمارستان شاه رضا از جمله اقدامات اوست.

پس از برکناری تیمورتاش و کشته شدن او در سال 1312 ش، هم زمان با نخست وزیری دوم فروغی، باز هم توانست موقعیت خود را حفظ کند و مدیریت جشن هزاره فردوسی را در سال 1313 ش در توس به عهده گرفت (3) موقعیت اسدی به تدریج به جایی رسیده بود که هیچ استانداری بدون همسویی با او نمی توانست در پست خود بماند و محمود جم به همین دلیل به تهران فراخوانده شد. در همین سال (1313 ه.ش) که اسدی بدون توجه به دلباختگی اشرف پهلوی به علی اکبر خان پسر دوم وی، دختر فروغی را برای همسری دومین پسر خود برگزید موجب کدورت رضا شاه شد (4) تا اینکه فتح الله پاکروان استاندار خراسان شد و مسئله کشف حجاب پیش آمد، اسدی با کشف حجاب در مشهد مخالف بود و از شاه خواست تا جریان را در مشهد به تاخیر اندازد، ولی پاکروان داوطلبانه مایل بود تا این امر را

به عهده گیرد در نتیجه در بهار سال 1314 ه.ش بین اسدی و پاکروان درگیری هایی بوجود آمد.

اسدی که بیش از ده سال نیابت تولیت را برعهده داشت کوشید تا پاکروان را که چند ماهی از استانداریش نمی گذشت از سر راه خود بردارد و پاکروان نیز با سرسپردگی مطلق به دربار و شاه، راه خود را برای نیل به قدرت بالاتر هموار می ساخت؛ تا اینکه واقعه گوهرشاد پیش آمد. اسدی در نهضت گوهرشاد در مشهد نبود، او برای سرکشی به املاک رضا شاه و برحسب ماموریتی که بطور مستقیم از جانب او ابلاغ شده بود، در فریمان به سر می برد و قبل از عزیمت خود دستگیری بهلول را که در حرم به بست نشسته بود از خدام حرم خواسته بود، و فکر نمی کرد که این جریان به یک فاجعه تبدیل خواهد شد و پاکروان از آن علیه وی استفاده خواهد کرد. ولی پاکروان با مساعدت سرهنگ نوایی علیه وی پرونده سازی کرد و او را به عنوان مسئول اصلی قضیه گوهرشاد معرفی نمود. وانمود شد که اسدی بهلول را جلو انداخته است تا با ایجاد غائله مانع موقعیت پاکروان شود.

و پاکروان با سرکوبی جریان مسجد، هم خواسته شاه را عملی کرد و هم اسدی را از میان برداشت. با آمدن سرهنگ محمد رفیع نوایی رئیس جدید شهربانیهای استان و عبد العلی میرزایی که به فرمان شاه به سمت رئیس تشریفات آستان قدس رضوی تعیین شده بود. موقعیت اسدی در آستان قدس بیشتر از پیش متزلزل شد.

محمد رفیع نوایی که قبل از جریان گوهرشاد از دی ماه سال 1305 ه.ش، متصدی شهربانی مشهد بود و ناسازگاریهایی با اسدی داشت؛ پس از بازگشت مجدد به مشهد با توافق مرکز پسر خود محمد شریف نوایی را به عنوان مسئول اطلاعات و امین شهیدی را به ریاست آگاهی مشهد تعیین نمود(5).

اسدی در طول پنج ماهی که نوایی به دسیسه چینی علیه او مشغول بود بدون

توجه به فعالیتهای وی به کارهای خود ادامه داد تا اینکه نوایی سید رضا کنگی را که از مامورین مخفی او بود به فریمان اعزام نمود. او در فریمان موفق شد افرادی را با خود همراه کند و آنها طی نامه ای یادآور شدند که حرکت خاورپها از فریمان به تحریک دو تن از مباشرین املاک اختصاصی رضا شاه که هر دو از اسدی دستور می گرفتند (6)، بوده است.

نوایی توانست با این روش علیه اسدی پرونده سازی کند. اسدی پس از این پرونده سازی شب سه شنبه چهارم آذر 1314 ش از دار التولیه به هنگ شاهپور انتقال داده شد و محبوس گردید؛ تا اینکه هیئت اعزامی از تهران به مشهد رسید که ریاست آن را سرتیپ عباس البرز به عهده داشت و با اعمال زور از اسدی اقرار گرفت (7). روز نهم آذر ابلاغیه انفصال اسدی از نیابت تولیت آستان قدس رضوی صادر شد. و مسئولیت موقت اداره آستان قدس رضوی به پاکروان واگذار گردید و هیئت دیگری به ریاست فضل الله زاهدی امر تجدیدنظر را انجام داد و حکم اعدام را تایید نمود. کوشش فرزندان اسدی برای رهایی پدر خود به جایی نرسید و محمد علی فروغی به همین دلیل مغضوب و از کار برکنار و خانه نشین شد (8).

اسدی روز 28 آذر 1314 ش محاکمه و با استناد به ماده 72 قانون مجازات عمومی و شق دوم قانون مصوب خرداد 1310 ش راجع به قاطعین طریق و سردستگان اشرار مسلح، و چپاول و غارتگری، توسط محکمه نظامی محکوم شناخته شد و سپیده دم 29 آذر 1314 ش/24 رمضان 1354 ق با لباس رسمی و نشان دربار در خارج شهر تیرباران گردید (9). و اقدامات حسن اسفندیاری، محتشم السلطنه برای عفو ایشان از سوی رضا شاه دیر به نتیجه رسید.

جنازه اسدی در گورستان عمومی شهر مشهد بدون نام و نشان دفن گردید (10). پس از شهریور 1320 ش

فرزندان اسدی موضوع بی گناهی پدر خود را در محاکم قضایی دنبال کردند و دادگاه او را تبرئه نمود و جسد اسدی را فرزندان او از محل دفن خارج کرده و در مقبره اختصاصی وی در حرم مطهر دفن نمودند(11).

با اعدام اسدی مسئولیت موقت آستان قدس رضوی به پاکروان واگذار(12) و یک هفته بعد یعنی روز هفتم دی ماه 1314 ش سید عبد العلی میرزایی نظام التولیه، رقیب سرسخت اسدی به عنوان معاون نیابت تولیت برگزیده شد(13).

اسدی انسانی متدین و پایبند به دین بود و با علماء رابطه ای دوستانه ای داشت و برای جلوگیری از مظالم رژیم اقدامات زیادی کرده بود.

(1)- محمد حسین آیتی: بهارستان/352

(2)- باقر عاقلی: رضا شاه و قشون متحد الشکل/345

(3)- باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی 100/1

(4)- باقر عاقلی: رضا شاه و قشون متحد الشکل/350

(5)- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، [کیفرخواست دادگستری خراسان 7]

(6)- غلامرضا جلالی: تاریخ مشهد از مشروطه تا انقلاب اسلامی/252

(7)- باقر عاقلی: شرح حال رجال...

102/1

(8)- همان جا

(9)- حسینعلی اسفندیاری: خاطرات، سالنامه دنیا/سال 1349

(10)- باقر عاقلی: رضا شاه و قشون...

373/

(11)- باقر عاقلی: شرح حال رجال...، 103/1

(12)- روزنامه شهامت، مورخ 1314/9/9 ش

(13)- اسماعیل راین: واقعه گوهرشاد به روایت دیگر/256 غلامرضا جلالی

حاج سید اصغر فرزند ابراهیم اصغرزاده موسوی حسینی کتابشناس، نسخه شناس، و واقف کتاب. در سال 1308(1) یا 1311 ه ش در محله سراب مشهد متولد شد. مقدمات علوم

جدید و تحصیلات علوم دینی را در زادگاهش گذراند(2). مدت‌ها به شغل علاقه‌بندی و ابریشم‌فروشی اشتغال داشت(3) و سپس به مطالعه و خرید کتابهای خطی روی آورد و در رشته کتابشناسی و نسخه‌شناسی کتابها و اسناد خطی تخصص یافت و به عنوان کارشناس کتابهای خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی مشغول خدمت شد و برای آشنایی با کتابخانه‌های اسلامی به یمن و هند سفر نمود. وی در سوم تیرماه 1374 هـ ش بر اثر سکته قلبی درگذشت و جنازه اش در صحن جمهوری اسلامی به خاک سپرده شد(4)، از خدمات فرهنگی او می‌توان به وقف 95 جلد کتاب خطی که در سال 1338 هـ ش به آستان قدس وقف کرده است اشاره نمود(5).

(1)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/332

(2)- رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب/24؛ عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 356/7

(3)- محمد احتشام کاویانیان: همان جا

(4)- رمضانعلی شاکری: همان جا

(5)- محمد احتشام کاویانیان: همان جا محمد جواد هوشیار

(8)

اصفهانی-ابو طالب

(-1216 هـ ق)

میرزا ابو طالب اصفهانی پسر میرزا علی رضا حکیم، طبیب و عارف بود.

اسلافش از مشاهیر حکما و اطبا بودند(1). ظاهراً در سال 1179 هـ ق از اصفهان به مشهد سفر نمود. در سالهای اقامت در مشهد در آستان قدس مشغول خدمت شد و چندین منصب آستان

ص:30

قدس از جمله نیابت تولیت روضه مطهر رضوی را برعهده داشت(2). محمد حسن خان اعتماد السلطنه می نویسد: وی مدت سی و هفت سال متولی حرم بوده است(3). به نوشته صاحب فوائد الصفویه وی در سالهای حاکمیت فرزندان شاهرخ، نادر میرزا و نصر الله میرزا، در مشهد در غارت اموال حرم با آنها همکاری نموده است. (4) ابو طالب اصفهانی سرانجام در شوال 1216 ه ق درگذشت(5) و در سکوی جنوبی درگاه داخلی صحن عتیق به سمت پایین خیابان دفن شد. نه پسر از او باقی ماند همه در خدمت آستان قدس رضوی بوده اند(6). از جمله خدمات وی طبابت بیماران فقیر و فراهم آوردن غذا و دارو برای آنها بود(7).

(1)- سید محسن امین: اعیان الشیعه 365/2؛ محمد علی مصباحی: تذکره مدینه الادب 185/3

(2)- ابو الحسن قزوینی: فوائد الصفویه/ 157؛ نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/ 113-114

(3)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مطلع الشمس 704/2

(4)- ابو الحسن قزوینی: پیشین/ 157

(5)- محمد علی مدرس تبریزی: ریحانه الادب 62/6

(6)- سید محسن امین: پیشین 365/2؛ محمد علی مصباحی: پیشین 185/3؛ نوروز علی بسطامی: همان جا

(7)- میرزا محمد علی حبیب آبادی:

مکارم الآثار 574-573/2 محمد جواد هوشیار

اصفهانی- ابو القاسم- جلد 4

(9)

اصفهانی- اسد الله

(حدود 900-970 ق)

خلیفه اسد الله اصفهانی از بزرگان سادات مرعشی که با 16 واسطه به امام زین العابدین علیه السلام می رسد(1). او شیخ الاسلام مشهد و متولی حرم مطهر رضوی و از نویسندگان متقدم عصر صفوی است. از دوره کودکی او اطلاعی در دست نیست اما از عنوان «خلیفه» در اول اسم اسد الله اصفهانی برمی آید که وی قبل از منصوب شدن به تولیت

آستان قدس در شمار «خلیفه های» عصر صفویه بوده است. در آن دوره خلیفه به کسی اطلاق می شد که مسئول تبلیغ امور دینی در میان صوفیان و مریدان شاه صفوی بود. قاضی احمد قمی که مدتی در مشهد به سر برده است در کتاب مهم خلاصه التواریخ شرح حال وی را آورده است. خود او نیز در نزد خلیفه اسد الله درس خوانده است. وی می نویسد: «سیادت پناه استادی خلیفه اسد الله متولی آستانه مقدسه» از بزرگان سادات اصفهان و در علوم عقلی و نقلی و حل مشکلات دینی و فن شعر از سرآمدان عصر خود بود. هر چند علمای بزرگ دیگری شایسته بدست گرفتن مقام تولیت بودند اما از آنجا که خلیفه اسد الله انسانی پرهیزگار بود، شاه طهماسب تولیت حرم مطهر و شیخ الاسلامی مشهد را به او سپرد (2). «در نسخه برلین خلاصه التواریخ درباره انتصاب خلیفه اسد الله آمده است: «شاه که در سال 962 ق به گرجستان لشکر کشید و در نخجوان بسر می برد به امور مشهد پرداخته، ارباب مناصب آنجا را خصوصاً میر درویش بیگ صفوی را از تولیت عزل فرموده، تولیت را به خلیفه اسد الله اصفهانی که از اعظام سادات خلفای دار السلطنه اصفهان بود و به مزید علم و فضل و تقوی از سایر سادات آنجا مستثنی بود با شیخ الاسلامی مشهد مقدس شفقت فرمودند» (3).

وظایف خلیفه اسد الله در هنگام تولیت چنین تعریف شده است: «اجرای احکام و اوامر شرعی و دفع و رفع مکاره و مناهی (4)». خلیفه تا هنگام وفاتش به سال 970 ه. ق نزدیک به هشت سال در منصب تولیت باقی بود.

او در این مدت به امور شرعی بسیار مقید بود. و باین که در «منزل بالینگاه» (محل اقامت متولیان) سکونت داشت اما همه نمازهای روزانه را در حرم به جای می آورد. قاضی احمد می نویسد:

«از آب قنات سناباد که از صحن جاریست به دستور وضو و غسل نغمه فرمودند و از سرکار حضرت عمله و

فعله او انگشت بر طعام و شربت نزدند و اوقات خود به محصولی که در اصفهان داشت از آنجا آورده می گذرانید(5)».

قاضی احمد در ادامه نوشته است که او گاهی اوقات «قضایای شرح شمسیه» را در خدمت خلیفه اسد الله مباحثه کرده و به همین مناسبت می گوید که خلیفه اسد الله دارای حافظه ای قوی بوده است. سن خلیفه اسد الله به هنگام مرگ بین شصت تا هفتاد بوده و پس از فوت در آرامگاهی که خود در پایین پای حضرت ترتیب داده بود دفن گشته است. پس از او شاه طهماسب میر عبد الوهاب شوشتری را به تولیت منصوب کرد. از نمونه اشعار وی شش بیت در خلاصه التواریخ ثبت است از جمله:

وه چه حالست که آتش سوزان ز برم زودتر می رود و بیشترم می سوزد(6)

(1)-سید احمد کیاگیلانی:سراج الانساب/148

(2)-قاضی احمد قمی:خلاصه التواریخ 438/1-439

(3)-همان 974/2

(4)-همان 381/1؛ مهدی سیدی:تاریخ شهر مشهد/110-111

(5)-قاضی احمد:پیشین 439/1

(6)-همان.

رجبعلی یحیایی

(10)

اعتماد التولیه-میرزا شفیع

(-1315ق)

میرزا محمد شفیع فرزند میرزا حسن وزیر است، این خانواده از مستوفیان دولتی در قزوین بوده اند. میرزا محمد هم در سن 22 یا 23 سالگی توسط میرزا محمد حسین عضد الملک

ص:33

(م 1284 ق) در سلک مستوفیان دولتی درآمد و همراه او وارد تهران شد(1).

در سال 1272 ه. ق عضد الملک به عنوان متولی آستان قدس رضوی انتخاب شد و میرزا شفیع هم به عنوان پیشکار او به خراسان آمد و به کارهای آستان قدس پرداخت. به علت اختلافی که بین عضد الملک و سلطان مراد میرزا، حسام السلطنه (1233-1300 ق) والی خراسان پیش آمد، او بعد از دو سال به تهران احضار شد و میرزا شفیع هم با او به تهران برگشت. در این مدت محمد شفیع جزو منشیان دربار بود و در سال 1282 ق که بار دیگر عضد الملک به عنوان متولی باشی حرم راهی مشهد شد، (2) محمد شفیع همراه او بود. در سال 1284 ق که متولی فوت کرد، میرزا قصد داشت به تهران برگردد اما به اصرار حاج میرزا صادق رضوی ناظر کل، و دیگران در مشهد ماند و به کارهای آستان قدس مشغول شد. در همین سال وقتی ناصر الدین شاه به زیارت امام رضا علیه السلام آمد فرمانی مبنی بر استقرار میرزا محمد شفیع بر کار رسیدگی به امور آستان قدس صادر کرد(3).

در سالهای بعد و در عهد تولیت محمد خان سپهسالار، مجد الملک، دبیر الملک، معین الملک، شاهزاده سلطان محمد میرزا سیف الدوله (م 1289 ق) و سعید خان انصاری مؤتمن الملک (1231-1301 ق) میرزا محمد شفیع به عنوان وزیر اول آستان قدس مشغول به کار بود. بنا به پیشنهاد مؤتمن الملک و به دستور ناصر الدین شاه لقب «اعتماد التولیه» به وی داده شد. در عهد تولیت رکن الدوله (1262-1318 ق)، میرزا حسین سپهسالار، عبد الوهاب آصف الدوله شیرازی (1242-1304 ه. ق)، صدر الممالک، صاحب دیوان (1308-1310 ه. ق) و ابو الفتح میرزا مؤید الدوله (1320 ق) اعتماد التولیه همچنان به عنوان فرد اول آستان قدس مطرح بود؛ به طوری که هیچ کاری بدون هماهنگی وی انجام نمی شد. بدین ترتیب او در حدود 20 سال در آستانه مشغول فعالیت بود و به تمام امور اداری

آن اشراف کامل داشت. وقتی که اعتماد السلطنه (1259-1313 ق) اقدام به تحریر کتاب مطلع الشمس در تاریخ و جغرافیای خراسان نمود، آصف الدوله از اعتماد التولیه خواست فهرست موقوفات آستان قدس و درآمد هر کدام را تهیه کند تا در کتاب به چاپ برسد (4).

مؤلف فردوس التواریخ نیز فهرست موقوفات آستان قدس تنظیم شده توسط میرزا شفیع را در کتاب خود آورده است.

فهرستی که وی تهیه کرده است اکنون در کتابخانه ملی ملک نگهداری می شود (5). همچنین میرزا قهرمان لشکر نویس در 1300 ق می گوید به دستور ناصر الدین شاه فهرستی از درآمدها، موقوفات و نذورات آستان قدس توسط اعتماد التولیه تهیه شد (6). در سال 1301 ق اعتماد التولیه به هزینه یک تاجر قزوینی، فضایی را که بین صحن نو و دار السعاده مانده بود تعمیر کرد و دار الضیافه نام نهاد (7). اعتماد التولیه در سال 1315 ق/1276 ش فوت نمود و در توحیدخانه مبارکه حرم رضوی دفن گردید (8). بعد از او پسر بزرگش لقب اعتماد التولیه گرفت و به منصب وزارت اول آستان قدس برگزیده شد و پسر کوچکترش به لقب نایب الوزاره ملقب گردید، وی پدر تیمسار بنی اعتماد است که در دوره تولیت پیرنیا نایب تولیت آستان قدس بود (9).

(1) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/575-576

(2) - اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 661/2

(3) - همان/576

(4) - عبد الحسین نوایی و نیلوفر کسری:

اسناد آصف الدوله شیرازی/149 و 173

(5) - عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 348-347/6

(6) - میرزا قهرمان امین لشکر: روزنامه خراسان/169

(7) - کاویانیان: پیشین/158

(8) - همان/578

(9) - همان جا اسماعیل رضایی

(1162-1137 ق)

علیقلی پسر ابراهیم خان و برادرزاده نادر شاه افشار، است.

مادرش دختر «توحید خان سلطان افشار و در سال 1137 ق به دنیا آمد(1).

پدر او ابراهیم خان ظهیر الدوله(مقتول 1151 ق)مورد اعتماد و احترام نادر بود و مأموریت های مهمی به انجام رساند؛ همین طور علیقلی، که فرزند ارشد ابراهیم خان بود، مورد توجه شاه افشار قرار داشت و از دوره نوجوانی او را وارد کارهای لشکری و کشوری نمود. اولین باری که از او یاد شده در حوادث سال 1149 ق است. در این سال ابراهیم خان که حاکم آذربایجان بود علیقلی را به همراه دیگر اعضای خانواده اش بنا به دستور نادر به مشهد فرستاد و دختر تهمورست میرزا، والی گرجستان، را برای علیقلی خواستگاری کرد. ازدواج این دو در مشهد همراه با جشن مفصلی بود(2).

در همین سال نادر که به فتح قندهار رفته بود، علیقلی را به حکومت مشهد منصوب کرد(3). او کم سن و سال و در کار حکومت بی تجربه بود به همین علت تعدادی از بزرگان و فرماندهان در کنار او قرار گرفتند؛ اما او اعتنایی به آنها نداشت و به «عیش و نشاط» مشغول شد. در همین زمان محمد امین مهتر ناظر ایلبارس خان، «صاحب اختیار ولایت خوارزم» در پوشش کاروان تجاری وارد مشهد شد. او شهر را خالی از حاکم قدرتمند دید و گزارش آن را به سلطان خوارزم داد، این در حالی بود که نادر در حوالی کابل خود را برای حمله

به هند آماده می کرد؛ بنابراین ایلبارس خان موقعیت را برای حمله به ایران مناسب دید و با لشگری انبوه روانه مشهد شد(4). خبر این لشکرکشی توسط بازرگان هایی که در مسیر تردد داشتند به علی قلی خان رسید اما او موضوع را چندان جدی نگرفت؛ تا اینکه چارهای دولت هم آن را تأیید کردند.

علیقلی نامه ای به نادر شاه نوشت و موضوع را به او اطلاع داد، نادر فرزندش رضاقلی میرزا را به مقابله خوارزمیان فرستاد. رضاقلی از هرات به علیقلی دستور داد سپاهیان مشهد را به فرماندهی قادرقلی بیک و قلیچ خان روانه کند(5). همان طور که در شرح حال رضاقلی آمده است، لشکرکشی خان خوارزم نتیجه ای در بر نداشت و هنگامی که رضاقلی میرزا وارد مشهد شد حکومت را بدست گرفت و علیقلی هم همراه او در شهر ماند. مؤلف عالم آرای نادری حرکت علیقلی از آذربایجان و حکومتش بر مشهد را برحسب توالی تاریخی آن نیآورده است.

طی حضور نادر در هندوستان، از 1150 تا 1152 ق، از علیقلی در منابع ذکری به میان نیامده است. در 1152 ق او در هرات به استقبال عمومی خویش که از سفر هند برمی گشت رفت و نادر شاه به او قول داد که انتقام خون پدرش را، که بدست اهالی داغستان کشته شده بود، بگیرد(6). نادر شاه در همین سال، زمانی که به ترکستان رفت، یکی از دختران ابو الفیض خان، حاکم آنجا، را به ازدواج علیقلی خان درآورد(7).

علیقلی خان در لشکرکشی نادر به داغستان در سال 1153 ق حضور داشت و بعد در سال 1155 ق مأموریت سرکوبی اکراد یزیدی، که در اطراف موصل بودند، به او واگذار شد و به خوبی از عهده آن برآمد(8). در سال 1156 ق و بعد از آن در جنگهای نادر با عثمانیها نیز شرکت کرد و در محاصره موصل توانایی هایی از خود بروز داد که سپاهیان او توسط نادر عنوان «صف شکن» گرفتند(9).

در همین زمان در خوارزم ناآرامی‌هایی رخ داد؛ نادر شاه به علیقلی خان سپهسالاری داد و او را روانه آن دیار کرد. سپهسالار روانه خراسان شد و در 1157 ق با شانزده هزار نیرو و همراهی‌الله وردی خان و شاه‌قلی بیک مروی راهی خوارزم شد.

به هنگام ورود او ابو الغازی خان، والی خوارزم، و دیگر بزرگان منطقه به استقبال آمدند؛ اما قوم یموت به سرکشی خود ادامه دادند. علیقلی خان آنها را شکست داد و توانست تعداد زیادی از ایرانیانی را که از سالها پیش در دست یموت و اوزبک اسیر بودند آزاد کند، او بعد از آزاد کردن منطقه و انتظام امور آن ولایت دوباره حکومت را به ابو الغازی خان واگذار کرد و در شوال 1158 ق برگشت (10). در بین راه الله وردی خان، یکی از سرداران همراه علیقلی، به طور مشکوکی فوت کرد. بنا به قولی علیقلی خان به سردار پیشنهاد طغیان علیه نادر شاه داده بود ولی الله وردی خان نپذیرفته بود و او از ترس برملا شدن این راز او را مسموم کرد. این روایت قابل اعتنا می‌باشد چرا که بعد از این هم اعمالی شبیه به این از او بروز کرده است (11).

علیقلی خان در ذی القعدة 1158 ق وارد مشهد شد. در این زمان نادر شاه از سفر غرب برگشته بود و سختگیری‌های خود را بر اطرافیان و امرا شدیدتر کرد؛ بنابراین هریک از خوانین و امرا در پی فرصتی بودند که خود را از مشهد دور کنند و جان خود را نجات دهند. شورش سیستانی‌ها این فرصت را برای علیقلی ایجاد کرد.

فتحعلی خان سیستانی در ذی القعدة 1159 ق سر به طغیان برداشت. گرچه شورش او سرکوب شد اما عده‌ای از شورشیان در قلعه کندرک (کوک کوهزاد)، از نواحی زابل، پناه گرفتند.

علیقلی خان سپهسالار به سوی آنها گسیل شد؛ اما از آنجایی که نادر به او اعتماد کامل نداشت به سردار خود، تهماسب‌قلی خان جلایر حاکم هندوستان، دستور داد به او بپیوندد» تا

هرگاه... اراده بدسری نماید او را فروگیرد». (12)

علیقلی خان مدتی را در سیستان به تعلل گذراند در حالی که اخبار مربوط به رفتار نادر را با اطرافیاناش دریافت می کرد. او توسط مخبرانی که به مشهد فرستاده بود باخبر شد که شاه افشار برای خود او هم جرایم نقدی فراوانی معین کرده است؛ علاوه بر اینکه اموال پدرش، ابراهیم خان، را هم تصرف نموده است. او که خود آمادگی هایی برای شورش داشت این اخبار او را هراسان کرد و از ترس جان خویش با سیستانی ها همراه شد و علم طغیان برافراشت. هرچند تهماسب قلی خان او را از این کار منع کرد اما در او تأثیری نداشت و عاقبت این سردار بزرگ هم توسط علیقلی خان به قتل رسید (13).

علیقلی خان از سیستان به هرات رفت و در همان جا بود که خبر قتل نادر در جمادی الاول 1160 ق به او رسید.

گرچه او در صحنه قتل حضور نداشت اما با گروهی که شاه افشار را کشتند در ارتباط بود (14). و به عقیده کشمیری او «ساعی و بانی این کار بوده است» (15) این گفته ها نزدیک به واقعیت است به خصوص که سرداران، بلافاصله سر نادر را برای علیقلی خان فرستادند و او را به مشهد دعوت کردند.

علیقلی خان بعد از اینکه به مشهد وارد در اولین اقدام سهراب خان، غلام گرجی، را به کلات فرستاد تا شاهزادگان و خزاین نادری را تصرف نماید. بعد از تصرف قلعه دستور داد شاهزادگان را به قتل رسانند و فقط شاهرخ میرزا، فرزند رضاقلی میرزا، را زنده نگه داشت تا در صورت لزوم به نام او حکومت کند. (16)

علیقلی خان در جمادی الثانی 1160 ق در مشهد اعلام پادشاهی کرد، خود را علیشاه یا عادل شاه نامید و سکه و خطبه به نام خود کرد. سجع سکه او این بیت بود:

گشت رایج به حکم لم یزلی سکه سلطنت به نام علی (17)

او سید محمد پسر میرزا داود،

متولی روضیه رضویه، را «در تولیت و صدارت کل ممالک محروسه مقرر گردانید» و حسنعلی بیگ معیر الممالک و سهراب خان گرجی را «نظام بخش کارخانه سلطنت» نمود. و خزاین نادری را که در کلات حفاظت می شد به مشهد منتقل کرد و به بذل و بخشش آنها پرداخت (18). «و فسق و فجور را به نهایت درجه» رسانید (19). در همین زمان لرها که از زمان نادر به خراسان کوچانده شده بودند مخفیانه راهی موطن خود شدند، علیشاه سپاهی را به تعقیب آنها فرستاد. سهراب خان گرجی فرمانده این سپاه بود و نتوانست مانع حرکت لرها شود اما برای گرفتن جایزه از شاه سر تعدادی از افراد این قوم را که هنوز در مشهد مانده بودند برید و به نزد عادل شاه برد (20).

در اوایل پادشاهی او مشهد دچار کمبود غله شد، علیشاه از خوانین قوچان درخواست گندم کرد اما آنها اعتنایی به درخواست نکردند او هم به شمال خراسان لشکرکشی کرد و بعد از درگیریهای آنها را شکست داد و چون در خراسان قحطی بروز کرده بود راهی مازندران شد (21).

در مازندران محمد حسن خان قاجار، که از زمان نادر به حالت فراری بین قوم ترکمان و یموت حضور داشت به خدمت علیشاه آمد و سرداری کل مازندران را دریافت کرد. اما بعد از مدت کوتاهی مورد سوءظن قرار گرفت و قبل از اینکه دستور قتل او صادر شود به سوی قرارگاه قبلی خویش فرار کرد.

هرچند علیشاه در تعقیب او تا قلب سرزمین ترکستان پیش رفت اما خبر سرکشی برادرش، ابراهیم خان، او را مجبور به عقب نشینی کرد (22).

ابراهیم، برادر کوچک علیشاه بود که توسط او به حکومت اصفهان منصوب شد. او خیلی زود با همراه کردن افغانه و اوزبکانی که در سپاهش بودند و بدست آوردن حمایت سردارانی چون سلیم خان قرخلو و اصلان خان قرخلو افشار و همچنین استمداد از «شفیعای ابرو»، که در

اصفهان اظهار کشف می کرد، علیه برادر طغیان نمود(23).

علیشاه در ابتدا خواست به شیوه ای او را به اطاعت در آورد حتی سهراب خان گرجی را به نزد او فرستاد تا در صورت لزوم او را فروگیرد اما ابراهیم خان پیش دستی کرد و غلام گرجی را به قتل رساند(24). علیشاه برای مقابله با برادر از مازندران راهی شد و در منطقه بین زنجان و سلطانیه تلاقی دو برادر رخ داد. با پیوستن تعدادی از سپاهیان علیشاه به اردوی برادر او شکست خورد و به سوی تهران فرار کرد. سلیم خان قرخلو به تعقیب او رفت و به دستگیری محسن خان، حاکم تهران، او را دستگیر و به نزد ابراهیم خان آورد که در آنجا نابینا شد(25).

بعد از مدت کوتاهی ابراهیم خان هم بدست سپاهیان طرفدار شاهرخ میرزا دستگیر و از نعمت بینایی محروم گردید. به دستور شاهرخ دو برادر را روانه مشهد کردند. در بین راه ابراهیم خان کشته و علیقلی به مشهد رسید و «به قصاص خون شاهزادگان» کشته شد. بنا به روایتی او را به دست زنان حرم سپردند و آنها او را قطعه قطعه کردند. او در هنگام مرگ 25 یا 26 سال سن داشت(26).

علیشاه در مدت کوتاه حکومتش در تجدید ساختار تشکیلات آستان قدس رضوی و سروسامان دادن به موقوفات آن آستان اقدامات چشمگیری انجام داد، همچنین موقوفاتی از خود باقی گذاشت.

عمده ترین اقدام او در این زمینه این بود که دستور داد فهرست تمام موقوفات آستانه و مسجد گوهرشاد تا آن زمان به صورت مدون و منظم جمع آوری شود.

این کار تحت عنوان «طومار علیشاهی» صورت انجام پذیرفت و این سند که تا زمان حال باقی مانده است یکی از باارزش ترین اسناد مربوط به موقوفات و تشکیلات اداری آستان قدس است که در سال 1160 ق تنظیم شده است.

انگیزه نوشتن این طومار طبق مقدمه آن نذری بوده است که علیقلی خان قبل

از رسیدن به حکومت داشت «تا به وقت طلوع نیر اقبال [به حکومت رسیدن] در انتظام» امور آستان قدس اقدام کند.

چرا که به سبب اوضاع پریشان و نابسامان امور آن آستانه از هم پاشیده بود «و خدمه و سدنه» آن در وضعیت دشواری قرار داشتند (27).

در این طومار موقوفات هر شهر و ولایت به تفکیک مزارع، باغات، قنوت، دکاکین، حمامها و غیره با احتساب درآمد نقد و جنس ذکر شده است. طبق مفاد این طومار، علیشاه تعداد کشیک های آستانه را از سه نوبت به «عدد آل عبا به پنج نوبت» افزایش داد و دستور داد خدمه و فراشان آستان «از اعظام سادات و افاحم نجبا» انتخاب شوند. در این سند تعداد مشاغل آستانه، عنوان مناصب و نام اشخاص به همراه مقرری هرکدام مشخص شده است؛ علیشاه حتی در مورد نوع لباس پوشیدن و ترتیب نشستن خدام و صاحب منصبان در کشیک خانه دستوراتی داده است (28).

علاوه بر این طومار؛ علیشاه اموال و املاک خود را بنا به وقفنامه ای، که موجود می باشد، بر قبر خویش وقف کرده است. این وقف نامه که در رمضان 1161 ق تنظیم شده است شبیه به وقف نامه نادر شاه افشار است و نشان می دهد این برادرزاده علاوه بر رقابت با عمویش در ساختن گور شخصی و وقف املاک، در نوشتن وقف نامه هم با او رقابت داشته است. طبق این سند علیشاه «کل املاک و دکاکین و...» را که از «خالص مال خود اکتیاع و تحصیل» کرده وقف نموده است. این وقفیات «صد زوج ملک» را شامل می شود که نام و مکان و محدوده هرکدام در وقف نامه ذکر شده است. موارد مصرف این موقوفات طبق وقف نامه جهت مخارج مقبره ای بوده است که او برای خویش آماده کرده بود. علیشاه تولیت موقوفات خود را به فرزند بزرگش به نام نظر علیخان و پس از مرگ او نسل به نسل به پسران ارشد از نسل او سپرده است و اگر از «طبقه ایشان» کسی نماند

به اولاد ارشد برادرش، ابراهیم خان، نسل به نسل می رسد و اگر از آنها هم کسی نماند به متولی شرعی آستان قدس «مفوض خواهد شد» هر سال یک دهم در آمد این موقوفه در اختیار متولی و نیم عشر در اختیار ناظر قرار می گیرد.

طبق این وقف نامه مخارج دارالشفاء حضرت نیز از مداخل این موقوفات تأمین می شود (29).

علیشاه در مقبره ای که برای خود ساخته بود دفن نشد. این مقبره احتمالاً در محل قبر میر واقع در حد فاصل خیابان طبرسی و پایین خیابان قرار داشته است. بنا به گفته ملا هاشم خراسانی قبر او در میان قبرستان قتلگاه [باغ رضوان] بوده است. (30)

(1) - محمد کاظم مروی: عالم آرای نادری 62/1

(2) - همان 650/2

(3) - همان 626/3

(4) - همان 627-626/2

(5) - همان 631/2

(6) - همان 783/2؛ میرزا مهدی استرآبادی؛ جهانگشای نادری/347

(7) - مروی: پیشین 801/2؛ عبد الکریم کشمیری: بیان واقع/71

(8) - مروی: پیشین 905-893/3

(9) - همان 910/3

(10) - همان 976/3

(11) - همان 977/3

(12) - همان 1189-1188/3

(13) - همان 1190/2؛ میرزا مهدی استرآبادی: پیشین/425

(14) - استرآبادی: پیشین/426؛ پادری بازن: نامه های طبیب نادر شاه/50

(15) - عبد الکریم کشمیری: پیشین/175

(16) - استرآبادی: پیشین/427؛ ابو الحسن گلستانه: مجمل التواریخ/18

(17)-محمد خليل مرعشى: مجمع التواريخ/85

(18)-گلستانه: پيشين/20-21؛ استرآبادى: پيشين/428

(19)-پادرى بازن: پيشين/53

(20)-همان/56؛ مروى: پيشين 1198/3

(21)-استرآبادى: پيشين/428

(22)-گلستانه: پيشين/22-23

(23)-همان/23؛ مروى: پيشين 1198/3

(24)-پ. بازن: پيشين/57

(25)-استرآبادى: پيشين/430؛ گلستانه:

پيشين/28: محمد خليل مرعشى:

پيشين/85

ص: 43

(26)- استرآبادی: پیشین/432؛ گلستانه:

پیشین/36؛ بازن: پیشین/62

(27)- طومار علیشاهی/15

(28)- همان/30

(29)- وقف نامه علیشاه موجود در اداره سرپرستی موقوفات عادلشاهی-مشهد مقدس

(30)- ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/702 اسماعیل رضایی

(12)

اقبال التولیه-ابو تراب

(1310-1244 ش)

حاج میرزا ابو تراب خان معروف به اقبال السلطنه، و مقبل السلطنه، پدر دکتر منوچهر اقبال، نخست وزیر اسبق ایران، از مشاهیر قرن 13 و 14 ق خراسان است. پدر او عبد الوهاب نام داشت و در کاشمر می زیست. ابو تراب در سال 1244 ش در کاشمر تولد یافت و پس از انجام تحصیلات مقدماتی به کارهای سرپایی پرداخت. چندی در جلوی صحن مطهر رضوی به خرید و فروش مسکوکات قدیمی اشتغال داشت و از این راه سرمایه ای گرد آورد و در شمار مستأجرین آستان قدس رضوی درآمد.

ابتدا مزرعه ای در کاشمر به او اجاره داده شد، چون اجاره بها را به موقع پرداخت می نمود، مورد توجه متولیان آستانه قرار گرفت. و به تدریج بقیه املاک موقوفه کاشمر در اجاره او قرار گرفت و از این راه ثروتمند گردید و در این کار فرزندانش به او یاری می کردند(1).

اقبال التولیه چندی نیز سمت تحویلدار آستان قدس بود و زاویه جنوب شرقی صحن جدید را که برای تطهیر و گرفتن وضوء مورد استفاده بود در سال 1335 ق با افزودن تیمچه حکاک ها و فیروزه تراشها با روشی کاملاً بهداشتی، تجدید بنا نمود. (2) او همراه محمد جعفر کشمیری، نصرت الملک، مخبر السلطنه، مجلل التولیه، احمد دانش و میرزا محمد ملک زاده از دوستان قوام السلطنه به دست کلنل محمد تقی پسبان در رجب 1339 ق/

ص:44

13 فروردین 1300 ش بازداشت شد. (3) در آذرماه 1304 به نمایندگی مجلس مؤسسان انتخاب شد که انتقال سلطنت را به رضا شاه تسجیل نمود. با توجه به اینکه انتخابات مجلس فوق با کنترل شدید عمال رضا خان صورت گرفت و تنها کسانی به مجلس مزبور راه یافتند که به نحوی همسویی با او داشتند، انتخاب وی از پیوند نزدیک او با دستگاه رضا خان در سالهای پیش از آن حکایت دارد. مصدق السلطان پدر دکتر ابو القاسم تفضلی از دوستان نزدیک ایشان بود.

مقبل السلطنه در انتخابات دوره چهارم مجلس از کاشمر کاندید شد و به مجلس راه یافت. چند ماهی در مجلس بود ولی پیش از آنکه این دوره به پایان برسد به مشهد عزیمت کرد و به کار ملک داری و اجاره داری پرداخت. او در بین مردم از احترام ویژه ای برخوردار بود و مردم در مراعات ملکی خود به او مراجعه می کردند و او نیز با سعه صدر در رفع اختلافات می کوشید (4) تا اینکه در سال 1310 ش در سن 66 سالگی در مشهد درگذشت و در صحن عتیق در گوشه شمال غربی حرم مطهر دفن گردید.

از آثار مقبل السلطنه می توان به حسینیه و مسجد مقبل واقع در بازارچه سراب مشهد اشاره کرد. این بنا محلی برای گرد آمدن اهل تصوف و زاویه نشینی بوده است. وی علاوه بر منوچهر اقبال نخست وزیر اسبق ایران دارای پنج پسر به نام علی (نماینده مجلس)، عبد الوهاب (سناتور) خسرو (سهامدار شرکتهای تجاری) محمد (وکیل دادگستری) و احمد (عضو وزارت خارجه و سفیر ایران در کشورهای مختلف) بود که در دوران سلطنت محمد رضا پهلوی در رده های نخست اشرافیت حکومت گر ایران جای داشتند و شش دختر با چهره های برجسته خاندان اشرافی کشور ازدواج کردند. بدین سان این خانواده به چنان شهرت و ثروتی رسید که ارنست ارنی پژوهشگر سیا، نام آنان را در ردیف

چهل خاندان عالی رتبه ایران ثبت نمود(5).

(1)-باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی 158/1-159

(2)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 140

(3)-غلامرضا جلالی: تقویم تاریخ خراسان/37

(4)-باقر عاقلی: پیشین: 159/1

(5)-مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی: ظهور و سقوط سلطنت پهلوی 329/2-330 غلامرضا جلالی

الله وردی خان-گرچی-الله وردی خان

(13)

امیرپور-علی

(1383-1303 ه ش)

علی امیرپور فرزند ابو القاسم در سال 1303 ه.ش در خانواده متوسط و کم بضاعت در شهرستان مشهد متولد شد. در آن زمان هنوز حکومت بلشویکی در مرزهای جنوبی خود بخصوص ایران مستقر و مسلط نبود و مراودات مرزی نسبتاً آزاد بین شهرهای مشهد، قوچان و بجنورد و عشق آباد کمابیش وجود داشت. پدرش یک مغازه پنبه فروشی در بازار سرشور مشهد داشت و هم زمان در عشق آباد به کار مشابهی مشغول بود علی حدود سه تا چهار سال به همراه خانواده اش در آنجا زندگی می کرد و پدرش او را به یک مؤسسه تربیتی آمادگی قبل از دبستان سپرد که بسیار تمیز و منظم بود.

خانواده امیرپور به خاطر سخت گیری مأموران دولتی به همراه دیگر ایرانی های مقیم ناچار به مهاجرت به

ص: 46

ایران شدند و در شرایط سخت و دشواری بطور قاچاق از ارتفاعات مرزی عشق آباد وارد قوچان شدند در حالی که تمام ما یملک خانواده حتی اثاثیه خانه در عشق آباد به جا مانده و یا مصادره شد. مدتی در قوچان ماندند و در همان جا پدرش برای همه افراد خانواده شناسنامه ایرانی گرفت و پس از مدتی به شهر مشهد وارد شدند. علی امیرپور دوره ابتدائی مدرسه را در دبستان احمدی که نزدیک میدان شهدای فعلی بود، گذراند سپس وارد دبیرستان صنعتی شد که بوسیله مریبان آلمانی اداره می شد بعد از تحصیلات مقدماتی در مدرسه حاج حسن نزد مرحوم حاجی شیخ محمود کلباسی مشغول تحصیل و فراگیری علوم حوزوی شد، دوره مقدماتی صرف و نحو را نزد آن مرحوم خواند سپس مدارج تحصیلی علوم قدیم را نزد اساتید آن زمان مرحوم حاجی شیخ عبد النبی کجوری و آیت الله میرزا جواد آقای تهرانی و مباحث علم کلام را از محضر مرحوم شیخ محمود حلبی و معارف و اخلاق را در حوزه درسی آیت الله میرزا مهدی اصفهانی فرا گرفت.

پس از وقایع شهریور 1320 که کشور به تصرف قوای متفقین درآمد منطقه خراسان تا حوالی سمنان تحت نفوذ و کنترل قشون شوروی بود و به همین لحاظ خراسان عرصه فعالیت های سیاسی و فرهنگی حزب توده شد و عده ای از فرهنگیان خراسان و برخی از طبقات دیگر جذب حزب توده شدند و تعدادی از محصلین دبیرستانها به عضویت حزب توده درآمدند. بخصوص که رئیس فرهنگ خراسان شهاب فردوسی از توده ای های معروف و سخنور توانایی بود و بعد به اقتضای سیاست به حزب توده گروید و فعالیت زیادی می کرد. جنبه معارض با حزب توده هیئت های مذهبی خراسان بودند که زیر نظر میرزا احمد کفائی خراسانی رئیس حوزه علمیه فعالیت می کردند و با رونق دادن به دستجات

عزاداری مخصوصاً در ماه محرم در مقابل حزب توده مقاومت می کردند. در آن بحبوحه مؤسسه علمی و تبلیغی کانون نشر حقایق اسلامی را مرحوم استاد محمد تقی شریعتی تأسیس کرد.

شرایط سیاسی منطقه و جو فکری حاکم بر طبقه جوان از طرفی و ذهنیات قشری عامه مردم که دوران اختناق رضاشاهی را سپری کرده بودند و عقاید مذهبی آنها آمیخته به خرافات و دگماتیسم ناشی از تبلیغات دوره رضاشاهی بود، کار کانون نشر حقایق اسلامی را دشوار می نمود، اما استاد محمد تقی شریعتی در دوران فعالیت خود توانست جوی از روشنفکری مذهبی و سیاسی و اندیشه صحیح اسلامی را بخصوص در طبقه تحصیل کرده بوجود آورد که آثار آن به خارج از خراسان توسعه یافت. امیرپور بصورت فعال از اوائل تأسیس کانون نشر حقایق اسلامی در این مؤسسه عضویت داشت.

پیش از تأسیس و شروع به کار در کانون نشر حقایق اسلام مؤسسه تبلیغاتی دیگری به ابتکار دکتر عطا الله شهاب پور در تهران تأسیس شده بود که در آن موقع یک مرکز دینی مترقی به حساب می آمد و از نظر تشکیلاتی بسیار قوی و منظم عمل می کرد. طوری که در کلیه شهرستانهای کشور عضوگیری می نمود و شعبه هایی دائر کرده بود که امیرپور سالهای متمادی عضو فعال آن نیز بود. عامل عمده درخشش کانون نشر حقایق اسلامی آمیختن تبلیغات صحیح مذهبی با مباحث اجتماعی و سیاسی بود که برخلاف باور اکثریت مردم دین دار؛ مباحث سیاسی را دور از مباحث دین می دانستند و نسبت به فعالین سیاسی و کسانی که اندک تمایلی به این گونه مباحث داشتند با نظر سوءظن و بدبینی می نگریستند.

آنچه به این زمینه مناسب اجتماعی کمک می کرد، بصیرت و آگاهی و استواری رهبر کانون استاد محمد تقی شریعتی بود.

بدیهی است مخالفین سیاسی و

مذهبی کانون هم بی کار نبودند و انواع تهمت ها و هتک حرمت ها را نسبت به کانون در نشریات چپی و همچنین در محافل مذهبی روا می داشتند.

بعد از تعطیل شدن کانون از طرف ساواک مشهد، استاد شریعتی بنا به دعوت شهید مرتضی مطهری برای سخنرانی در حسینیه ارشاد عازم تهران شد و با انتقال استاد به تهران دوران جدیدی در فعالیتهای اسلامی و سیاسی وی پدید آمد. پس از مدتی که جلسات حسینیه به ساختمان جدید خود در حاشیه خیابان دکتر شریعتی منتقل گردید، فرزند استاد، دکتر علی شریعتی نیز بنا به دعوت هیئت مدیره ارشاد به تهران رفتند و با شروع سخنرانیهای جذاب دکتر شریعتی حسینیه ارشاد حال و هوای دیگری پیدا کرد و حسینیه مرکز روشنفکر مذهبی بخصوص دانشجویان گردید.

علی امیرپور در تمام مؤسسات سابق الذکر عضو فعال بود. در نهضت ملی شدن صنعت نفت و حکومت جبهه ملی به رهبری دکتر محمد مصدق مؤسسات و جمعیت های سیاسی و مذهبی مشهد تحت عنوان جمعیت های مؤتلفه اسلامی باهم ائتلاف نمودند و مهدیه مرحوم حاج علی اصغر عابدزاده کانون رفت و آمد جمعیت بود. امیرپور در این تشکیلات سمت منشی را برعهده داشت. علاوه بر فعالیت های مذکور قبل از انتقال به تهران با فرقه ضاله بهائیه مبارزه می کرد و با برخی از مبلغین آنها به مناظره می پرداخت.

مهم ترین جلسه مناظره با بهائیان جلساتی بود که در منزل دکتر وثوق مدیر داروخانه وثوق بهائی تشکیل گردید که طرف وی در مناظره مبرزترین مبلغ بهائیان معروف به سید عباس علوی بود. نامبرده قبلاً مسلمان شیعی مذهب و از محصلین حوزه علمیه خراسان بود که بعداً مرتد گردید و بخاطر تحصیلات و اطلاعات مذهبی جایگاه ممتازی در بهائیت پیدا کرد.

نتیجه مناظره در آن جلسات به نفع گروه امیرپور تمام شد. امیرپور در آن

زمان به اقتضای شرائط و اشتغالاتی که در این خصوص داشت، کتابی نوشت به نام «خاتمیت ساخته های بهائیت» که بوسیله مؤسسه مطبوعاتی مرجان سه بار چاپ شد، بعد از تعطیلی حسینیه ارشاد و زندانی شدن استاد محمد تقی شریعتی و پس از آن گرفتار شدن دکتر شریعتی، قبل از رهایی آنها از زندان وی به مشهد برگشت و به کار کسب و معیشت پرداخت و در همان حال در مبارزه با رژیم پهلوی در حد توان حضور داشت و به همین دلیل چندین نوبت توسط ساواک مورد بازجویی قرار گرفت. پس از پیروزی انقلاب بنا به دعوت آیت الله واعظ طبسی تولیت عظمای آستان قدس رضوی به اتفاق چند تن از دوستانش از جمله سید ابو الحسن سررشته داری و حاجی عبد الرضا غنیان و ناصر فانی به عضویت هیئت امنای آستان قدس رضوی انتخاب گردید. علاوه بر عضویت در هیئت امنای مدتی به عنوان قائم مقام و سپس به عنوان معاون امور اداری انجام وظیفه می نمود. تا اینکه دوران مسئولیت در اتاق بازرگانی و صنایع و معادن مشهد آغاز گردید.

وی پس از پیروزی انقلاب در سال 57 به مدت حدود یک سال و سپس از سال 63 پنج دوره چهارساله به عنوان رئیس اتاق بازرگانی و صنایع و معادن خراسان از طرف بازرگانان و صاحبان صنایع برگزیده شد.

امیرپور در اثر بیماری روز یکشنبه 15 آذرماه 1383 ه.ش/ 21 شوال 1425 ه.ق به جوار رحمت حق پیوست و در دار العباده حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

علی سکندری

امین کارخانه-هاشم-رضوی-هاشم

انتخاب الملک-رام مصطفی قلی

ص: 50

انصاری-میرزا سعید خان

(1301-1231 ق)

وزیر امور خارجه مشهور ناصر الدین شاه قاجار (1268-1290 و 1297-1301 ق.) و متولی آستان قدس (1290-1297 ق.)

میرزا سعید خان ایشلیقی گرمرودی (1) فرزند میرزا سلیمان شیخ الاسلام (1179-1232 ق.) در ایشلیق از روستاهای گرمروذ آذربایجان به سال 1231 ه. ق دیده به جهان گشود.

در ابتدا از ملاحی خوش خط و فاضل زادگاه خود به شمار می آمد و به ملا محمد سعید معروف بود (2). او ادبیات فارسی، عربی، فن انشا و همچنین خوشنویسی را به گونه ای فراگرفته بود که هنگامی که در سال 1264 در قریه باسمنج نامه ای در شرح احوال و تنگی معیشت خود به امیرکبیر، که برای بر تخت نشاندن ناصر الدین میرزا او را از تبریز به تهران می برد، داد؛ زیبایی خط و انشای او مورد توجه امیر قرار گرفت و از آنجا او را با خود به تهران آورد.

پس از اینکه خود امیرکبیر از طرف ناصر الدین شاه به مقام امیرنظامی و وزارت رسید، میرزا سعید خان را به عنوان کاتب شخصی خود برگزید و نگارش نامه های محرمانه خود را به او سپرد (3). در تمامی مدتی که امیرکبیر بر مسند قدرت بود، میرزا سعید خان در سمت خود باقی و بسیاری از احکام امیر بر دست او صادر شد. او همچنین فرمانهای ولایتعهدی و لیهدهای ناصر الدین شاه را در سالهای 1265، 1269 و 1274 نوشت. سپهر، ذیل وقایع سال 1265 می نویسد پس از

اینکه شاه در این سال دارای پسری به نام سلطان محمود میرزا شد و تصمیم گرفت او را به عنوان ولیعهد خود انتخاب کند، از منشیان خواست فرمانی در این خصوص بنویسد. اما آنها همگی از این کار عاجز آمدند ولی میرزا سعید خان نگارش فرمان را به عهده گرفت و آن را در کمال فصاحت نوشت (4). ناصر الدین شاه پس از اینکه در ذی حجه سال 1267 ه. ق از سفر به اصفهان برگشت، عده ای از درباریان خود را مورد عنایت قرار داد، از جمله میرزا سعید خان هم «که منشی رسائل خاصه بود ملقب به مؤتمن الملک گشت.» (5)

در 18 ربیع الثانی سال 1268 ه. ق و در پی فوت وزیر امور خارجه وقت، میرزا محمد علی خان شیرازی؛ کفالت و سرپرستی وزارت امور خارجه از طرف شاه به میرزا سعید سپرده شد و نیز به لقب خانی سرافراز گردید (6). کمی بعد به دریافت یک قطعه نشان آراسته به الماس و «حمایل سرخ مرتبه سرتیپی» از سوی شاه مفتخر گردید (7). در ربیع الثانی سال 1269 ه. ق شاه او را رسماً به عنوان وزیر امور خارجه ایران برگزید و به «لقب جنابی و خلعت همایونی» سرافراز کرد (8). سپهر، علت انتخاب وی به چنین مقام مهمی را پاک فطرتی میرزا سعید و خدمات صادقانه او به شاه دانسته است (9). بدین ترتیب دوره اول وزارت او که تا سال 1290 ه. ق و به مدت بیست سال به طول انجامید آغاز گشت. او در سراسر حیات سیاسی خود تقریباً همیشه مورد توجه و حمایت شاه بود. در سال 1273 ه. ق نیز یک قطعه نشان تمثال شاه که مکمل به الماس بود دریافت داشت (10). در سال 1276 ه. ق با حفظ مقام، به عضویت شورای دولتی درآمد (11). در 1279 یک نشان دیگر به خاطر خدمات صادقانه اش از شاه دریافت کرد (12). در سال 1283 که شاه امور ولایات را از همدیگر جدا کرد و به هر وزیری علاوه بر سرپرستی امور وزارتخانه مربوطه، اداره ولایاتی را نیز سپرد؛ میرزا سعید خان عهده دار اداره ولایات کرمانشاهان، لرستان، نهاوند،

خرقان، تذکره سرحدات، راه سازی و حفظ و آسایش اتباع بیگانه مقیم ایران گردید(13). در سال 1286 حکومت گیلان به مناصب وی اضافه گردید(14).

در سال 1288 در تشکیلات جدید دارالشورای کبری که بنا به پیشنهاد میرزا حسین خان مشیر الدوله برای مشورت با شاه در امور پادشاهی شکل گرفت عضویت یافت. پس از اینکه میرزا حسین خان قزوینی در رجب سال 1288 به وزارت جنگ و سپس در 29 شعبان همان سال به عنوان وزیر اعظم برگزیده شد(15)، کوشید میرزا سعید خان را از وزارت امور خارجه عزل کند و خود امور این وزارتخانه را هم به دست گیرد. اما چون شاه پشتیبان میرزا سعید بود، وزیر اعظم موفق به برکناری وی نشد(16). رقابت بین این دو دولتمرد قاجاری به پایان نرسید و میرزا سعید خان در ماجرای واگذاری امتیاز رویترا از طرف میرزا حسین خان سپهسالار در سال 1290 به انگلیسیها در رأس گروهی از مخالفان صدر اعظم قرار گرفت(17). هرچند این مخالفتها به عزل موقت صدر اعظم انجامید و شاه در بازگشت از سفر اروپا او را در رشت باقی گذاشت؛ اما به نظر می رسد برخلاف گفته برخی از منابع که نوشته اند شاه در صدد جلب اشخاص مخالف برآمد و هرکدام را به منصبی گماشت،(18) این بار نیز جانب میرزا حسین خان را گرفت. زیرا علاوه بر این که چندی بعد میرزا حسین خان را در شعبان همین سال به جای میرزا سعید خان به وزارت امور خارجه برگزید،(19) میرزا سعید خان را به عنوان متولی آستان قدس روانه مشهد کرد. شاید شاه به این بهانه می خواست وی را از مرکز دور کرده باشد. میرزا علی خان امین الدوله درباره چگونگی افتادن میرزا سعید خان از چشم شاه می نویسد:

«پس از پایان جلسه هایی که در آن شاه به بهانه امتیاز رویترا به دستگاه دیپلماسی ایراد وارد می کرد، در روزنامه دولتی مقاله ای به قلم شاه به چاپ رسید که در آن به بی خبری میرزا

سعید خان از سیاست و ناشایستگی او برای پست وزارت امور خارجه اشاره کرده بود. هرچند انتشار روزنامه میرزا سعید خان را به وظیفه خود آگاه ساخت، اما چون به کار و مقام خود حریص بود استعفا نداد. لذا شاه مرا مأمور کرد عزل او را از وزارت امور خارجه و انتصابش به تولیت آستان قدس به اطلاع او برسانم». (20)

بدین ترتیب میرزا سعید خان در اواخر سال 1290 ه. ق (21) به عنوان متولی آستان قدس رهسپار مشهد شد.

از شرح فعالیت‌های او که در مشهد به جناب عالی مشهور بود، (22) اطلاع دقیقی در دست نیست و در اینجا به چند مورد از اقدامات او که در منابع ذکر شده اشاره می‌شود:

1- قرار دادن شبکه های مس مطلا بین دو ضریح فولادی اول و دوم برای محافظت جواهرات ضریح دوم (23).

2- انجام پاره ای تعمیرات در سردر صحن کهنه، سمت بالا خیابان (24).

3- تهیه اولین فهرست کتابها و قرآن های کتابخانه آستان قدس رضوی (25) این فهرست همانی است که ذیل جلد دوم مطلع الشمس آمده است (26).

4- تزئین ایوان شمالی صحن نو، سمت پایین خیابان، در تاریخ 1295 ق (27).

5- تکمیل کار قفسه بندی کتابخانه آستان قدس که از زمان تولیت قبلی، سلطان محمد میرزا سیف الدوله آغاز شده بود (28).

6- خرید و وقف مزرعه سعیدآباد میان ولایت در سال 1292 بر زوار و مقبره خود در دار السعاده (29).

7- خرید و وقف روستای کشف میان ولایت بر فقرا و تنظیف صحن های مطهر (30).

8- احداث باغی برای جایگاه متولی باشی آستان قدس (31).

میرزا سعید خان تا سال 1297 در مشهد باقی ماند. در این سال پس از این که شاه میرزا حسین خان سپهسالار را از وزارت امور خارجه عزل کرد؛ وی را

برای تصدی دوباره وزارت امور خارجه به تهران فراخواند. به گفته امین الدوله علت عزل میرزا حسین خان سپهسالار گرایش وی به روسها و عدم واکنش دستگاه وزارت امور خارجه ایران به پیشروی روسها در شرق دریای خزر بوده است (32). به عقیده نگارنده انگلیسی ها در عزل میرزا حسین خان و روی کار آمدن میرزا سعید خان دخالت داشته اند میرزا سعید خان این بار تا پایان عمر در مصدر وزارت خارجه باقی ماند. در مدت بیست و یک سال اول وزارت و نیز در دوره دوم وزارتش 1297-1301 حوادث بسیار مهمی در صحنه جهانی رخ داد و بخشهای مهمی از جمله هرات از ایران جدا گردید که بی تردید اشخاصی همچون او به عنوان وزیر امور خارجه و میرزا آقا خان نوری به عنوان صدراعظم وقت شایستگی احراز چنین پست های خطیری را نداشتند و در این حوادث از مقصران اصلی بوده اند. بسیاری از منابع به تسلط او به زبان فارسی و عربی اشاره دارند، اما به هیچ کدام از زبانهای خارجی، که از ضروریات مقامی بوده که قریب بیست و پنج سال متصدی آن بود، آشنا نبوده و از «جهان سیاست و روابط پیچیده بین المللی و بندوبستهای سیاسی هیچ گونه سردر نمی آورد و تا آخر هم سر در نیارود.» (33) به علت همین ناآگاهیها بود که در ملاقات با مأموران و کارگزاران کشورهای همچون روسیه و انگلیس که در آن زمان در سطح جهان در پی کشورگشایی بودند؛ به جای پرداختن به مسائلی که به سرنوشت کشور مربوط بود، از ادبیات فارسی و عربی و فلسفه سخن به میان می آورد و از آگاهی خود در این زمینه خوشحال بود. بنجامین نخستین سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران (سالهای 1882 م/1299 ق- 1883 م/1300 ق) که دوره سفارتش با دوره دوم وزارت و سالهای آخر عمر میرزا سعید خان مصادف بوده و چندین بار با او ملاقات داشته است در خاطراتش با عنوان «ایران و ایرانیان»

شرح مفصلی از ویژگی های اخلاقی و شخصی میرزا سعید خان به دست داده است که مضمون و خلاصه آن چنین است: «وی پیرمردی کوتاه قد و ضعیف الجثه بود که ریش خود را مانند دیگر ایرانیها رنگ می کرد و رنگ ریشش را با چین و چروک صورتش تناسبی نبود.

دارای چشمانی تیز و نافذ بود. او سالها وزارت خارجه را عهده دار و مورد توجه شاه بود. هرچند آدم بزرگی نبود اما بد هم نبود. در روحیه اش بسیاری از خصوصیات رجال ایرانی [دوره قاجار] به طور آمیخته وجود داشت. در تصمیمات خود دودل بود و امور را به مسامحه می گذراند، به گونه ای که محافل سیاسی خارجی تهران را تهدید کرده بودند که بعد از آن دیگر اصلا با هیچ مقامی ایرانی غیر از ناصر الدین شاه وارد مذاکره نخواهند شد، ولی شاه او را که سالها صادقانه خدمت کرده بود دوست داشت و به جای توجه به اعتراضات سفرای خارجه، او را مورد عنایت قرار می داد. میرزا سعید خان به واسطه مطالعات عمیقی که در ادبیات و فلسفه شرق داشت به این موضوعات خیلی علاقمند بود و هنگام بحث در این مسائل بسیار شادمان می شد. در طول مذاکرات تواضع به خرج می داد. او در اواخر عمر حریص و طماع شد و این به دلیل نظام مالی خاصی است که در ایران وجود دارد. طمع او به اندازه ای است که وقتی از کسی خواستار هدیه یا رشوه ای می شود اگر هدیه یا رشوه در حد انتظارش نباشد خشمگین نمی شود بلکه آن را هرچند ناچیز باشد می پذیرد و می گوید ان شاء الله دفعه بعد جبران خواهید کرد». (34)

باید یادآور شد که منابع فارسی در مواضع مختلف تقریبا سخنان بنجامین را در مورد میرزا سعید خان تأیید می نمایند. گرچه این نکته را هم تا حدودی باید در نظر داشت که برخی از نویسندگان این مآخذ مثل محمد حسن خان اعتماد السلطنه و علی خان امین الدوله با وی رقابت و تا حدودی دشمنی داشته اند. به هر حال در دوره وزارت او افغانستان به صورت رسمی از ایران جدا شد و قراردادهای سنگینی

به امضا رسید که به چند مورد مهم آن اشاره می شود.

1- جدا شدن هرات و استقلال افغانستان از ایران.

2- اعطای امتیاز احداث سیم تلگراف به انگلیسی ها که با مساعدت شخص وی صورت گرفت و منجر به نفوذ آنها در سراسر ایران گردید.

3- امضای قرارداد مرزی آخال توسط وی از سوی ایران در 1299 که منجر به واگذاری مناطق وسیعی از شمال شرقی ایران به روسها گردید(35).

(1)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

روزنامه خاطرات/63

(2)- محمد قزوینی: وفیات معاصرین، مجله یادگار، سال پنجم، شماره 1 و 2 (1327 ش)/103؛ محمد علی تربیت:

دانشمندان آذربایجان/518

(3)- محمد تقی سپهر: ناسخ التواریخ 968/2؛ محمد قزوینی: پیشین/103

(4)- محمد تقی سپهر: پیشین 1094/3

(5)- همان 1138/3؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1072/2

(6)- سپهر: پیشین 1171/3؛ نخستین رابطه سیاسی ایران و آمریکا و مختصری از احوال میرزا سعید خان وزیر خارجه، مجله یادگار، سال

اول (1323 ش) ش 52/6

(7)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مرآه البلدان 1146/2

(8)- همان 1148/2؛ اعتماد السلطنه:

تاریخ منتظم ناصری 1743/3

(9)- محمد تقی سپهر: پیشین 1197/3

(10)- اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1274/2

(11)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 76/2

(12)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مرآه البلدان 1417/2

(13)- همان 1512/2-1514

(14)- همان 1610/2؛ هل رابینو: ولایت دار المرز ایران؛ گیلان/553

(15)- محمود فرهاد معتمد: حاجی میرزا حسین خان مشیر الدوله و حسام السلطنه، مجله یادگار، سال دوم (1324 ش) شماره 50/7

(16)- مهدی بامداد: پیشین 68/2

(17)- خان ملک ساسانی: سیاستگران دوره قاجار/102

(18)- همان/115

(19)- محمود فرهاد معتمد: پیشین/52

(20)- میرزا علی خان امین الدوله:

خاطرات سیاسی/44

(21)- اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 665/2

ص: 57

(22)-مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 368

(23)-اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 413/2؛ محمد احتشام کاویانیان:

شمس الشموس/40

(24)-اعتماد السلطنه: پیشین/420

(25)-علی مؤتمن: راهنما یا تاریخ آستان قدس/338

(26)-اعتماد السلطنه: مطلع الشمس/788-757

(27)-همان 426/1؛ محمد احتشام کاویانیان: پیشین/249-251

(28)-کاویانیان: پیشین/303-304

(29)-همان/532؛ نوروز علی بسطامی:

فردوس التواریخ/402-403

(30)-بسطامی: همان جا

(31)-مهدی سیدی: پیشین/359

(32)-میرزا علی خان امین الدوله:

خاطرات سیاسی/66

(33)-عبدالحسین نوایی: ایران و جهان 537/2

(34)-س.ج. و بنجامین: ایران و ایرانیان 177-182

(35)-محمود محمود: تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس 666/2 و 799/3 و 1196/4 رجبعلی یحیایی

(15)

اوکتایی-عبد العلی

(1359-1276 ه.ش)

میرزا عبد العلی معروف به شاهزاده فرزند عبد الرضا میرزا سراج السلطان متصدی کتابخانه آستان قدس رضوی، وی در سال 1276 ه ش

در مشهد به دنیا آمد. جدش اوکتای قاآن قاجار فرزند حسن علی میرزا ملقب به شجاع السلطنه از شاهزادگان قاجار بود(1).

تحصیلات علوم دینی را نزد شیخ محسنی فراگرفت و پس از اینکه پدرش در سال 1332 ه ق/1293 ه ش راهی تهران شد انجام امور

ص:58

کتابخانه آستان قدس را به فرزند خود که در آن هنگام نوجوانی 15 ساله بود سپرد. حضور چندساله عبد العلی میرزا همراه با پدر در کتابخانه سبب شد تا به امور کتابخانه آگاهی کامل پیدا کند.

پدرش چند روز قبل از مسافرت وی را نزد متولی وقت، مرتضی قلی خان نایینی (م 1314 ش) برد، و گفت: مایل است فرزندش به جای او عهده دار امور کتابخانه شود. مرتضی قلی خان نیز مجوز کتبی این امر را صادر کرد. در ابتدا با توجه به کمی سن با مشکلاتی مواجه شد ولی سرانجام توانست با هوش و تدبیر و نیز مشورت تلگرافی با پدر بر آنها فایق آید. چند سال بعد با درگذشت پدر در تهران به طور رسمی عهده دار امور کتابخانه آستان قدس گردید و متجاوز از پنجاه و دو سال در این سمت خدمت کرد، که از این جهت تاکنون طولانی ترین تصدی را در کتابخانه آستان قدس داشته است (2).

کتابخانه در سال های اول ریاست وی بالای کفشداری هندی ها واقع در صحن آزادی بود و در آن از نیمکت هایی استفاده می شد که از قهوه خانه آورده بودند. هنر اوکتایی این بود که خط کوفی را خوب می نوشت. از مدیریت فوق العاده ای برخوردار بود.

مردی امین و مورد وثوق مسئولان آستان قدس رضوی شمرده می شد و در سخت گیری مشهور بود. مبتلا به تریاک بود و آن را استعمال می کرد. در انجام امور بسیار منظم و دقیق بود و به تمام امور و کارکنان اشراف کامل داشت (4).

از وقایع مهم دوران تصدی وی در کتابخانه، مفقود شدن قرآنی به خط کوفی منسوب به امام سجاد علیه السلام بود که در مراسم تنظیف از روی ضریح مطهر به سرقت رفت، مخالفان گناه را به گردن مسئولان کتابخانه انداختند، اما اوکتایی زیر بار نرفت و سختی های بسیاری تحمل نمود تا جایی که به حبس محکوم شد و قصد کرده بودند او را از کتابخانه بردارند و به جای دیگری منتقل کنند (5).

اوکتایی در اردیبهشت 1344 ه ش

بازنشسته شد و در سال 1359 ه ش در سن 83 سالگی وفات یافت. بدنش را در سردابی که خود در سال 1345 ه ش در جلوی مسجد زنانه ریاض واقع در رواق دار الفیض حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام درست کرده بود به خاک سپردند(6).

از آثار تالیفی او کتابی می توان به جلد اول، دوم و سوم «فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس» و «فهرست فاضلیه» چاپ سال 1309 ه ش در 265 صفحه اشاره کرد. از او کتابی چندین مقاله در موضوعات تاریخ کتابخانه آستان قدس، واقفین عمده کتابخانه آستان قدس و نسخه شناسی در نشریه «نامه آستان قدس» به چاپ رسیده است.

(1) - عبد العلی اوکتایی: تاریخ کتابخانه آستان قدس، نامه آستان قدس، شماره 7، 1340 ش/59

(2) - همان جا

(3) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 303

(4) - زری رفوگران: برگی سبز از دفتر تاریخ کتابخانه مقدس: دانش ورز، شماره 2، 1382/23

(5) - همان جا

(6) - رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب/20؛ محمد احتشام کاویانیان:

شمس الشموس/347 رسول سعیدی زاده

ص: 60

بالا خیابانی-عبدالحسین-جلد 1

(16)

بجستانی مقدم-علی اکبر

(1385-1299 ه ق)

حاج علی اکبر بجستانی مقدم، نیکوکار، واقف برجسته و خادم آستان قدس رضوی. در سال 1299 ه.ش در خانواده ای مذهبی در مشهد به دنیا آمد.

تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در همین شهر به اتمام رساند. پس از چهار سال خدمت در بانک تصمیم گرفت به کار آزاد پردازد و از امور دولتی کناره گیری کند. برای همین منظور در سرای محسنیان به کارهای بازرگانی پرداخت. در سال 1340 ه.ش به تهران مهاجرت کرد و به کار ساختمان سازی پرداخت. او توانست چند شرکت ساختمانی از جمله کارخانجات بنای سبک با درآمد مناسب ایجاد نماید.

بجستانی در طول عمر خود به عنوان یکی از افراد نیکوکار برجسته شناخته می شد. اولین موقوفه او یک باب دبیرستان بنام قطب الدین حیدر در شهرستان تربت حیدریه است. 72

ص: 61

مدرسه به نام 72 تن از شهدای کربلا در مناطق مختلف تهران و سایر شهرستان های آن استان، مجتمع فرهنگی آموزشی در شهر بجنستان، خوابگاه دانشجویی برای دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف تهران، ایجاد چندین پروژه عمرانی، راه سازی و پل سازی در سراسر کشور و... از اقدامات عام المنفعه و خدایسندانه او می باشد.

بجستانی کارخانجات شرکت بنای سبک (هبلکس) (1) و تعدادی از بناهای دیگر در تهران و شهرهای شمالی کشور را در سال 1366 ه.ش وقف بر آستان قدس رضوی نمود تا از درآمد آن ها برای ترویج امور فرهنگی جامعه به صورت مطلق هزینه شود.

بجستانی از شهرت گریزان بود و با آنکه وقف های متعددی داشت، حاضر نمی شد در یک مصاحبه مطبوعاتی پیرامون آنچه انجام داده چیزی بگوید.

علی رغم کهولت سن، دفتر کار خویش را رها نمی کرد، معتقد بود رفع حاجت نیازمندان از نعمت های خداوند تعالی است و باید قدر و منزلت این نعمت ها را دانست و آنان را ملامت نکرد.

سرانجام بجستانی در سن 86 سالگی دار فانی را وداع گفت. پیکرش در روز دوشنبه 25 آذرماه سال 1385 ه.ش با همراهی مسئولین و خدام آستان قدس رضوی و بستگان و مردم قدرشناس مشهد به سمت حرم مطهر تشییع و در رواق مبارکه دار العزه حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (2)

(1) - بتن سبک یا بتن متخلخل از طریق اختلاط و پخت مواد اولیه انجام می گیرد. وزن مخصوص آن در هر متر مکعب 600 کیلوگرم است و مقاومت سازه ای آن 30 تا 35 کیلوگرم بر سانتی متر مربع است

(2) - قدس 1385/9/22؛ حرم، ش 109، 1385/10/3 رسول سعیدی زاده

(17)

بدایع نگار - میرزا فضل الله

(ح 1286-1343 ه ق)

میرزا فضل الله بدایع نگار آستان

ص: 62

قدس، ادیب، شاعر، مورخ و جغرافی دان، فرزند میرزا داود ملاحاشی (1270-1325 ه ق) (1) و برادر بزرگتر عبد الحسین آگاهی، شاعر خراسانی، در حدود سال 1286 ه ق احتمالاً در مشهد زاده شد. جدش حاجی ملا حسین قاضی که در «صدخرو» سبزوار، بزرگ محل بود، در فتنه سالار جانب حسام السلطنه را گرفت و با تلاش او اهالی از همراهی با سالار دست کشیده و به یاری دولتیان پرداختند (2). پدرش میرزا داود ملاحاشی از ادبای عصر خود بود. غلامحسین خان افضل الملک که به هنگام سفر به مشهد در سال 1320 ه ق. با بدایع نگار و پدرش ملاقات و همنشینی داشته درباره پدر بدایع نگار چنین می نویسد:

«از بزرگوار مردم دانشمندی که در این شهر ملاقات کردم و در نظر من بسی گرانمایه و سنگین پایه آمد، جناب مستطاب میرزا داود ادیب معروف به ملاحاشی است.» (3) افضل الملک سپس با آوردن القابی نظیر «الفاضل الماهر» برای میرزا داود ادب و اخلاق و دانش عربی وی را می ستاید و می نویسد من در ایام عمر خود همه ادبا و فضلای ایران نظیر آقا سید احمد ادیب خراسانی را دیده ام (ولی جناب میرزا داود ملاحاشی را... نه در فن حکمت بلکه در ادبیات کامل تر از ایشان و سایر مردم یافتم) «همو در مورد خود بدایع نگار نیز می نویسد: او در حدود سی و دو سال دارد و یکی از سه فرزند برومند میرزا داود است. «دارای طبعی رائق و ذوقی فائق می باشد» و در «ادبیات تألیفات جامعه و تصنیفات بارعه» دارد (4).

در جای دیگر می نویسد: «در آستانه مقدسه رضویه به منصب و لقب بدایع نگار مفتخر و در انشاء فرمانهای سرکار فیض آثار و فن ترسل آستان مقدسه وحید و مشتهر است. دار الانشاء آستانه مقدسه به او تفویض است. در هر حال که از طرف حضرت رضا-علیه آلا ف التحیه و الثناء-خلعتی برای اعلیحضرت شاهنشاه ایران و حضرت اسعد ولایتعهد و حضرت مستطاب صدراعظم فرستاده می شود، فرمانهای آن خلاع را آقا میرزا فضل الله به عربی و فارسی با بیانات رائقه و کلمات فائقه انشاء و صادر کرده و به مهر مبارک رضوی موشح و به ثبت امضای دفتر آستانه مقدسه مزین ساخته برای ایشان به طهران و آذربایجان ارسال می دارند.» (5)

بدایع نگار هم زمان با انقلاب مشروطیت به تهران رفت و از سال 1325 ه.ق. به مدت دو سال در مدرسه علوم سیاسی تهران معلم ادبیات بود و «غالب رجال مهاجر سمت شاگردی آن مرحوم را داشتند.» (5) با اتمام دوره استبداد صغیر وی به مشهد بازگشت.

مدتی در مدارس ملی و علمیه به تدریس ادبیات پرداخت و چندی نیز مدیریت دبستان «رحیمیه» از مدارس جدید بعد از مشروطیت برعهده وی بود (6). با تأسیس «اداره فرهنگ و فواید عامه» وی ابتدا معاونت و سپس برای سالها سمت ریاست آن اداره را داشت و در ضمن از سال 1338 ه.ق/1299 ه.ش مجله ماهانه «الکمال» را که دربرگیرنده موضوعات دینی، اخلاقی و گاه ادبی بود در مشهد منتشر کرد. محل این مجله که با چاپ سربی منتشر می شد ابتدا در سرای ملک و سپس از شماره هشتم در منزل خود بدایع نگار در کوچه نوبالایخیان قرار داشت. از آنجا که «الکمال» مجله ای دینی بود بیشتر مشترکان آن روحانیون و علما بودند (7).

تیزبینی بدایع نگار در تألیفات تاریخی و جغرافیایی، باعث شد تا نظرات او مورد استناد نویسندگان بعدی قرار گیرد. علی مؤتمن در تاریخ آستان

قدس چند مورد به نوشته های او ارجاع و آن را بر نظر دیگران ترجیح داده است که از جمله دیدگاههای تاریخی او در مورد حرم مطهر می باشد. بدایع نگار اعتقاد داشته است که تخریبی در خود حرم توسط مغولان در 617 ه ق واقع نشده است زیرا اگر حرم در حمله آنان ویران می شد باید کتیبه های سال 612 ه ق و نیز قرآنها و وقفی خانمی به نام نورستی از بین می رفتند و اگر مورخان اشاره به تخریب حرم کرده اند شاید منظورشان تخریب خود شهر مشهد بوده نه مرقد مطهر (8).

کتابهای او در زمینه بیان و معانی سالها تدریس می شده است و شعر شناسان، اشعار عربی او را بر شعر فارسی ترجیح می دهند (9). سرانجام بدایع نگار در 22 یا 23 ذی قعدة سال 1343 ه ق پس از نزدیک 57 سال زندگی در مشهد درگذشت و در دار الضیافه به خاک سپرده شد (10). وی دختری به نام سوسن داشت که شعر می سرود و در سن 20 سالگی درگذشت و آل داود فرزند اوست. (11) از آثار او می توان به کتابهای زیر اشاره کرد:

1- ازهار الربیع (شرح بر بدیعیه پدرش است)

2- البدائع دیوان شعر اوست (12)

3- بدائع الاشعار فی شرح صنائع الاسحار شرح قصیده قوامیه قوامی گنجوی. (13) این کتاب جنبه درسی داشته و مؤلف آن را برای اداره معارف وقت نوشته است.

4- بیان المعانی در علم معانی به فارسی (چاپ مشهد 1331 ه ش) (14)

5- تاریخ منتظم احمدی به نام «در ولادت و مرگ سلاطین و رجال» همراه با ماده تاریخ (15)

6- تاریخ نامه ادبی، سؤال و جواب مستخرج از شاهنامه، که پس از مقدمه ای به نثر مسجع ابیاتی از داستانهای پادشاهان پیشدادی و کیانی برگزیده و پس از هر داستان لغات دشوار آن را شرح و نتایج اخلاقی، فلسفی، حکمی و تاریخی آن را برشمرده و نکات بلاغی و فصاحت و

ترسل آن را ذکر کرده است(16).

7- ترجمه تاریخ تمدن اسلامی جرجی زیدان(17)

8- لباس التقوی، ترجمه منظوم عربی حدیث کسا به فارسی، مشهد چاپ سربی 1332 ق

9- عز مات خسرویه(خیریه) صدقات نیری به راجع به حفر قنات مسجد گوهرشاد به دست نیر الدوله چاپ سربی 1334 ق

10- لزوم حجاب فارسی، چاپ سنگی مشهد 1332(18)

11- مطلع الشموس به زبان فارسی در علم جغرافیا. این کتاب به سال 1331 ه.ش در مشهد به اجازه اداره معارف به عنوان کتاب درسی چاپ شده و احمدی بیرجندی همه آن را در جلد 26 فرهنگ ایران زمین صفحات 297-344 به چاپ رسانده است.

مؤلف به نثر، مباحث مقدماتی نظیر فضیلت علم جغرافیا، موضوع علم جغرافیا، واضع علم جغرافیا و اقسام جغرافیا(طبیعی، سیاسی، وصفی، اقتصادی و ریاضی و...) را آورده سپس جغرافیای ایران، خراسان و مشهد را به نظم در آورده است و جدولهایی حاوی اطلاعاتی از قبیل معادن عمده، ایالتهای اصلی، مراکز حکومت شهرهای عمده ایالتهای اصلی و ممالک اصلی قاره های جهان رسم کرده است و به طور خلاصه جغرافیای تاریخی مشهد را نیز نوشته و در جدولهایی ابنیه، مدارس و مساجد و محل و تاریخ بنا و تعمیر آنها را به همراه پاره ای از حوادث مهمی که در مشهد رخ داده به طور سالشمار آورده است(19).

(1)- آقابزرگ تهرانی: الذریعه 156/20

(2)- غلامحسین خان افضل الملک:

سفرنامه خراسان/83-85

(3)- همان/80

(4)- همان/81 و 91-92

(5)- همان/91-92

(6)- علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/35

(7)- محمد صدر هاشمی: تاریخ جراید و مجلات ایران 268/1

(8)- علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 254

(9)- علی اکبر گلشن آزادی: پیشین/35

(10)- همان/36؛ دانشنامه جهان اسلام

(11)- احمد احمدی بیرجندی: فضل الله بدایع نگار و مطلع الشموس، فرهنگ ایران زمین 296/26

(12)- دانشنامه جهان اسلام/همان جا

(13)- خان بابا مشار: مؤلفین کتب چاپی، 468/1

(14)- همان 552/1

(15)- علی اکبر گلشن آزادی: پیشین 35/

(16)- دانشنامه جهان اسلام: همان جا

(17)- همان جا

(18)- آقابزرگ تهرانی: پیشین 261/15 و 293/18 و 299

(19)- احمد احمدی بیرجندی: پیشین 293/26-344 رجبعلی یحیایی

بروجردی-محمد رحیم-جلد 1

(18)

بروسان قزلباش-عبد العلی

(1381-1281 ه ش)

عبد العلی بروسان، نقاش و تذهیب کار. فرزند محمد رضا قزلباش (1242-1327 ه ش) است، در سال 1281 ه ش در شهر مشهد به دنیا آمد، هنر نقاشی و تذهیب گل و مرغ و جلدهای روغنی را در نزد پدر آموخت و از سال 1237 ه ش پس از فوت پدر خود به کار تذهیب و نقاشی گل و بوته پرداخت.

استاد قزلباش مدت 50 سال در آستان قدس رضوی مشغول به کار بود و بیشتر اوقات جلد می ساخت و جلدهایی که درست می کرد با گل و برگ تذهیب می نمود. وی صفحات کتاب و بعضی از قرآن ها را با نوع خاصی از صحافی وصله و سپس آن را تذهیب و جلد می کرد. در موقع تذهیب صفحات قرآنی همیشه با وضو بود.

استاد بروسان در تاریخ 24 خرداد ماه سال 1381 ه ش پس از عمری طولانی به دلیل ایست قلبی به ملکوت پیوست و در صحن جمهوری اسلامی حرم رضوی دفن گردید. از آثار او می توان به تصویرسازی کتابهای خطی دیوان حافظ، لیلی و مجنون، ساخت جلدهای روغنی و نقاشی از چهره ها اشاره کرد که در موزه های هندوستان و پاکستان و نیز آستان قدس رضوی

نگهداری می شود(1).

(1)-دانش ورز:در سوگ هنرمندی آشنا، خرداد 1381 رسول سعیدی زاده

(19)

بروسان قزلباش-محمد رضا

(1327-1242 ه ش)

محمد رضا بروسان قزلباش استاد مسلم تذهیب، فرزند محمد حسن از طایفه جوانشیر در سال 1242 در کوچه باغ عنبر مشهد به دنیا آمد. مادرش دختر ملا علی دامغانی از علمای عصر بود. قزلباش ابتدا به کار بازرگانی اشتغال داشت و بعد به هنر تذهیب و نقاشی روی آورد و با این هنرها نزد پدر و عموی خود آشنا شد. پس از فوت پدر، به همراه برادر و عمویش به کابل رفت و به دربار سلطنتی افغانستان راه یافت و در مسافرت هایش به هندوستان از محضر استادان نقاشی و تذهیب آن دیار استفاده کرد. در سال 1309 ه ش به استخدام کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی درآمد و هجده سال در این کتابخانه خدمت کرد.

قزلباش استاد مسلم تذهیب گل و بوته و قلمدان و ساخت جلد‌های روغنی بود. وی علاوه بر هنر تخصصی خود در فنون میناکاری، ترکیب الوان، سوارکاری، تیراندازی و کشاورزی تجربه داشت. از شاگردان او می توان به فرزندش عبد‌العلی بروسان، عیسی آلفته و هاشم ظریف تبریزیان اشاره کرد.

سرانجام قزلباش در سال 1327 ه ش به دیار باقی شتافت، پیکرش را در جوار بارگاه رضوی در صحن آزادی دفن کردند.

رسول سعیدی زاده

ص:68

تحویلدار-اسد الله-رضوی اسد الله

تحویلدار-ذبیح الله-رضوی-ذبیح الله

تحویلدار-میرزا مؤمن-کلاتر سبزواری-میرزا مؤمن

تحویلدار-هادی-رضوی-هادی

(20)

تهرانی-سید جلال الدین

(1366-1277 ه ش)

نایب تولیت آستان قدس رضوی، واقف، استاندار خراسان (1330 - 1331 و 1340-1341 ش) سناتور، منجم، نویسنده و استاد دانشگاه، وزیر پست و تلگراف، وزیر دربار شاهنشاهی، رئیس شورای سلطنتی.

سید جلال الدین تهرانی، فرزند سید محمد علی تهرانی (شیخ الاسلام) در 15 مرداد 1277 ش در تهران متولد شد (1).

عاقلی 1275 را سال تولد وی نگاشته است (2) برخی منابع محل تولدش را تبریز دانسته اند (3). مادرش بانویی متدین و با تقوایی بود که در روضه مبارکه رضویه

مدفون است(4)تحصیلاتش را در مدرسه تربیت تهران آغاز کرد، پس از پایان دوره این مدرسه به تحصیلات حوزوی روی آورد. پس از مدتی تصمیم گرفت به دنبال علم نجوم و ریاضیات برود.

علاقه اش موجب شد که در علم نجوم صاحب نظر گردد و در تهران به نام «سید جلال الدین منجم» معروف شود.

برای فراگیری علم نجوم به مشهد مسافرت کرد و از محضر حاج ملا محمد مهدی منجم استفاده نمود.(5) او در منزلش رصدخانه ای دایر نمود و با اغلب رصدخانه های دنیا در تماس بود(6). چون در علم نجوم آشنایی داشت و در استخراج تقویم بصیرت یافته بود، در آستان قدس رضوی منصب منجم باشی یافت و چند سالی تقویم های آستانه را منتشر می کرد(7).

از سال 1305 ش به انتشار تحقیقات نجومی خود پرداخت و همه ساله کتابی تحت عنوان گاهنامه انتشار داد(8). در همین دوره سید جلال الدین علم نجوم را به رضا شاه تعلیم داد(9). در سال 1307 ش که سید حسن مدرس در منزلش از طرف سرتیب درگاهی توقیف و تبعید شد، سید جلال الدین تهرانی در همان جا بازداشت و چندی در زندان بسر برد.(10) در سال 1313 ش تکلیف شد که از کسوت روحانیت خارج شود. او از دستور شهربانی طفره رفت و سرانجام به جای تغییر لباس مخفیانه از ایران خارج، و بلژیک را برای زندگی انتخاب کرد. وی پس از اخذ درجه دکترا در دانشگاه بروکسل در رشته ریاضیات، نجوم و فیزیک به استادی همان دانشگاه، استخدام گردید(11).

چندین سال منجم رصدخانه سلطنتی بلژیک و عضو انجمن نجوم فرانسه(12)، محقق دار العلم بروکسل و عضو مؤسس دائمی انجمن نجومی فرانسه و عضو انجمن دولتی تاریخ علوم بلژیک بود(13).

تهرانی پس از 12 سال اقامت در بلژیک به دعوت قوام السلطنه به ایران آمد و وزیر مشاور و معاون پارلمانی نخست وزیر شد. در اواسط 1326 ش

شاه برای خارج کردن قوام السلطنه از صحنه سیاسی، دست به اقداماتی زد از جمله به وزیران کابینه تکلیف کرد همگی استعفا دهند. تمام وزیران جز سید جلال الدین تهرانی به خواست شاه تن دادند و با استعفای خود زمینه سقوط دولت را فراهم ساختند. (14) وی در دولت های احمد قوام (1326/9/22 ش) وزیر شاه و معاون نخست وزیر محمد ساعد مراغه ای (1327/8/27 ش) وزیر مشاور و وزیر پست و تلگراف (1328/10/24 ش)، علی منصور (1329/1/8 ش) وزیر پست تلگراف احمد قوام (1331/4/27 ش) وزیر مشاور و بالاخره در دولت علی امینی عضو کابینه وی گردید. (15) در دولت دکتر مصدق (1330 ش) نیابت تولیت آستان قدس رضوی و 1330/3/19 ش استانداری خراسان به او سپرده شد (16) و تا آخر اسفند 1331 ش در این مناصب مشغول خدمت بود. در این مدت با اوضاع پرهرج و مرج آن روز کشور، توانست بخشی از بدهی های آستان قدس را پرداخت نماید و وضعیت مالی کارکنان و خدمه ی آستانه را بهبود بخشد (17). در نقره ای بین دار الحفاظ و راهرو کفشداری مسجد گوهرشاد در این زمان به اهتمام وی ساخته شد (18).

وی پس از یک سال خدمت در آخر اسفند 1331 ش به تهران بازگشت و دور از کارهای سیاسی، به حشر و نشر با علما و دانشمندان پرداخت و به تحقیقات خود در ریاضیات و نجوم ادامه داد، در سال 1332 ش در دوره دوم مجلس سنا به سناتوری تهران انتخاب شد و پس از آن به سمت سفیر کبیر ایران به بلژیک عزیمت و در دانشگاه آن شهر تدریس کرد. (19)

سید جلال برای دومین بار در سال 1340 ش به استانداری و نیابت تولیت آستان قدس رضوی منصوب گردید (20).

وی در این مأموریت توانست با انجام یک سری اصلاحات، نابسامانی های موجود در آستان قدس را به سامان برساند و افراد سودجو را از آستانه طرد نماید (21).

تأسیس بنای بیمارستان امام رضا علیه السلام در مانگه شبانه روزی آستان قدس رضوی (22)، پوشش کاشی های هفت رنگ داخل ایوان سردر حرم امام، توسعه باغ ملک آباد (23)، درختکاری و ایجاد فضای سبز در اطراف شهر (24) از جمله خدمات وی تا پایان مأموریتش (1342 ش) در آستانه بود.

سید جلال پس از استعفا از مقام خود، در دوره سوم مجلس سنا در تهران به سناتوری برگزیده شد. شاید یکی از عواملی که موجب استعفایش گردید مخالفت وی با اصلاحات ارضی در زمان تصدی استانداری خراسان بود (25). در دوره چهارم مجلس سنا، سناتور انتصابی بود و با نخست وزیری حسنعلی منصور به مخالفت برخاست و بیشتر به لوایح دولت رأی کبود می داد (26). گزارش هایی که از تهرانی به شاه رسیده بود، وی را بر آن داشت که مانع از ورودش در دوره بعد به مجلس شود. پس از آن عمر سیاسی سید جلال پایان یافت، تنها عضویتش در شورای نشر اسکناس بود، و آن هم به خاطر اعتمادی بود که مقامات به او داشتند (27).

به تصویب دولت سید جلال تا آخر عمر حقوق سناتوری دریافت می کرد. (28)

در سال 1355 ش دانشگاه بروکسل با تهرانی قراردادی در اروپا امضاء کرد که وی سیر تحول نجوم را در مشرق تدوین کند (29).

در سال 1357 ه. ش که انقلاب اسلامی به اوج خود رسیده بود و شاه خود را رفتنی می دید پیشنهاد شورای سلطنت را داد. شاپور بختیار در 24 دی ماه 1357 ش به عنوان نخست وزیر، که مأمور تشکیل شورای سلطنت گردیده بود، اعضای شورای سلطنت را از چهره های به اصطلاح موجه به حضور شاه معرفی نمود. تهرانی یکی از اعضای این کابینه بود (30) و در اولین جلسه به عنوان رئیس شورا انتخاب گردید. شاه در 26 دی ماه ایران را ترک نمود و با خروج شاه از ایران امام از پاریس طی بیانیه ای شورای سلطنت را غیر قانونی اعلام نمود. پس از صدور این بیانیه

مسأله‌ی استعفا از سوی شورا از جمله سید جلال عنوان گردید. در 28 دیماه وی به عنوان رئیس شورای سلطنت و از سوی شاپور بختیار به پاریس اعزام شد تا با امام دیدار نماید (31) طبق نظر امام استعفایش را نوشت و زمینه ملاقات فراهم گردید. از نظر امام استعفای او و انحلال شورا کمکی به پیروزی انقلاب اسلامی بود (32).

سید جلال الدین پس از پیروزی انقلاب اسلامی از پاریس به جنوب فرانسه رفت و به کار علمی و نوشتن تاریخ نجوم پرداخت. وی در میان سالی با خانم سویسی ازدواج کرده بود. (33)

سید جلال علاوه بر تبحر در علوم مختلف، شاعر و خطاط هم بود و در جمع آوری عتیقه و کتب خطی کوشا بود. منزل او از این لحاظ بیشتر به موزه شباهت داشت. (34) خانه مسکونی و تمام اثاثیه و عتیقه جات، از جمله کتابخانه شخصی اش را که 383 نسخه خطی و 3450 نسخه چاپی بود وقف آستان قدس رضوی کرد. دستگاههای نجومی و اخترشناسی متعلق به خود را هم وقف دانشگاه تهران نمود. (35)

آثار تحقیقی که از او به چاپ رسیده به شرح زیر می باشد:

ترجمه کتاب التعریف بطبقات الامم صاعد اندلسی، تصحیح و تحقیق چهار مقاله عروضی سمرقندی، تألیف تاریخ علم نجوم در اسلام، تحقیق و تصحیح جهان گشای جوینی، تألیف صور فلکی و تاریخ معرفت ملل قدیمه (1313 ش)، تحقیق بخشی از جامع التواریخ رشیدی، ترجمه کتاب هیئت فلمازیون، تصحیح کتاب حدود العالم من المشرق الی المغرب از روی چاپ مسکو 1312، تصحیح و چاپ کتاب های لب التواریخ یحیی ابن عبد اللطیف قزوینی، محاسن اصفهان مافروخی (متن عربی 1312)، فارسنامه ابن بلخی (1313)، رساله ارشاد در شرح حال صاحب بن عباد (عربی 1312) و تاریخ قم (حسین بن محمد قمی، 1313)، تألیف رسم اشکال هندسی، کتابی در مسائل مختلف، حل مسائل مجسمات و قطع مخروط، کتاب منتخب

الرملم و گاهنامه ها از سال 1307 تا سال 1315 ش (36).

تهرانی در دهم مرداد 1366 ش در شانزه لیزه پاریس در سن نودسالگی وفات یافت. طبق وصیتش پس از پنج سال که جنازه اش در پاریس نگهداری گردید، در 29 مهر ماه 1371 به تهران حمل و در اول آبان 1371 به مشهد منتقل و در رواق مبارکه دارالسیاده حرم مطهر به خاک سپرده شد (37).

(1) - رمضانعلی شاکری: واقفین عمده کتاب/31

(2) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی ایران 513/1

(3) - دایره المعارف تشیع 183/5

(4) - عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 505/3

(5) - همان 507/3

(6) - دایره المعارف تشیع/همان جا

(7) - مریم آقا شیخ محمد و سعید نوری نشاط: گلزار مشاهیر/310

(8) - ایرج افشار: نادره کاران/628

(9) - مسعود بهنود: نخست وزیران ایران/108

(10) - عطاردی: پیشین 511/3

(11) - باقر عاقلی: پیشین 514/1

(12) - شاکری: پیشین/31

(13) - مریم آقا شیخ محمد: پیشین/310

(14) - عاقلی: پیشین 515/1

(15) - نهاد نخست وزیری: دولتهای ایران از میرزا نصر الله خان مشیرالدوله تا میر حسین موسوی/219، 229 و 232 - 233؛ جلال الدین مدنی: تاریخ سیاسی معاصر ایران 349/1

(16) - غلامرضا جلالی: تقویم تاریخ خراسان/117؛ عطاردی: پیشین 512/3

(17) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/448

(18)-عزیز اللہ عطاردی: پیشین 530/3

(19)-عاقلی: پیشین 515/1

(20)-آفتاب شرق [روزنامه] تاریخ 18 دی 1340

(21)-عطاردی: پیشین 533/3

(22)-همان 529/3

(23)-همان جا؛ نامه آستان قدس / شماره های 14 و 102 و 103

(24)-عطاردی: پیشین 531/

(25)-همان 538/3

(26)-دایره المعارف تشیع/همان جا

(27)-عطاردی: پیشین 514/3

(28)-دایره المعارف تشیع/همان جا

(29)-عاقلی: پیشین 515/1

(30)-همان/516؛ مدنی: پیشین 424/2

(31)-ابراهیم یزدی: آخرین تلاشها و

ص: 74

آخرین روزهای تهران/130

(32)-عاقلی: پیشین 517/2

(33)-همان جا

(34)-همان جا

(35)-رمضانعلی شاکری: گنج هزارساله/ 98

(36)-عطاردی: پیشین 517/3؛ مریم آقا شیخ محمد/311

(37)-شاکری: واقفین عمده کتاب/32 علی سکندری

ص:75

جاهدنیا-محمد حسن

(1311-1381 ه ش)

محمد حسن جاهدنیا فرزند غلام علی ملقب به «خادم المحققین» کتابدار و کتابشناس با سابقه کتابخانه آستان قدس رضوی. روز دوازدهم دی ماه سال 1311 ه ش در یکی از محلات قدیمی مشهد به دنیا آمد و پس از طی دوران تحصیل در مشهد در آبان ماه سال 1333 ه ش به جرگه خدمتگزاران آستان قدس رضوی پیوست و در سال 1346 ه ش خدمت خود را به طور رسمی در کتابخانه مرکزی آستان قدس آغاز و در سال 1358 ه ش بازنشسته گردید. او بار دیگر از سال بعد به صورت قراردادی دعوت به همکاری شد و تا آخرین روز حیاتش در کتابخانه به نویسندگان و محققان خدمت کرد. در دوران خدمت در کتابخانه آستان قدس به عنوان کتابدار، مسئول مخزن چاپی، رئیس بخش مخازن و قرائت خانه، نماینده کتابخانه آستان قدس در انجمن کتابداران خراسان، مأمور خرید و انتخاب کتاب،

ص: 76

متصدی تالار محققان و نسب شناسی امامزادگان انجام وظیفه نمود. علاوه بر این، تشکیل نمایشگاه کتاب و نفایس گنجینه قرآن، راهنمایی شخصیت های سیاسی، علمی و فرهنگی خارجی و داخلی، در بازدید از کتابخانه مرکزی و تحول بخشی کتب خطی از جمله وظایف و اقدامات او بود.

جاهدنیا به خاطر کار کردن طی سالیان متمادی در کتابخانه آستان قدس، خود یک منبع اطلاع رسانی قوی در کتابشناسی شمرده می شد. محققان با وجود او کمتر احساس کمبود و سردرگمی می کردند. گشاده رویی و جذب مخاطب، خوش اخلاقی و صبر و حوصله فراوان به ویژه در برخورد با محققان جوان و خلوص نیت از جمله جاذبه های رفتاریش بود به گونه ای که رفتار او برای مراجعه کنندگان اعم از محققان یا عامه مردم جالب می آمد. بنا به گفته فرزندانش در طی قریب به پنجاه سال خدمت در آستان قدس، عرض ارادت روزانه اش خدمت امام رضا علیه السلام ترک نمی شد. اوایل که به کتابخانه آستان قدس آمد تعداد کارکنان از چند نفر تجاوز نمی کرد، هیچ گونه حقوقی پرداخت نمی شد و تنها به قصد تقرب و عشق به خدمت به آنجا می رفت، اما بعدها کم کم حقوق و مزایا برایش معین شد.

جاهدنیا در غروب روز سه شنبه بیستم خرداد سال 1381 ه ش پس از طی یک دوره بیماری به دیدار معبود شتافت. روز بعد جسدش با حضور کارکنان آستان قدس با تشریفات لازم در صحن آزادی حرم رضوی دفن شد.

از جاهدنیا سه فرزند دختر و سه فرزند پسر و کوله باری از خاطرات شیرین به یادگار مانده است. بعد از فوتش همکاران و دوستانش مرثی دربار او سرودند. شعر زیر از «شاه مرادی زاده» از آن جمله است:

آنکه با ما بود و شد از ما جدا یادش بخیر آن رفیق مهربان آن آشنا یادش بخیر

پر کشید و دوستان در ماتمش محزون شدند رفت چون جاهدنیا نزد خدا یادش بخیر (1)

از آثار قلمی جاهدنیا می توان به نسب شناسی و تهیه شجره نامه برای سادات و فرزندان ائمه و نوشتن مقالات پراکنده مانند: پیر پالان دوز، رواقهای حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام، تلخیصی از کتاب فردوس التواریخ، و جنایات بی مکافات نمی ماند، اشاره کرد که در مجلات حرم و زائر به چاپ رسیده است.

رسول سعیدی زاده

جلال الدوله- قاجار- سلطان حسین میرزا

ص: 78

حامد مقدم-احمد-جلد 2

(22)

حامد مقدم رأفتی-محمد صادق

(1298-1371 ه ش)

معمار برجسته آستان قدس رضوی استاد محمد صادق رأفتی در سال 1298 ه ش در خانواده ای مؤمن و متدین متولد گردید. پدرش به شغل باغداری مشغول بود و در اوان جوانی درگذشت. به همین دلیل او در سن 14 سالگی، به عنوان کارگر ساده در بارگاه رضوی مشغول خدمت گردید. وی هم زمان در کلاسهای آموزشی زبان عربی و قرآن شرکت می کرد و از محضر اساتیدی چون سید محمد عرب و حاج عباسعلی بهره برد و خود نیز برای کارگران آستان قدس جلسات قرآن تشکیل داد.

حاج محمد صادق کار خود را در آستان قدس زیر نظر اساتید و معماران آن زمان مانند حاج آقا آفرنده، حاج محمد رضا معمار، حاج شکر الله خوش دست و حاج احمد بیوکی آغاز و

ص: 79

رموز و فنون معماری سنتی اسلامی را از آنها فراگرفت. وی ابداعات جدیدی در کارها ایجاد نمود از آن جمله مقرنس بندی مسجد بالاسر مبارک است که در نوع خود یک شاهکار محسوب می گردد(1). او از معدود معمارانی است که برای اجرای کارهای سنتی اسلامی طرح های پیش ساخته را در کارگاه خود اعمال نمود و در رواق دارالولایه از این روش استفاده نمود. وی در کارهای گره کشی مهارتی تام داشت. از کارهای قابل توجه او در این زمینه سقف رواق دارالولایه می باشد. او در زمینه رسمی بندی و یزدی بندی نیز استادی کارآمد بود در این زمینه می توان کاربندی آئینه رواق دارالخلاص را ذکر کرد(2).

استاد رأفتی در طرح توسعه اطراف حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام شرکت داشته و در جریان کار بیشتر ابنیه تازه ساز و یا تعمیرات اماکن و بیوتات عامل کار بوده است. او در سایر اماکن مذهبی نیز آثاری از خود به جای گذاشته، از آن جمله بازسازی و کاشی کاری گنبد شاهچراغ شیراز و شرکت در بازسازی شهر هویزه می باشد. او سرانجام روز دوشنبه هفتم اردیبهشت 1371 درگذشت و در پای پنجره فولادی صحن انقلاب یعنی محلی که خود ساخته بود در جوار مرقد امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

(1)- عزیز الله عطاری: فرهنگ خراسان 351/6

(2)- همان جا سید حسن حسینی

حسینی - محمد علی - صدیق دفتر - میرزا محمد علی

(23)

حسینی اصفهانی - عبد الله

(-1148 ق)

میرزا عبد الله حسینی اصفهانی از خاندان متنفذ سادات مرعشی اصفهان و از پسران دهگانه میرزا محمد داود متولی معروف آستان قدس (1065-1127 ق) و وزیر شاه طهماسب دوم

ص: 80

صفوی. پدرش میرزا داود از متولیان و علمای زمان خود بود که ابتدا مقام استیفای موقوفات کل ایران را در اختیار داشت و پس از مدتی در سال 1110 ق از سوی شاه سلطان حسین به متولی گری آستان قدس انتخاب شد و تا سال 1117 ق که به اصفهان مهاجرت کرد حرم را اداره می نمود. میرزا عبد الله پس از مهاجرت پدر به اصفهان گاه به نیابت از پدر به امور آستان قدس رسیدگی می کرد (1) و گاه در شمار بزرگان کشوری به اصفهان می رفت. میرزا عبد الله در زمان حکومت شاه طهماسب دوم به وزارت این شاه صفوی برگزیده شد. بنا به گفته شهاب الدین مرعشی در حاشیه مجمع التواریخ؛ میرزا عبد الله شاعر و ادیبی فاضل بوده است (2). از تاریخ دقیق فوت او اطلاعی در دست نیست. احتمالاً - مرگ وی پس از خلع شاه طهماسب به دست نادر در 1148 ق در مشهد رخ داده است. او در صحن پایین پای مبارک حضرت رضا علیه السلام در محل مقبره پدر خود مدفون گردیده است. (3) از او شش فرزند باقی ماند. نام پسرانش عبارت بودند از میرزا محمد حسین، میرزا زین العابدین، میرزا ابو طالب. دخترانش گیتی بانو بیگم، سلطان بیگم و بیگم صفیه که از آن جمله گیتی بانو بیگم در هنگام استیلای افغانه به ازدواج آقا عبد الله خادم باشی آستانه درآمد. برخی فرزندانش در کاشمر و بقیه نواحی خراسان می زیسته اند و میرزا زین العابدین نیز به هندوستان رفته است. (4)

(1)- محمد خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/62

(2)- همان جا

(3)- سلطان هاشم میرزا: زبور آل داود/63

(4)- همان/64 رجبعلی یحیایی

حسینی اصفهانی- محمد داود- متولی- میرزا محمد داود

ص: 81

حسینی اصفهانی - محمد صادق

(-1193 ق)

وکیل سرکار آستانه حضرت رضا علیه السلام.

میرزا محمد صادق حسینی اصفهانی فرزند میرزا عبد الله حسینی اصفهانی و از سادات مرعشی اصفهان است.

پدرش میرزا عبد الله نایب التولیه آستان قدس (1) از طرف پدرش میرزا محمد داود متولی مشهور آستان قدس بود و سپس خود، متولی و وزیر بزرگ شاه طهماسب دوم شده است، میرزا محمد صادق گاه در مشهد و گاه در اصفهان زندگی می کرده است. در اواخر سال 1162 ق در خدمت عموی خود سید محمد متولی که بعدها در مشهد به عنوان شاه سلیمان دوم به تخت سلطنت نشست، و نیز پسر بزرگ سید محمد یعنی سلطان داود میرزا از قم به مشهد آمد (2). اما سلطنت عموی او کمتر از یک سال بطول انجامید و اوضاع با توطئه سرداران شاهرخ افشار به هم خورد و شاهرخ به حکومت رسید. میرزا محمد صادق پس از این تاریخ دختر عموی خود زیب النساء بیگم، دختر میرزا محمد علی حسینی اصفهانی (متوفی حدود 1167 ق) را که بیوه عادل شاه افشار بود به ازدواج درآورد. (3) پس از رفتن به زیارت مکه معظمه در بازگشت به «وکالت سرکار آستانه» حضرت رضا علیه السلام مشغول شد. بعد از مدتی از کنیزی صاحب فرزند پسری شد که در کودکی از دار دنیا رحلت نمود. پس از مدتها میرزا محمد صادق با شهربانو بیگم دختر شرف بیگم عمه زاده خود ازدواج و از او دارای دو پسر شد که اندکی بعد از فوت خودش درگذشتند.

سرانجام میرزا محمد صادق در شب 13 صفر 1193 ق. به جوار رحمت ایزدی پیوست و در سردابی که جدش میرزا محمد داود متولی، در صحن پائین پای مبارک به جهت مقبره خود احداث کرده بود مدفون گردید. از میرزا صادق اولادی باقی نماند (4).

(1)- محمد خليل مرعشى: مجمع التواريخ/62

(2)- سلطان هاشم ميرزا: زبور آل داود/65

(3)- همان جا

(4)- همان جا رجبعلى يحيائى

حسينى فراهانى- موسى- فراهانى- ميرزا موسى

حسينى نيشابورى- ابراهيم- جلد 1

ص:83

خازن التولیه-رضوی-ذبیح اللہ

خلیفہ اسد اللہ-اصفہانی-اسد اللہ

(25)

خواجہ باشی-احمد علی

(-1301 ق)

احمد علی خواجہ باشی معروف به خواجہ باشی آستان قدس رضوی(1). در 18 رمضان 1301 ق فوت کرد(2). در هنگام حیاتش از تولیت آستان قدس تقاضای جاقبر می نماید که تولیت آستان قدس با درخواست وی موافقت کرد و جسدش را پس از مرگ در آن مکان دفن کردند.(3)

(1)-اعتماد السلطنه:مطلع الشمس 1 و 520/2

(2)-اداره اسناد آستان قدس/سند شماره 11829

(3)-اعتماد السلطنه:همان جا علی سکندری

(26)

خویی-عبد اللہ

(-1264 ه ق)

نایب تولیت آستان قدس رضوی، از منشیان محمد شاه قاجار، از شرح حال وی اطلاع دقیقی در دست نیست. لکن وی از منشیان خاص و از محارم محمد شاه قاجار(1) و طرف توجه و از بستگان حاج میرزا آقاسی صدراعظم بود(2). پس از درگذشت حاج میرزا موسی خان فراهانی متولی آستان قدس رضوی در سال 1262 ه ق، اللهیار خان آصف الدوله حاکم خراسان، مقام تولیت آستان قدس را نیز از محمد شاه قاجار

ص:84

برای خود درخواست نمود. لکن چون میرزا آقاسی با او میانه خوبی نداشت و از سوءنیت او و پسرش حسن خان سالار نسبت به امور حکومت آگاه بود، درخواست وی مورد قبول واقع نشد (3). و برخلاف نظر او، آقاسی منصب تولیت آستان قدس رضوی را به مانند چندین منصب دیگر به اسم خودش از طرف دولت فرمان صادر کرد و حاج میرزا عبد الله خویی را به اسم نیابت خود به مشهد روانه کرد (4).

خویی در آغاز شورش حسن خان سالار علیه دولت به مشهد رسید. وی از 1262 تا 1264 ه ق در سمت تولیت آستان قدس باقی و در طول این مدت شورشیان را تحمل می کرد (5). ولی با حسن خلق و به زبان وعظ و نصیحت سعی کرد مردم شهر را از پیوستن و همراهی با سالار بازدارد (6) و در طول این مدت با تمام طبقات مردم شهر از قبیل علما و فضلاء و اعیان رفتار عاقلانه ای در پیش گرفت (7).

اوضاع متشنج سیاسی مشهد خویی را مجبور ساخت تا در امور سیاسی وارد شود. از آنجایی که او نماینده دولت در آستان قدس بود و با شورشیان همراهی نداشت لذا به وسیله آنان در شب 25 رمضان سال 1264 ه ق هنگامی که حمزه میرزا حشمت الدوله حاکم مشهد در تعقیب سالار از خراسان بیرون رفته بود، در بستر خواب دستگیر و اموال و اثاثیه خانه اش غارت شد. و در مسجد گوهرشاد توسط رجب مروی، سردسته اشراک به قتل رسید (8).

جنازه اش در صفا جنوب شرقی دار الحفاظ دفن گردید (9).

نویسندگان عوامل مختلفی را در قتل خویی دخیل دانسته اند. جهانگیر میرزا قتل او را به خدام و مقامات آستان قدس و ریش سفیدان مشهد نسبت می دهد و علت آن را بدرفتاری وی با خدام و چوب کاری یکی از «معتبران خدام» عنوان می کند. (10) ریاضی هروی حمایت وی از سربازان ترک را عامل قتلش می داند. سربازان ترک در این زمان جهت مقابله با سالار در مشهد به

سر می بردند آنها در یک مورد از انجام مراسم عروسی ممانعت کردند و به حمام زنانه رفته با زنان مردم زنا کردند(11) ریاضی هروی در این میان از مخالفت حاجی میرزا هاشم مجتهد با خوبی سخن می گوید و اینکه او خوبی را مرتد شمرده، طرفداری وی را از سربازانی که برخلاف قانون شریعت با مردم رفتار کرده اند مورد نکوهش قرار داده است(12).

منابع دیگر نیز میرزا محمد خان بیگلربیگی، برادر حسن خان سالار، را عامل قتل خویی دانسته اند. بیگلربیگی در این زمان در حرم امام رضا علیه السلام متحصن شده بود و از چندی قبل زمینه چینی شورش شب 25 رمضان 1264 ق را انجام داده بود و هنگامی که شورشیان خویی را زنده به حرم نزد وی بردند به اشاره او خویی را مقتول ساختند(13).

در جریان قتل خویی، اشرار و فرصت طلبان دست به غارت ااثیه و اموال آستان قدس رضوی زدند و از آن جمله قنادیل طلا و نقره ای که طی ادوار گذشته به آستان قدس تقدیم شده بود به یغما بردند. همچنین درب طلای روضه منوره و در مرصع ضریح مقدس را غارت کردند و انبار غله و دانه آستان قدس را به تاراج بردند(14).

در مورد خصوصیات اخلاقی خویی چنین آمده که وی شخصی امین، نیک خوی، صدیق، رازدار، ذاکر و مقدس(15) و مردی عاقل و فرزانه و در عین حال شخصی صوفی مسلک و عارف پیشه بوده است. (16) از نکات زندگی او این است که به هنگام تولیت آستان قدس دومرتبه امام رضا علیه السلام را در خواب دیده بود که به او امر فرموده بود: از مشهد برو که کشته خواهد شد و سرانجام نیز چنین شد(17).

(1)- محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ تاریخ قاجاریه 863/2:

رضا قلی هدایت: روضه الصفا 332/10

(2)- محمد جعفر خورموجی: حقایق الاخبار ناصری/46-47

(3)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 291/2

(4)- جهانگیر میرزا: تاریخ نو/310

(5)- مهدی بامداد: پیشین 292/2

(6)- میرزا ابراهیم شیبانی: منتخب

(7)-رضاقلی هدایت: پیشین 332/10

(8)-محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 974/3؛ رضاقلی هدایت: پیشین 333/10

(9)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس /430

(10)-جهانگیر میرزا: پیشین/310

(11)-محمد یوسف ریاضی هروی: عین الوقائع/31؛ محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 975/3

(12)-محمد یوسف ریاضی هروی:

پیشین/32

(13)-محمد تقی لسان الملک سپهر:

پیشین 974/3؛ اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 652/2

(14)-نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/70

(15)-رضاقلی خان هدایت: پیشین 332-333/10

(16)-شیبانی: پیشین/78؛ جهانگیر میرزا: پیشین/310

(17)-رضاقلی خان هدایت: پیشین 333/10؛ جهانگیر میرزا: پیشین/311

(18)-مهدی بامداد: پیشین 292/2 سید حسن حسینی

(27)

خیر النساء خانم

(-1262 ه.ق)

خیر النساء دختر غایب بیگ، از زنان متمکن و متدین ایران در نیمه اول قرن سیزدهم هجری قمری به حساب می آید. از زندگینامه او اطلاع دقیقی از منابع بدست نمی آید. ولی او در سال 1255 ق املاک و رقبات متعددی در کرمان و شهر بابک وقف آستان قدس رضوی کرده است که عبارتند از: مزرعه جالنگ، مزرعه بخوکوب، مزرعه سرپازه، مزرعه پرونیک و مزرعه لای کو(1). خیر النساء خانم در سال 1262 ق درگذشت. جنازه اش به حرم مطهر امام رضا علیه السلام حمل شد و در رواق پایین پای مبارک به خاک سپرده شد(2).

(1)-عزیز اللہ عطاردی:فرہنگ خراسان 62/2

(2)-محمد علی خان سدید السلطنہ:

سفرنامہ/228 سید حسن حسینی

ص:87

دبیر سهرابی-علی اکبر

(1318-1251 ه.ش)

علی اکبر دبیر سهرابی فرزند میرزا محمد خان وکیل الدوله تبریزی(1)، از رجال معروف و برجسته ایران در اواخر سلطنت قاجار و اوایل دوره پهلوی. وی در سال 1251 ه.ش در تبریز تولد یافت، پدرش حاج وکیل در دربار مظفر الدین شاه وزیر تحریرات و رسائل بود و امور محمد علی میرزا ولیعهد در تهران را نیز عهده دار بود(2).

علی اکبر در تبریز به آموختن زبان و ادبیات فارسی و مقدمات عربی پرداخت، زبان فرانسه را نیز یاد گرفت و در شیوه منشی‌گری که حسن خط و نگارش نامه‌ها بود، سرآمد اقران گردید.

او کار خود را از دربار مظفر الدین میرزا ولیعهد در تبریز شروع کرد و سالیان متمادی جزو منشیان و نویسندگان دربار بود. در دوران ولیعهد محمد علی میرزا نیز سمت وزارت رسائل را داشت(3).

پس از صدور فرمان مشروطیت، دبیر السلطان از تهران به وکالت دوره

ص: 88

اول مجلس انتخاب گردید. او با مشروطه خواهان و آزادی خواهان میانه خوبی نداشت و در قتل میرزا علی اصغر خان اتابک نیز دخالت داشت (4). پس از انحلال مجلس از محارم محمد علی شاه شد و در تمام کارها نظر مشورتی می داد و به هنگام اقامت محمد علی میرزا در باغشاه از ارکان و بزرگان حکومت بود.

پس از سقوط محمد علی میرزا مدتی به صورت اختفا می زیست و با درآمد املاک وسیعی که در آذربایجان و کردستان تهیه کرده بود، زندگی می کرد.

در سال 1310 ش در دوره هشتم از بیجار گروس به مجلس راه یافت. وی سرانجام در سال 1318 ش در تهران درگذشت (5). جنازه اش به مشهد حمل و در صحن عتیق روبروی ایوان طلا به خاک سپرده شد. (6)

علی اکبر دبیر سهرابی در دوره مظفری لقب «دبیر السلطان» را داشت.

او مردی ثروتمند، فاضل و بخشنده بود و در جوانی با «اختر الملوک» دختر میرزا حسن خان مشار الملک ازدواج کرد (7). وی به دلیل علاقه به خاندان عصمت و طهارت و اینکه فرزندی نداشت املاک زیادی را در قوچان وقف آستان قدس رضوی کرد. رقبات وقفی وی عبارتند از: کل شش دانگ مزرعه قراجوی، کل مزرعه هی هی اربابی، مزرعه نصرت آباد وصل به قراجوی، مزرعه قاسم آباد، مزرعه دولت آباد، یک سوم مزرعه قیطانی، دو دانگ مزرعه چالاک، دو آسیاب آبی، یک سوم مزرعه گاوحصار، قنات بائر عبدال آباد، قنات بائر محمد آباد، قنات بائر عشرت آباد و شش دانگ مزرعه سید آباد. دبیر سهرابی املاک فوق و باغ بزرگی که در کنار شهر قوچان بود وقف بر آستان قدس کرد و مقرر شد درآمد آن صرف زایشگاه بیمارستان امام رضا علیه السلام شود (8).

(1) - عبد الله مستوفی: شرح زندگانی من 243/1

(2) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 666/2

(3) - همان جا

ص: 89

(4)-اسماعیل رایین: حیدر خان عمو اعلیٰ/69؛ همو: فراموشخانه و فراماسونری در ایران 283/2

(5)-باقر عاقلی: پیشین 666/2

(6)-تحقیق می دانی

(7)-باقر عاقلی: پیشین 666/2

(8)-محمد احتشام کاویانیاں:

شمس الشمس/395؛ عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس 439-436/5 سید حسن حسینی

(29)

دربان باشی-محمود

(-1284 ق)

حاج میرزا محمود دربان باشی کل آستان قدس رضوی در سال 1284 ق در مشهد درگذشت و در توحیدخانه مبارکه مدفون گردید و این منصب به پسرش میرزا علی اکبر رسید که در سال 1316 ش فوت نمود و در ایوان طلای صحن جدید [آزادی] مدفون گردید (1).

(1)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 341-342 ابراهیم زنگنه

ص: 90

رام-مصطفی قلی

(1277-1360 ه.ش)

مصطفی قلی رام معروف به انتخاب الملک فرزند علی اکبر خان در سال 1277 ه.ش در مشهد متولد شد(1). پس از طی تحصیلات، ابتدا به شغل معلمی پرداخت، بعد در تهران پس از آموختن زبان فرانسه، مدتی به اروپا رفت. پس از آن وارد وزارت فوائد عامه شد و سپس به وزارت دارائی رفت. مدتی ریاست اداره دخانیات را عهده دار شد و به پیشکاری دارائی آذربایجان انتخاب گردید. در سال 1319 ش به ریاست اداره کل کشاورزی منصوب و در سال 1320 ش شهردار تهران گردید، مدتی هم ریاست اداره کل آمار و سجل را برعهده گرفت(2).

رام در فروردین 1330 ه.ش به عنوان نایب التولیه آستان قدس و استاندار خراسان تعیین شد اما خیلی زود در 19 خرداد همان سال از این کار برکنار شد(3). وی برای بار دوم از 1334 استاندار خراسان شد و تا خرداد 1335 ش در این سمت بود. او مدتی

ص: 91

هم استنادار فارس بود و از دوره دوم مجلس سنا تا دوره پنجم به عنوان نماینده در آن مجلس حضور داشت(4).

وی مردی مطلع، ثروتمند، محافظه کار بود و در اواخر عمر به تحقیق و مطالعه مشغول شد. در 1361 ه.ش در تهران فوت نمود. عاقلی فوت او را در 1360 ش آورده است. (5) و طبق وصیتش، جسدش به مشهد منتقل و در صحن انقلاب حرم مطهر رضوی دفن گردید(6). پسرش هوشنگ رام نیز از تحصیل کردگان اقتصاد بود که برای مدت طولانی ریاست بانک عمران را برعهده داشت(7).

(1)- باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 710/2؛ سید علی میرنیا: وقایع خاور ایران 268/2

(2)- باقر عاقلی/همان جا

(3)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/447؛ میرنیا: پیشین/268

(4)- باقر عاقلی/همان جا

(5)- همان: 711/2

(6)- فهرست دفتر متوفیات آستان قدس

(7)- عاقلی/همان جا

اسماعیل رضایی

رئیس دفتر- رضوی- محمد علی

(31)

رحیمی- منتجب الدین

(1290-1369 ه ش)

منتجب الدین رحیمی فرزند مرحوم شیخ عبد الحسین بالاخیابانی رئیس کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد و خادم افتخاری آستان قدس رضوی و واقف عمده کتاب. در سال 1290 ه ش در شهر مشهد متولد شد. پدرش از علمای نامی خراسان و جد وی حاج شیخ محمد رحیم بروجردی از علمای بلندپایه و متولی باشی آستان قدس

ص: 92

رضوی بود. رحیمی سالها در خدمت فرهنگ خراسان، مشاغل مهمی به عهده گرفت. وی به مدت شانزده سال ریاست کتابخانه عمومی فرهنگ و هنر مشهد را برعهده داشت و در سال 1343 ه. ش بازنشسته گردید. او خادم افتخاری کشیک ششم حرم مطهر و از واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس است. رحیمی در سال 1369 ه. ش در سن 79 سالگی درگذشت و در صحن آزادی حرم رضوی به خاک سپرده شد (1).

(1) - رمضان علی شاکری: واقفین عمده کتاب/38 رسول سعیدی زاده

(32)

رضوی-ابراهیم

(-1100 ق)

متولی آستان قدس. میرزا ابراهیم فرزند غیاث الدین فرزند محمد بدیع رضوی از سادات جلیل رضوی مشهد و متولی حرم مطهر (1) به احتمال زیاد وی در سال 1094 ه. ق بعد از میرزا شاه تقی الدین محمد، به تولیت حرم رضوی منصوب شد و تا سال 1100 ه. ق که کشته شد در این کار بود. قتل وی نتیجه رقابت و دشمنی های سادات بنی مختار با سادات رضوی بود. بدین ترتیب که میرزا بدیع جد میرزا ابراهیم که علاوه بر تولیت حرم رضوی، تولیت موقوفات رضوی را برعهده داشت در سال 1078 ه. ق طبق انتقال نامه ای سرپرستی موقوفات را به نوه اش میرزا ابراهیم واگذار کرد. طبق نوشته تحفه الازهار ابتدا غیاث الدین پدر ابراهیم جانشین پدر شد ولی به علت فوت او در زمان حیات محمد بدیع در سال 1079 ه. ق پسر ابراهیم مناصب را بدست گرفت. (2)

این انتقال بهانه به دست سادات بنی مختار که رقابت و کینه ای از گذشته با رضوی ها داشتند داد و به تحریک آنها، دختر میرزا بدیع که همسر سید علی بنی مختاری بود علیه میرزا ابراهیم طرح دعوی نمود. (3) هدف اصلی آنها خارج کردن تولیت موقوفات از اختیار ابراهیم

ص: 93

بود و چون موفقیتی بدست نیاوردند، شخصی را تحریک کردند تا در میان صحن مقدس مقابل ایوان طلا خنجری «بر جنابش زد» که به همان ضربه در 22 رجب 1100 ه.ق جان به جان آفرین تسلیم نمود. (4) پیکرش در سمت شرقی صحن عتیق دفن شد و سنگ لوح که بر مرقدش نصب شده بود و تا حدود 1333 ه.ق موجود بود، نزدیک به یک ذرع طول و نیم ذرع عرض داشت و به خط ثلث نام و القاب او در آن با عنوان «المغفور السعيد المبرور الشهيد» حک شده بود. (5) میرزا ابراهیم طبع شعری هم داشته و این ابیات از او نقل شده است.

شد عمرها که مرغ دلم پای بست تست سررشته پریدن رنگم به دست تست

تنها نگشته گل خجل از رنگ و بوی تو چون لاله داغ نسترن از پشت دست توست (6)

پسرش میرزا محمّد ناظر سرسلسله خاندان ناظری ها محسوب می شود.

(1) - محمّد باقر مدرس رضوی: شجره طیبه/161

(2) - همان/150-152

(3) - همان/154

(4) - همان/162؛ عبد الحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/546

(5) - محمّد باقر مدرس رضوی: پیشین/161

(6) - همان (مستدرکات)/437 اسماعیل رضایی

رضوی - ابو الحسن (مدرس) - جلد 1

(33)

رضوی - ابو طالب

(-زنده 967ق)

از بزرگان علما و سادات و نقبا، واقف اولیه موقوفات سادات رضوی مشهد و خدمتگزار و متولی حرم مطهر.

وی فرزند امیر محمد بن امیر غیاث الدّین عزیز بن میرزا شمس الدّین محمد بوده است (1). جدش شمس الدّین محمد که در زمان شاهرخ تیموری از قم به مشهد آمد، با سیزده واسطه به ابی عبد الله احمد نقیب و از طریق او به امام محمد تقی علیه السلام می رسد (2). ابو طالب رضوی در زمره بزرگان دوره صفویه بود. نویسنده عالم آرای عباسی نام وی

را در زمره سادات عالی مرتبه مشهد در عهد شاه طهماسب آورده است که به همراه دیگر سادات به خدمت در روضه مقدسه حضرت رضا علیه السلام مشغول بوده است. اسکندر بیگ او و فرزندش ابو القاسم را «بزرگ منش و عالی شان» خوانده و می نویسد: آنان دارای املاک و رقبات زیادی هستند و از لحاظ اجتماعی در خراسان و به ویژه در مشهد جایگاه خاصی را احراز کرده و همه به بزرگی شان و مقام آنها اعتراف دارند و بقیه سادات رضوی از کرم آنها برخوردارند. (3) نام ابو طالب رضوی همچنین در فرمانی که شاه طهماسب در 967 ق به فرزند خود سلطان ابراهیم میرزا، حاکم وقت خراسان، نگاشته آمده است. نام وی در این فرمان که شاه آن را به مناسبت اسلام آوردن عیسی خان گرجی نوشته و در آن دستور داده تا به آن مناسبت ابراهیم میرزا مراسم جشنی در حرم مطهر برگزار کند، چنین آمده است: «فرزند ارجمند... ابو الفتح سلطان ابراهیم میرزا و امرای عظام تاین... و سادات کرام و امرای ذوی الاحترام مشهد مقدس معلى میرزا ابو طالب رضوی و امیر شریف موسوی کلانتر به عواطف و مراحم شاهی سرافراز گشته بدانند...» (4). طبق گفته قاضی نور الله ظاهرا میرزا ابو طالب مدتی از سوی شاه طهماسب حاکم ولایت تبریز بوده است. قاضی احمد در حوادث سال 991 اشاره دارد که محمد شاه صفوی (984-996 ق.) به مشهد آمد و پس از زیارت حرم دولتخانه خویش را در کنار «منازل مرحومی میرزا ابو طالب رضوی که از اعظم نقبای آن ولایت است.» قرارداد این قضیه جایگاه بلند این سید در دوران حیاتش را نشان می دهد. (6) در باره موقوفات میرزا ابو طالب، امیر شیبانی در سیمای وقف در خراسان معتقد است که وی واقف اولیه سادات رضوی بوده است. وی املاکش را بر اولاد ذکور خویش وقف نموده ولی اکنون وقف نامه آن در دسترس نیست و «جستجوی متولیان برای یافتن وقف نامه به نتیجه

نرسیده» (7) ولی از متن وقف نامه نواده اش میرزا ابراهیم رضوی روشن می شود که وقف نامه در زمان او موجود بوده است. تاریخ دقیق فوت میرزا ابو طالب معلوم نیست اما از آنجا که در عنوان فرمان شاه طهماسب که به تاریخ 967 ق صادر شده و قبلا به آن اشاره شد (8) و نیز در همان کتاب در حوادث سال 991 ق از وی با نام مرحومی یاد شده است (9) فوت وی بین همین دو تاریخ است. پس از فوت، جسدش را به مشهد منتقل و در صحن عتیق به خاک سپردند (10). میرزا ابو طالب فرزندان داشته که از آن میان شرح حال فرزندش میرزا ابو القاسم در جای خود در همین کتاب آمده است.

(1) - محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 122؛ محسن امین: اعیان الشیعه 368/2

(2) - قاضی نور الله شوشتری: مجالس المؤمنین 146/1

(3) - اسکندر بیک منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 240/1

(4) - قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 410/1

(5) - قاضی نور الله شوشتری: همان جا

(6) - قمی: پیشین 750/2

(7) - عبد الرضا امیر شیبانی: سیمای وقف در خراسان/ 25

(8) - قمی: پیشین 410/1

(9) - همان 750/2

(10) - امیر شیبانی: پیشین 26/ رجبعلی یحیایی

(34)

رضوی- ابو طالب

(-1035 ق)

ابو طالب رضوی فرزند میرزا ابو القاسم و نوه میرزا ابو طالب اول رضوی متولی حرم مطهر (1030-1035 ق). مادر میرزا ابو طالب دختر میر شمس الدین علی از سادات بنی مختار سبزوار است که خانواده ای ثروتمند و متمکن بودند (1) پس از فوت پدرش میرزا ابو القاسم در سال 975 ق وی و برادرش میرزا ابراهیم از طریق املاک و اموال فراوانی که داشتند در مشهد روزگار می گذراندند و مورد توجه شاه عباس اول بودند (2).

ص: 96

از جزئیات زندگی میرزا ابو طالب اطلاعی در دست نیست. در سال 1030 ق و پس از اینکه شاه عباس از فتح قندهار به مشهد برگشت وی را به مقام تولیت آستان مقدس حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام برگزید (3) وی تا زمان فوتش در سال 1035 ق. متولی حرم مطهر بود. از چگونگی اداره روضه مطهره در دوره تولیت وی اطلاع دقیقی در دست نیست. میرزا ابو طالب در سال 1035 ق در سفر جنگی شاه عباس به سوی بغداد و جنگ با عثمانی ها حضور داشت و بعد از شکست عثمانی ها او به همراه شاه به زیارت «کاظمین و کربلا و نجف» نایل گردید. اسکندر بیگ منشی از هم صحبتی و همراهی خود با میرزا ابو طالب در این زیارتها یاد کرده است و می گوید پس از بازگشت از خدمت شاه مرخص شد و از قزوین رهسپار مشهد گردید اما در تهران پس از خوردن میوه های متنوع دچار قولنج شدید شد و تلاش برای معالجه وی سودی نبخشید و در همین سال درگذشت. جنازه او را به مشهد منتقل کردند و در حرم مطهر به خاک سپردند. مرقد او «در پایین پای مبارک» بود (4).

(1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 240/1

(2) - همان 240/1-241

(3) - همان 1637/3

(4) - همان 1763/3؛ میرزا محمد باقر مدرس رضوی: شجره طیبه/124-125

رجبعلی یحیایی

(35)

رضوی - ابو القاسم

(-975 ق)

(1) میرزا ابو القاسم رضوی فرزند میرزا ابو طالب رضوی، واقف اولیه موقوفات سادات رضوی، از سادات و نقبای بزرگ مشهد و از کارگزاران حرم مطهر در عهد شاه طهماسب صفوی (930-985 ق). میرزا ابو القاسم در خراسان و مشهد اموال و املاک فراوانی داشته و با پدرش از موقعیت ویژه ای برخوردار و بقیه سادات رضوی و نزدیکان از اموال

ص: 97

آنان بهره مند بوده اند(2).

میرزا ابو القاسم مانند پدر خود نزد شاه طهماسب صفوی گرامی بود و در سال 975 ق در جلسه ای که شاه در قزوین از بزرگان مناطق مختلف تشکیل داد وی را نیز به عنوان یکی از بزرگان خراسان به همراه میر سید شریف موسوی که عنوان کلانتری مشهد را داشت، به جلسه خود دعوت کرد. در راه بازگشت از همین سفر بود که او همسفرش میر سید شریف را در قزوین از دست داد و خود نیز تا بسطام و هزار جریب به سوی مشهد پیش آمد اما در این ناحیه «بواسطه تغییر آب و هوا» درگذشت. هر دو جنازه برای تدفین به مشهد مقدس منتقل و در دار الحفاظ به خاک سپرده شد(3). میرزا ابو القاسم دویار ازدواج کرد. بار اول دختر شمس الدین علی از سادات بنی مختار سبزواری را که از ثروتمندان و مالکان بزرگ بودند به همسری برگزید اما این ازدواج موجب ناراحتی ها و اختلافات فراوانی بین این دو خاندان شد. ثمره آن دو فرزند به نامهای میرزا ابو طالب و میرزا ابراهیم بود.

میرزا ابو القاسم بار دوم به سال 967 ق خدیجه سلطان، همسر سابق شاهزاده القاص میرزا صفوی را که پس از او به ازدواج بدر خان استاجلو درآمد و از او نیز جدا شد و در هنگام عروسی زن شاهزاده ابراهیم میرزا حاکم خراسان به مشهد آمده و در این شهر متوطن شده بود، به همسری برگزید(4).

(1)-قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 417/1؛ قاضی نور الله شوشتری:

مجالس المؤمنین 146/1

(2)-اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 240/1

(3)-قاضی احمد قمی: پیشین 461/1 و 990/2

(4)-همان 417/1؛ محمد باقر رضوی:

شجره طیبه/123

رجبعلی یحیایی

ص: 98

رضوی-ابو القاسم

(-زنده 1224 ه.ق)

میرزا ابو القاسم پسر سید محمد پسر میرزا رضی ناظر از سادات رضوی و از خاندان ناظری است. وی دارای کمالات صوری و معنوی و از صاحب منصبان آستان قدس بود. عنوان منصب وی «هم قلم استیفای آستان قدس» آمده است که به احتمال زیاد همکار یا دستیار مستوفی آستانه بوده است. در حکمی به تاریخ 1224 ه.ق از طرف محمد ولی میرزا قاجار این منصب به وی واگذار شده است و بعد از او فرزندش میرزا رضی طبق حکمی از حسنعلی میرزا قاجار سمت «استیفای مسجد جامع گوهرشاد» را بدست آورد. فرزند دیگری از وی به نام محمد رضا نیز در 1368 ه.ق هم قلم آستان قدس بوده است. (1) و عنوان هم قلم به شهرت خانوادگی فرزندان و اعقابش تبدیل شد. (2)

(1)- اداره اسناد آستان قدس / سند شماره 13749

(2)- میرزا محمد باقر مدرس رضوی:

شجره طیبه/245

اسماعیل رضایی

رضوی-احمد

(1342-1263 ق)

میرزا احمد فرزند میرزا محسن رضوی (1) وزیر اعظم آستان قدس رضوی (2)، در سال 1263 ق متولد شد و در سال 1342 ق درگذشت و در رواق پشت سر نزدیک قبر مرحوم حاج میرزا نصر الله رضوی (م 1300 ق) دفن گردید: (3) از اقدامات مهم او وقف روستای دهشک معروف به وزیری در بلوک میان ولایت مشهد در سال 1336 ق می باشد (4).

(1)- محمد هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/735

(2)- عبد الرضا امیر شیبانی: سیمای وقف در خراسان/19

(3)- محمد هاشم خراسانی: پیشین/735

(4)- عبد الرضا امیر شیبانی: پیشین/19

محمد جواد هوشیار

رضوی-اسد اللہ

(-زنده 1305 ش)

میرزا اسد اللہ فرزند میرزا ہادی تحویلدار رضوی (1) پس از فوت میرزا مہدی خازن التولیہ بہ سمت رئیس خزانہ منصوب شد. او در نگہداری اسباب و اثاثیہ حضرت رضا علیہ السلام فردی کوشا بود، در سن 75 سالگی درگذشت و در دار الضیافہ مدفون گردید. از ایشان یک دختر بہ نام «شاهزادہ آغا»، همسر حاج میرزا ابو طالب ملک زادہ رضوی، باقی ماند. (2) میرزا مہدی خازن التولیہ و حاج میرزا اسد اللہ تحویلدار از جملہ کسانی بودند کہ اشیاء عتیقہ (3) حرم را نگہداری می کردند، این اشیاء در دورہ نیابت تولیت محمد ولی خان اسدی (1304-1314 ش) بہ حجرات فوقانی غربی شمال صحن نو و شرقی جنوب صحن کهنہ کہ حجرات این قسمت از صحنین بہ ہم اتصال داشت منتقل شد.

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجرہ طیبہ (چاپ 1384/180)

(2) - همان جا؛ سید محمد مدیر خازنی:

شجرہ سلسلہ سادات رضوی/169

(3) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/354 محمد جواد ہوشیار

رضوی-الغ

(-1030 ہ.ق)

متولی موقوفات شاہ عباس بر حرم میرزا الغ فرزند ابو صالح پسر میر شمس الدین پسر غیاث الدین عزیز از سادات بزرگوار رضوی معاصر با شاہ عباس اول (996-1038 ہ.ق) «بسی درویش

ص: 100

منش و حلیم و سلیم النفس بود». (1) او مورد توجه ویژه عباس قرار گرفت و تولیت آب خیابان که سرچشمه آن از چشمه گلسب بود و توسط شاه عباس وقف بر زوار حرم مطهر شد، بعلاوه تولیت املاکی که شاه خریداری و وقف بر حرم نمود طبق دو حکم به تاریخ 1017 و 1023 ه.ق به وی واگذار شد.

او در سال 1030 ه.ق فوت نمود (2) و این مناصب را طی حکمی شاه عباس دوم به فرزندش میرزا محسن (م 1055 ه.ق) که داماد شاه عباس اول بود واگذار کرد. (3)

از آنجایی که سادات رضوی از این دوره به بعد به صورت موروثی مناصب آستان قدس را برعهده داشتند و به همان صورت دارای قبر خانوادگی در حرم مطهر بودند، احتمال نزدیک به یقین میرزا الغ هم در حرم رضوی دفن گردیده است.

(1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 240/1

(2) - عبد الحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/504

(3) - میرزا محمد باقر مدرس رضوی:

شجره طیبه/250-252 اسماعیل رضایی

(40)

رضوی - جعفر

(-زنده 1233 ه.ق)

سید جعفر پسر میرزا شاه تقی الدین محمد رضوی، جد اعلای خاندان زیارت نامه خوان ها می باشد که منصب کشیک نویسی آستان قدس را برعهده داشته است. محمد ولی میرزا حاکم خراسان، طی حکمی این منصب را به وی واگذار کرد که در سال 1233 ه.ق مورد تأیید مجدد قرار گرفته است. (1)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/368 اسماعیل رضایی

(41)

رضوی - جعفر

(-زنده 1334 ه.ق)

میرزا جعفر پسر ذبیح الله پسر میرزا

جعفر پسر عبد الحی از سادات رضوی سرکشیکی است که مناصب سرکشیکی کشیک اوّل و مهرداری خاتم مبارک حرم مطهر را از پدرش به ارث دریافت کرد و مانند او به قوام التولیه ملقب گردید. وی در دوره تألیف کتاب شجره طیبه (سال 1334 ه.ق و بعد از آن) زنده بوده است. (1)

(1) - میرزا محمّد باقر رضوی: شجره طیبه/ 271 اسماعیل رضایی

(42)

رضوی - حسن

(- زنده 1262 ه.ق)

میرزا حسن پسر سید محمّد پسر میرزا رضی ناظر، مباشر بیوتات آستان قدس، وی فرزند هفتم سید محمّد رضوی (1253-1315 ه.ق) است و در دوره تولیت میرزا موسی خان فراهانی (1248-1262 ه.ق) مباشر بیوتات آستان قدس بود، بعد از او پسرش میرزا باقر مشرف دارالشفاء رضوی و فرزند دیگرش حاجی میرزا داود مشرف کتابخانه مبارک شد. (1)

(1) - میرزا محمّد باقر رضوی: شجره طیبه/ 246 اسماعیل رضایی

(43)

رضوی - حسن

(- زنده نیمه دوم قرن 13 ه.ق)

میرزا حسن پسر مرتضی پسر عبد الغفور پسر ابراهیم از نسل میرزا محسن متولی (م 1055 ه.ق) است که

ص: 102

منصب سرکشیکی را اجدادش به صورت موروثی در اختیار داشتند و او هم سرکشیک چهارم بود. دوره حیات وی هم زمان با حکومت حسنعلی میرزا (1232-1243 ه.ق) و عباس میرزا (1247-1249 ه.ق) در خراسان بود.

در این دوره املاک موقوفه میرزا محسن که در اختیار اولاد و اعقابش بود وضعیت پریشانی داشت و او به همراه میرزا علی رضا و میرزا عبد الحی، بنی اعمام خویش سرکشیک های اول و دوم، تلاش زیادی برای آبادانی آنها نمود. (1)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 259 اسماعیل رضایی

(44)

رضوی - ذبیح الله

(- 1333 ه.ق)

میرزا ذبیح الله رضوی فرزند حاج میرزا هادی رضوی ملقب به خازن التولیه رئیس خزانه آستان قدس رضوی، که بعد از برادرش میرزا ابو الحسن (م 1311 ق) به منصب تحویل‌داری رسید. کار عمده وی ضبط و حفظ کلیه هدایا، نذورات و موقوفات آستان قدس رضوی بود. عاقبت در روز شنبه هفتم رجب 1333 ق/ یکم خرداد 1249 ش درگذشت (1) و در گنبد حاتم خانی نزدیک درب مطهر حرم دفن شد (2).

وی صاحب چهار پسر و یک دختر به نامهای آقا میرزا مهدی خازن التولیه، ماشاءالله، آقا امیر آقا مرتضی ملقب به مدیر تحویل خانه و صاحب بیگم، همسر حسن بن نقیب الاشراف (م 1338 ق)

ص: 103

بود. (3)

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/179-180

(2)- میرزا محمد باقر: پیشین/180؛ محمد هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/733

(3)- میرزا محمد باقر رضوی: همان جا محمد جواد هوشیار

(45)

رضوی- شاه تقی الدین

(-1094 ق)

میرزا شاه تقی الدین محمد فرزند میرزا محمد باقر رضوی متولی، از بزرگان علماء و عرفاء که در زهد و ورع بی نظیر بود. در زمان پادشاهی شاه سلیمان صفوی (1077-1105 ق) در مشهد می زیسته است. پس از فوت میرزا بدیع رضوی متولی آستان قدس و به قولی بعد از عزل او در سال 1077 ق از طرف شاه سلیمان به تولیت آستان قدس منصوب گردید و مدت 17 سال خدمت کرد (1).

عاقبت وی در سال 1093 یا 1094 ق در مشهد درگذشت. به قول خاتون آبادی «مردی خوش اخلاق، حق گو، حق شنو و باانصاف بود و به غیر از تولیت عیبی نداشت». (2) بعد از وی برای مدتی تولیت به کسی داده نشد و پس از آن میرزا ابراهیم نواده میرزا بدیع متولی شد (3).

در اواخر عهد صفوی و اوایل دوره نادری سه نفر از سادات رضوی مقیم مشهد به نام میر تقی الدین و محمد تقی بوده که نباید آنها را با یکدیگر اشتباه کرد. اول میر شاه تقی الدین بن محمد باقر که ذکر آن رفت، دوم میر محمد تقی بن معز الدین بن محمد باقر مشهور به میرشاهی (قرن دوازدهم) و سوم میر محمد تقی مشهور به میرخدایی است (4).

(1)- مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/198؛ محمد باقر رضوی: شجره طیبه (مستدرکات)/441

(2)- سید عبد الحسین الحسینی خاتون آبادی: وقایع السنین و الاعوام/536

(3)- مهدی سیدی: پیشین/198

(4)- محمد باقر رضوی: پیشین/441-444 محمد جواد هوشیار

ص: 104

رضوی-طاهر

(1360ق)

میرزا طاهر ملقب به مصنع التولیه پسر عبد الجواد پسر مهدی پسر ذبیح الله خازن التولیه (1)، از خاندان خازنی رضوی، شاعر، خطاط، نقاش و ساعت ساز حرم مطهر.

وی دارای طبع شعر نیک بود و طاهر تخلص می کرد، دیوان شعرش که باقی مانده بیشتر مناقب و مرثی اهل بیت علیهم السلام (2) است و با این بیت شروع می شود:

کنم حمد خداوندی که او فرد است و بی همتا وجودش واجب ذاتش محیط جمله اشیاء

در سرودن اشعار هنرنمایی های جالبی انجام داده است؛ از جمله ابیاتی سروده که هیچ نقطه ای در کلمات آن وجود ندارد و یا مصرع هایی که از هر طرف خوانده شود عبارات آن یکسان است. در جریان گلوله باران حرم مطهر توسط روس ها در 1330 ه. ق وی شاهد حوادث بود و به وسیله شعر و نقاشی این رویداد را توصیف کرده است ولی زمانی که قصد داشت این اشعار را منتشر کند توسط روسها بازداشت و مدتی زندانی گردید. (3) همچنین در یک تابلوی نقاشی که هم اکنون در نزد نواده ایشان موجود است، حوادث این حمله را با جزئیات آن و حتی نام برخی کشته های واقعه ترسیم کرده است که به عنوان یک سند زنده از این تهاجم محسوب می شود. (4)

علاوه بر نقاشی، وی در خطاطی و خوشنویسی هم مهارت داشت و دیوان شعرش که خود تحریر نموده نمونه ای از خط وی محسوب می شود. در تقلید خط بزرگان خوشنویسی و نوشتن خط کوفی هم استاد بود و با مهارتی که در ترمیم کاشی داشت، در بازسازی و احیای کاشی های حرم مطهر و مسجد گوهرشاد مشارکت فعال نمود. (5)

شغل اصلی وی ساعت سازی و به طاهر ساعت ساز مشهور بود. طی حکمی توسط محمد ولی خان اسدی (1257-1314 ه. ش) مسئولیت

نگهداری ساعت های حرم مطهر را به دست آورد و به «مصنع التولیه» ملقب گردید. (6) او به امور فنی و مکانیکی هم علاقه وافری داشته به گونه ای که با مشاهده اولین دوچرخه در مشهد، با امکانات خویش نمونه ای از آن ساخت. (7)

میرزا طاهر که در سرودن ماده تاریخ مهارت داشت چندین ماده در رحلت بزرگان سروده است؛ از جمله سال فوت میرزا محمد باقر مدرس رضوی (1342 ه.ق) مؤلف کتاب شجره طیبه را در شعری بیان کرده است که با این ابیات شروع و ختم می شود:

امان و داد که رفت از جهان به دار بقا جلیل سیدی از کف ز دودمان رضا

مدرس آنکه بد اندر علوم ربانی فقیه و مجتهد و پیشوا و راهنما...

... چون این مقام زوی شد پدید طاهر گفت خوش است سال وفاتش همی کنم انشاء

سر از مزار بر آورد هاتقی و بگفت «نمود تکیه مدرس به جنه المأوی» (8)

از آثار دیگری که از وی باقی مانده ترسیم شجره سادات رضوی است که هم اکنون مورد استفاده این سادات می باشد.

میرزا طاهر در جمادی الاول 1360 ه.ق فوت (9) و در صحن عتیق حرم مطهر رضوی دفن گردید.

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/182

(2) - علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/357

(3) - میرزا محمد باقر رضوی: پیشین (مستدرکات)/437

(4) - نقل از سید محسن مصنع رضوی: نوه میرزا طاهر

(5) - گلشن آزادی/همان

(6) - اداره اسناد آستان قدس/سند شماره 40264؛ نقل از سید محسن مصنع

(7) - گلشن آزادی/همان

(8) - همان

(9) - علی اکبر مروج خراسانی: کرامات رضویه/165 اسماعیل رضایی

رضوی-عبد الحسین

(-1320 ق)

میرزا عبد الحسین فرزند میرزا مهدی مشهور به نقیب از سادات رضوی مشهد مقدس که اجدادش منصب سرکشیکی را در اختیار داشتند. وی بعد از فوت پدرش در 1275 ق منصب سرکشیکی و نقابت را عهده دار شد و به تدریج چنان موقعیتی در تشکیلات آستان قدس بدست آورد که لقب «رکن التولیه» به وی اعطا شد (1).

علاوه بر آن وی به مانند اجدادش که منصب نقابت را از عهد صفویه عهده دار بودند در زمان خویش نقابت 17 صنف از اصناف مشهد مقدس را برعهده داشت. این موارد باعث شد که نفوذ و اعتبار زیادی در شهر داشته باشد و مورد حسادت دشمنان قرار گیرد. به طوری که در سال 1302 ق که در مشهد علیه عبد الوهاب خان آصف الدوله حاکم خراسان (1301-1303 ه.ق) شورش به وقوع پیوست (2)، میرزا عبد الحسین را متهم به تحریک شورشیان نمودند، در نتیجه عبد الوهاب خان دستور داد او را به زور روانه تهران نمودند. این مسافرت اجباری یک سال طول کشید و پس از آن به مشهد بازگشت.

میرزا عبد الحسین در صفر 1320 ق فوت نمود و در یکی از رواقهای حرم مطهر دفن گردید. از وی شش پسر به نام های علی رضا، فتح الله، نصر الله، حسن، امیر آقا و ابو الفضل باقی ماند (3).

(1)- محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 266

(2)- مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/ 393

(3)- محمد باقر رضوی: پیشین/ 266 و 269 اسماعیل رضایی

رضوی-عبد الحی

(-زنده 1154 ه.ق)

میرزا عبد الحی پسر محمّد علی پسر محمّد رضا پسر معصوم میرزا پسر میرزا محسن متولی. (1) وی از خاندان

سرکشیک های رضوی است که در عهد نادر شاه (1148-1161 ه.ق) متولی آستان قدس رضوی بود و نادر شاه در حکمی به تاریخ 1154 ه.ق از او با عنوان «خلاصه السادات میرزا عبد الحی الرضوی متولی سرکار فیض آثار یاد کرده است.» (2) علاوه بر این خط و مهر میرزا عبد الحی بر جلد برخی کتاب های وقفی کتابخانه آستان قدس موجود است. (3) شرح حال بیشتر از وی در دست نیست اما می توان گفت با توجه به این که در عهد نادر شاه بیشتر درآمد موقوفات حرم رضوی در اختیار حکومت بود، متولی و دیگر صاحب منصبان حرم در این دوره چندان قدرت و استقلال نداشتند.

(1) - میرزا محمّد باقر رضوی: شجره طیبه/269

(2) - عبد الحسین نوایی: نادر شاه و بازماندگانش همراه با نامه های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری/480-481

(3) - میرزا محمّد باقر رضوی: پیشین/269-270 اسماعیل رضایی

رضوی-عبد الرضا-عضد التولیه- میرزا عبد الرضا

رضوی-عبد الله-جلد 1

(49)

رضوی-عبد المجید

(-1310 ق)

میرزا عبد المجید رضوی فرزند میرزا علی نقی رضوی و نواده میرزا حسین قدس رضوی از بزرگان سادات، فردی ثقه و مورد اعتماد و همچنین خطاطی ماهر بود که اغلب اسناد و معاملات شرعی به خط او نگاشته می شد و در نزد مردم بخصوص حسنعلی خان امیر نظام گروسی (1237-1317 ق) و صفر علی خان سرتیپ از اعتبار خاصی برخوردار بود.

با توجه به همین جایگاه و اعتبار و نیز به سبب امانت داری وی بود که میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله (1242-1304 ق) متولی باشی آستان قدس، مشرفی دارالشفای او را به او واگذار نمود.

ص: 108

وی با کمال خلوص و ایمان خدمت کرد تا اینکه در ماه شعبان 1310 ق درگذشت و در دار السعاده حرم رضوی به خاک سپرده شد. فرزندش میرزا محمد کاظم نیز بعد از پدر منصب مشرفی دارالشفایا بعهدہ گرفت (1).

(1) - محمد باقر رضوی: شجره طیبه/319 محمد جواد هوشیار

(50)

رضوی-عبد الوهاب

(-1278 ق)

میرزا عبد الوهاب فرزند علی تقی فرزند میرزا حسین قدس رضوی (1). از هنرمندان خوشنویس قرن سیزدهم است که منصب مشرفی آستان قدس را از اجداد خویش به ارث برد. و علاوه بر آن شغل نویسندگی را در آستان رضوی برعهده داشته است.

در جریان شورش حسن خان سالار (1263-1266 ق) میرزا عبد الوهاب به همراه میرزا صادق ناظر و میرزا تقی متولی مدتی به زندان افتاد (2) و احتمالاً پس از پایان شورش وی آزاد شد و همچنان به خدمت آستان مقدس مشغول بود. وی در سال 1278 ق فوت نمود و در ایوان طلای صحن عتیق دفن گردید (3). البته مؤلف شجره طیبه فوت او را در 1287 ق ذکر کرده است (4) که به احتمال زیاد ناشی از اشتباه در تحریر می باشد.

میرزا عبد الوهاب دارای سه پسر به نام های علی تقی، فتح الله و عبد الله و دو دختر بوده است (5). وی به درخواست امیر نظام گروسی (1237-1317 ق)، که برای دفع شورش سالار به مشهد آمده بود و به میرزا عبد الوهاب ارادت می ورزید، قرآن را با خط خوش نوشت که در نوع خود کم نظیر بود و تا مدتها نزد ورثه اش باقی بود. (6)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/317

(2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مرآة البلدان 982/2

(3) - محمد علی خان سدید السلطنه:

سفرنامه/234

ص: 109

(4)- میرزا محمد باقر رضوی/همان جا

(5)- همان/318

(6)- همان/317 اسماعیل رضایی

(51)

رضوی-عزیز الله

(1327-1249 ه.ش)

میرزا عزیز الله کفائی رضوی (1) فرزند دوم محمد تقی مشرف (م 1310 ق) از مشرفان آستان قدس و از علمای بزرگ رضوی (2) معروف به مروج الاحکام و مشهور به مشرف و از مدرسین آستان قدس رضوی بود که در حدود سال 1249 ه.ش متولد شد و در تاریخ 14 بهمن و به قوی 15 بهمن 1327 در مشهد درگذشت و در صحن عتیق در مقبره خانوادگی خود در جنب بازار کفش دوزها مدفون گردید (3).

از ویژگی اخلاقی او مهربانی با فقراء و مساکین و خوش خلقی با آنان می باشد و دیگر اینکه به جهت اطمینان نزد متولیان آستان قدس اختیار تام داشت. فرزندش میرزا محمد صادق فردی فاضل و باکمال بود صاحب کتاب شجره طیبه با میرزا عزیز الله معاصر بوده است (4).

(1)- سید محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/215

(2)- محمد باقر رضوی: شجره طیبه/301

(3)- مدیر خازنی: همان جا.

(4)- محمد باقر رضوی: پیشین/302 محمد جواد هوشیار

ص: 110

رضوی-علی

(1266 ه.ق)

سید تاج الدین علی پسر میرزا ابو طالب پسر میر محمد جعفر پسر تقی الدین محمد رضوی، جد خاندان کشیک نویس ها که در زمان تولیت میرزا موسی خان فراهانی (1248-1262 ه.ق) منصب کشیک نویسی را برعهده داشت و در سال 1266 ه.ق طی حکمی از سلطان مراد میرزا والی خراسان (1272-1275 ه.ق) علاوه بر آن منصب خادمی را هم بدست آورد. (1)

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/365 اسماعیل رضایی

رضوی-علی اصغر-جلد 2

رضوی-علی رضا

(ح 1163-1253 ه.ق)

میرزا علی رضا پسر محمد پسر معصوم میرزا پسر محمد تقی از نوادگان میرزا محسن متولی (م 1055 ه.ق) و از خاندان سرکشیک ها می باشد.

او در زمان حیات از بزرگان سادات رضوی محسوب می شد، که علاوه بر منصب سرکشیکی کشیک اول نقابت و ریاست سادات رضوی را هم برعهده داشت به طوری که یک دهم از موقوفه میرزا محسن در اختیار او قرار داشت و چون در امور زراعت و مستغلات مهارت داشت، تعدیل املاک آستان قدس توسط او انجام می شد. وی در سن 90 سالگی در حدود سال 1253 ه.ق فوت نمود. از وی دو پسر به نام های محمد مهدی و محمد تقی باقی ماند، محمد مهدی (1242-1275 ه.ق) بعد از پدر مناصب او را به طور کامل برعهده گرفت و در سال 1275 ه.ق به مرض وبا فوت کرد. (1)

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/265-266 اسماعیل رضایی

ص: 111

رضوی-غیاث الدین عزیز

(-زنده 932 ه.ق)

میر غیاث الدین عزیز پسر میر شمس الدین محمد پسر میر محمود(1) از جمله سادات جلیل القدر رضوی در عصر سلطان حسین بایقرا(875-912 ه.ق) است. مؤلف حبیب السیر او را به همراه نظام الدین عبد الحی و امیر علاء الملک جزء سه نفر از سادات مشهد که نقابت و ریاست سادات این شهر را برعهده داشتند معرفی کرده است که «در تعمیر مزار مقدس» امام رضا علیه السلام تلاش کرده و نقابت سادات مشهد در اختیار اولاد این سه نفر بوده است. (2)

در سال 932 ه.ق که عبید خان ازبک مشهد را تصرف نمود، طی حکمی چند تن از سادات از جمله غیاث الدین را از پرداخت مالیات معاف نمود. در این حکم از او با عنوان غیاث الدین ابو صالح یاد شده است.

او دارای طبع شعر هم بود و به قول امیر علیشیر نوایی «مزاجش به مطایبه و هزل غالب شد و در شوخ طبعی و فیلسوفی بی اختیار» به همین دلیل به سید شرقه مشهور گردید. این بیت از او نقل شده است:

دمی از دست دنیا وانرستم بیا ساقی که یک دم می پرستم (3)

میر غیاث الدین در عهد سلطان حسین بایقرا در ردیف نقبای مشهد بود و در سال 932 ه.ق حیات داشت و عمر طولانی داشته است؛ اما سال دقیق فوت و محل دفن وی مشخص نیست. از آنجایی که تا آخر عمر در مشهد زندگی کرد و از سادات رضوی و نقیب بود به احتمال نزدیک به یقین در حرم مطهر دفن گردیده است.

(1)- میرزا محمد باقر مدرس رضوی:

شجره طیبه/117

(2)- امیر غیاث الدین خواند میر: حبیب السیر 333/3

(3)- امیر علیشیر نوایی: مجالس النفاس/96 اسماعیل رضایی

ص: 112

رضوی-محمد

(-زنده 1197 ق)

میرزا سید محمد پسر محمد مهدی، پسر میرزا رضی ناظر، پسر ابراهیم، از خاندان ناظری و جد اعلای خاندان خادم باشی ها محسوب می شود.

وی در 1197 ه.ق توسط نصر الله میرزا افشار به منصب خادم باشی کشیک پنجم منصوب شد. بعد از او پسرش محمد حسین این منصب را به ارث برد و بعد از او پسرش میرزا داود وارث منصب گردید. چون میرزا داود فرزندی نداشت این منصب و لقب به برادرش میرزا عبد العلی و فرزندان او منتقل شد. (1)

(1)-میرزا محمد باقر مدرس رضوی:

شجره طیبه/170-172 اسماعیل رضایی

رضوی-محمد

(1315-1253 ه.ق)

میرزا سید محمد پسر محسن پسر ابراهیم پسر محمد رضی ناظر قائم مقام التولیه، ناظر و رئیس دفتر آستان قدس در 1253 ه.ق به دنیا آمد و به خاطر داشتن درایت و کاردانی علاوه بر منصب ناظر کل که منصب موروثی اجدادش بود، چندین سمت و منصب و لقب دیگر را هم بدست آورد؛ از جمله این مناصب ریاست دفتر آستان قدس می باشد؛ در حکمی که توسط محمد تقی میرزا رکن الدوله در 1300 ه.ق صادر شده است از سید محمد با عنوان رئیس دفترخانه مقدسه یاد شده است که با داشتن کفایت و کاردانی حق نظارت در تمام امور آستان قدس را دارد و تمام احکام و ابلاغیه ها باید از طریق ایشان انجام شود. (1)

در سال 1315 ه.ق ناصر الدین شاه قاجار حکمی درباره او صادر کرد که

ص: 113

براساس آن شاه تمام اختیارات مربوط به حق تولیت را که مخصوص خود می دانست به سید محمد واکذار و او را به قائم مقام التولیه ملقب نمود. در همین حکم به وی دستور داده است هر روز در محل معینی از صحن مقدس حاضر شود و تمام امور آستان قدس را تنظیم و ترتیب دهد. وی مأموریت داشت از افراط و تفریطهایی که در جریان بود جلوگیری و بر تمام اسناد مالی و اداری نظارت نماید و «در حقیقت مسئولیت کل امور آستانه مقدسه از طرف تولیت با او خواهد بود» بخصوص در زمان جابجایی متولیان و استقرار متولی جدید، او مسئول مستقیم آستانه محسوب می شد.

در سال 1312 ه. ق شاه قاجار در طی حکمی دیگر به صدر الممالک قزوینی، متولی وقت دستور داد برای حفظ حرمت خدمه و منسوبین به حرم امام رضا علیه السلام دعاوی مربوط به آنها و شکایت دیگران از آنها در محکمه ای جداگانه که در صحن مقدس دایر می شود، بررسی و رسیدگی شود.

مسئول بررسی و رسیدگی به موضوع دعاوی به عهده میرزا سید محمد واکذار شد که حکم براساس گفته ها و تحقیقات وی صادر شود. علاوه بر این مناصب، وی تولیت موقوفات سلسله اجدادی و نقابت سادات را به عهده داشت. وی در سال 1315 ه. ق فوت و در زاویه پشت مبارک دفن گردید. (2)

پس از او پسرش میرزا محمد علی (1236-1317 ه. ش) ملقب به قائم مقام التولیه گردید و دو پسر دیگرش سید علی و میرزا هدایت الله به ترتیب مدیر التولیه و مشار التولیه لقب گرفتند و همه از صاحب منصبان در حرم رضوی به شماره می روند. (3)

(1) میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/220

(2) همان/221-225

(3) همان/228 اسماعیل رضایی

رضوی-محمد ابراهیم

(1233-ق)

میرزا محمد ابراهیم فرزند محمد رضی فرزند محمد رضوی (1)، از خاندان ناظری است، پدر و اجدادش منصب ناظری کل آستان قدس رضوی را موروثی در اختیار داشته اند. او بعد از فوت پدرش که تا سال 1161 ق زنده بوده است، این منصب را به دست گرفت. دوران حیات او با اواخر عهد افشاری و اوایل قاجاری مصادف بود که یک دوره پرحادثه در تاریخ خراسان و مشهد می باشد. با این وجود او توانست با کفایت لازم «سروری سادات عظام و تولیت املاک موقوفه اجداد کرام و نظارت آستان گردون احتشام را» (2) بدست آورد. میرزا محمد ابراهیم در اوایل سلطنت فتحعلی شاه قاجار (1212-1250 ق) به تهران مسافرت کرد و مورد توجه شاه قاجار قرار گرفت. در آنجا شاه به میرزا گفته بود که «خدمتی لایق» در رابطه با حرم رضوی برای شاه تعیین نماید تا در هنگام مسافرت به مشهد به انجام رساند (3).

فتحعلی شاه در سال 1233 ق به مشهد مسافرت کرد و با پرداخت 10000 تومان به میرزا موسی رشتی وزیر خراسان، دستور ساخت صحن نورا در محل کنونی آنکه در آن زمان باغی بود داد (4). بنا به گفته محمد باقر رضوی پیشنهاد این کار توسط میرزا محمد ابراهیم به شاه داده شد. (5) میرزا ابراهیم که با میرزا محمد مهدی مجتهد ملقب به شهید (مقتول 1218 ق) معاصر بود در حفظ احترام و کمک به ایشان کوشا بود و بعد از وی در حمایت و طرفداری از فرزندان ایشان سعی زیادی نشان داد (6).

همسرش دختر میرزا هادی تحویلدار بود و دارای سه پسر به نامهای میرزا محسن، محمد تقی و محمد کاظم که محمد کاظم منصب نظارت را بعد از پدرش در اختیار داشت.

میرزا محمد ابراهیم در سال

ص: 115

1233 ق فوت نمود و در گنبد حاتم خانی مدفون گردید(7).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/189-192

(2)- همان جا

(3)- همان/193

(4)- محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 1 و 306/2

(5)- محمد باقر رضوی: پیشین/193

(6)- همان/195

(7)- همان جا اسماعیل رضایی

(58)

رضوی-محمد بدیع

(-زنده 1088 ه.ق)

میرزا محمد بدیع پسر ابو طالب پسر ابو القاسم متولی آستان قدس و کلاتر مشهد که از وی با نام های میرزا بدیعا محمد رضوی و میرزا بدیع الزمان هم یاد شده است(1)، از مشاهیر سادات رضوی مشهد در عصر صفوی بود که ریاست و نقابت سادات این شهر و سرپرستی موقوفات سلسله سادات رضوی را برعهده داشت. با توجه به اینکه میرزا بدیع از اولاد میرزا ابراهیم واقف(م 1042 ه.ق)، مدفون در کوه سنگی نبود، حق تولیت بر موقوفات او را نداشت اما به نیابت از همسرش سلیمه بیگم، تنها فرزند میرزا ابراهیم، امور آن را انجام می داد و در املاک وقفی ابو طالب اول(م 967 ق) و میر غیاث الدین عزیز به صورت موروثی تولیت را برعهده داشت.(2)

او منصب کلاتری مشهد(3) را از پدرش ابو طالب دوم(م 1035 ق) به صورت موروثی در اختیار داشت و در سال 1074 ه.ق(4) و به روایتی 1073 ه.ق(5) بعد از فوت میرزا محمد باقر تولیت حرم رضوی را به عهده گرفت.

مؤلف تحفه الازهار که با میرزا بدیع ملاقات نموده است او را مردی دارای شهامت، ریاست و عظمت و جلال معرفی کرده است که محل رجوع و توجه اعیان مشهد و زائران حرم رضوی بود.(6)

بنا به گفته همین شخص، میرزا بدیع پس از مدتی به دستور شاه عباس دوم

(1077-1053 ه.ق) تولیت حرم را به فرزندش میرزا غیاث الدین واگذار و خود تولیت اوقاف حضرت رضا علیه السلام را برعهده گرفت. احتمال دارد منظور از تولیت اخیر سرپرستی املاک وقفی سلسله سادات رضوی باشد و یا اینکه در آن زمان تولیت املاک، مستقل از دیگر امور حرم بوده است. میرزا بدیع در عمران و آبادانی املاک که به حالت مخروبه درآمده بود تلاش چشمگیر داشت به نحوی که درآمد آنها را به سرعت افزایش داد، اما بعد از اینکه به دستور شاه سلیمان (1077-1105 ه.ق) از این کار برکنار شد، املاک رو به پریشانی نهاد. (7)

پس از فوت پسرش میر غیاث الدین در 1079 ه.ق تولیت موقوفات رضوی طبق انتقال نامه ای به نوه اش میرزا ابراهیم واگذار شد. (8) تاریخ این انتقال نامه 1078 ه.ق است (9) درحالی که مؤلف تحفه الازهار سال فوت غیاث الدین را 1079 ه.ق آورده است. اختلاف یک سال بدین علت است که مؤلف تحفه این زمان در مشهد نبوده است. این انتقال باعث اختلاف و درگیری هایی بین سادات رضوی و سادات مختاری مشهد شد که در نهایت به قتل میرزا ابراهیم در 1100 ه.ق انجامید.

هرچند تاریخ فوت میرزا بدیع بطور دقیق مشخص نیست اما در یکی از سالهای بین 1088 ه.ق، سالی که عماد بن عبد الله مؤلف کتاب پنجه آفتاب با میرزا بدیع ملاقات نموده است (10) و سال 1100 ه.ق سال قتل نوه اش میرزا ابراهیم رخ داده است. محل دفن او هم ذکر نشده است اما از آنجایی که وی از سادات رضوی و صاحب منصب در آستان قدس بود و تا آخر عمر هم در مشهد زیسته است، به احتمال نزدیک به یقین در حرم مطهر دفن شده است.

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 140-141 (زیرنویس)

(2) - همان/ 149

(3) - محمد طاهر وحید قزوینی:

عباسنامه/ 330

(4) - همان

(5) - عبد الحسین خاتون آبادی: وقایع السنین/ 532

ص: 117

(6)-ضامن بن شد قم حسینی مدنی:

تحفه الازهار و زلال الانهار: قسمت دوم، جلد 2/436

(7)-همان

(8)-همان

(9)-محمد باقر رضوی: پیشین/150-152

(10)-همان(زیرنویس)/140 اسماعیل رضایی

(59)

رضوی-محمد تقی

(ح 1230-1300 ق)

میرزا محمد تقی فرزند ابو القاسم رضوی فردی زاهد، عارف، موحد، متقی، خطاط و منشی آستان قدس رضوی بود که در حدود سال 1230 ق متولد شد. نخست به کار کشاورزی اشتغال داشت و سپس به خدمت در آستان قدس درآمد (1). و به «تحریر قبالة جات شرعیه آستان قدس» و «اجازه نامه های املاک» مشغول شد و بعد به خاطر خدمات شایسته در آستان قدس منصب مشرفی کارخانجات [آشپزخانه] خدام و زوار به او واگذار گردید (2).

در اواخر عمر نابینا و ناتوان گشت به طوری که فرزندانش از او نگهداری می کردند تا اینکه در آخر شعبان سال 1300 ق درگذشت و در دار السعاده دفن گردید. از ویژگی های اخلاقی میرزا محمد تقی اینکه هرگز به تحصیل مال نمی اندیشید و هم نشینی با فقراء را عزیز و معتبر می دانست (3).

از فرزندان پسر او میرزا علی اکبر، میرزا عزیز الله و میرزا نعمت الله بودند اولی از خادمان آستان قدس رضوی بود که در جوانی به سال 1309 ق درگذشت. میرزا علی اکبر صاحب پسری بود به نام میرزا محسن ملقب به معین که ناظر و امین مهمان خانه حضرت بود و دخترش به نام آغا بی بی، همسر میرزا عسگری می باشد.

میرزا محمد تقی رضوی همچین صاحب هفت دختر بود که معروف ترین آنها بی بی حاجیه همسر میرزا نصر الله رضوی است که در جمادی الثانی سال

ص: 118

1325 ق درگذشت و در دار السعاده به خاک سپرده شد. و نیز بی بی بیگم که همسر سید محمد جواد مدرس، فرزند علامه فقیه سید محمد باقر جرفادقانی (م 1313 ق) بود. ایشان علاوه بر صفات حسنه و طهارت و عقل و کفایت دارای حسن خط بود و نیز در علم عربی مهارتی خاص داشت. در رمضان 1335 ق در مشهد درگذشت و در دار السعاده به خاک سپرده شد (4).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/300

(2)- همان/301

(3)- همان جا

(4)- همان/301-304 محمد جواد هوشیار

رضوی-محمد تقی (میرشاهی)- جلد 2

(60)

رضوی-محمد حسین

(-زنده 1162 ه.ق)

میرزا محمد حسین پسر میرزا مقیم پسر حیدر پسر الغ پسر معصوم میرزا پسر میرزا محسن متولی از خاندان سرکشیک ها بود.

در متن طومار علیشاهی که در سال 1160 ه.ق تنظیم شده است نام وی به عنوان سرکشیک چهارم آمده است. (1) در سال 1162 ه.ق هم شاهرخ افشار طی حکمی این منصب را برای او مورد تأیید و تأکید مجدد قرار داد. (2)

بنا به گفته مؤلف شجره طیبه، محمد حسین در ساخت گلدسته ایوان عباسی که در شمال صحن عتیق قرار دارد و در زمان نادر شاه افشار ساخته شد، شرکت داشته و نامش در کتیبه آن حک گردیده است. (3) این در حالی است که در کتیبه مزبور که در تاریخ 1146 ه.ق نوشته شده است نام سید احمد حسینی و محمد جعفر خادم وجود دارد و به احتمال زیاد مؤلف شجره در ذکر نام ها دچار اشتباه شده است.

(1)- طومار علیشاهی، نسخه بازخوانی شده در مرکز خراسان شناسی/58.

(2)- عبد الحسین نوایی: نادر شاه و بازماندگانش/358-359

ص: 119

(61)

رضوی-محمد رضی

(-زنده 1168 ه.ق)

میرزا محمد رضی پسر میرزا محمد ناظر، از مشاهیر خاندان ناظری است که نسل این خانواده از طریق وی ادامه یافته است. وی در دوره حکومت نادر شاه افشار (1148-1160 ه.ق) و جانشینان نادر زندگی می کرد.

در طومار علیشاهی که در سال 1160 ه.ق تنظیم شده است نام میرزا رضی به عنوان ناظر آمده است. (1) همچنین در حکمی به تاریخ 1161 ه.ق این منصب برای او توسط شاهرخ افشار مورد تأیید قرار گرفته است. با توجه به اینکه آغاز حکومت شاهرخ از 1162 ه.ق بود، تاریخ این حکم هم باید مربوط به این سال باشد. طبق این حکم میرزا محمد رضی حق دخالت و نظارت در تمام امور و شئون مربوط به حرم مطهر رضوی، عزل و نصب های کارکنان و نظم و نسق املاک را به دست آورد.

در سال 1167 ه.ق که احمد شاه درانی به مشهد حمله کرد، میرزای ناظر در دفاع از شهر تلاش هایی نمود؛ با این حال پس از صلح شاهرخ با شاه افغان که حکومت مشهد را به طور عملی در اختیار او گذاشت، احمد شاه در حکمی مناصب و اختیارات میرزا رضی را مورد تأیید قرار داد. (2)

پس از میرزا رضی فرزندش میرزا محمد ابراهیم (م 1233 ه.ق) مناصب پدر را بدست آورد و نسل ناظری از طریق او ادامه و به چندین خانواده تقسیم شد.

(1)- طومار علیشاهی، نسخه بازنویسی شده در مرکز خراسان شناسی/39

(2)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/190-192 اسماعیل رضایی

(1300-ق)

میرزا محمد صادق فرزند میرزا محمد کاظم فرزند میرزا ابراهیم ناظر (1) از سادات جلیل القدر و مشهور رضوی مشهد در قرن سیزدهم هجری است. وی از شاخه سادات ناظری است که پدر و اجدادش منصب نظارت کل آستان قدس رضوی را موروثی برعهده داشتند و خود او هم به میرزای ناظر شهرت داشته است.

میرزا محمد صادق در مشهد مقدس متولد شد و تحصیلات خود را در همین شهر نزد علمایی چون سید محمد قصیر (م 1255 ق) شروع کرد و برای ادامه آن به نجف اشرف مهاجرت کرد و از محضر علمایی چون شیخ محمد حسن نجفی صاحب جواهر (م 1266 ق) و شیخ عبدالحسین تهرانی مشهور به شیخ العراقین (م 1286 ق) استفاده کرد. وی از اساتید خود اجازه نامه ای دریافت کرد که «در جمیع امور راجعه به املاک موقوفه سرکار فیض آثار و سایر موقوفات» اختیار داشته باشد. (2) به نظر می رسد وی تا سال 1265 ه ق که این اجازه نامه را دریافت نموده است، در عتبات بود و پس از آن به مشهد برگشت.

وی پس از فوت پدرش که به احتمال زیاد بعد از این تاریخ بوده است، منصب ناظر کل آستان قدس را برعهده گرفت (3). او در این کار کفایت و جدیت قابل توجهی نشان داد و خود را به عنوان یکی از شخصیت های برجسته مشهد مطرح کرد؛ به طوری که در سال 1284 ق زمان مسافرت ناصر الدین شاه قاجار (1264-1313 ق) به خراسان، وی در رأس گروهی بود که به استقبال شاه رفتند (4)، درعین حال آن استقلال و قدرت را داشت که توانست شاه مستبد قاجاری را از خوردن چای و قهوه در مسجد بالاسر حضرت منع نماید. (5)

در جریان شورش حسن خان سالار (1263-1266 ق) در خراسان، میرزا محمد صادق و تعدادی دیگر از علما و

سادات شهر مشهد به طرفداری از وی متهم شدند و به تهران احضار گردیدند(6) اما پس از رفع اتهام به مشهد برگشتند(7).

به نظر می رسد دولت مرکزی خواسته است با خارج کردن این افراد که در شهر نفوذ زیادی داشتند موقعیت سالار را تضعیف نماید و تا حدی در این کار موفق شد.

میرزا محمد صادق با وجود داشتن نفوذ در بین عموم شهر و اعتبار نزد امرای حکومت، مردی متواضع و مهربان بود که در عصر خود ملجاء صغیر و کبیر و رجاء پیر و برنا(8) بود.

وی در 21 محرم 1300 ق فوت نمود و در رواق پشت سر حضرت رضا علیه السلام دفن گردید(9). از وی یک پسر به نام میرزا محمد کاظم باقی ماند که در 1320 ق فوت نمود(10).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/201

(2)- همان/201-202

(3)- همان/203

(4)- علینقی حکیم الممالک: روزنامه سفر خراسان/179

(5)- محمد باقر رضوی: پیشین/204

(6)- همان جا

(7)- همان/294

(8)- همان/204

(9)- همان جا؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 667/2؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/734

(10)- میرزا محمد باقر رضوی: پیشین/205 اسماعیل رضایی

(63)

رضوی-محمد علی

(1273-1357 ق)

میرزا محمد علی فرزند میر سید محمد رضوی، از خاندان قائم مقامی است. وی یکی از مشاهیر این خانواده بود که ملقب به قائم مقام و رئیس دفتر گردید. سال 1273 ق در مشهد متولد شد(1) و بعد از تکمیل تحصیلات، وارد خدمت در آستان قدس شد و در سالهای مختلف مناصب متعددی در اختیار داشت.

منصب وزارت اول آستان قدس را همراه با صدارت ایالت خراسان به عهده گرفت. همچنین کار نقابت سلسله رضوی و تولیت موقوفات اجدادی را انجام می داد و کلیه معاملات و محاسبات و حوالجات آستان قدس با نظارت و امضای وی صورت می گرفت.

سالهای 1302-1303 ق به منصب تولیت آستان قدس رسید و در سال 1357 ق/1317 ش بعد از یک بیماری طولانی در تهران فوت نمود، پیکرش را به مشهد منتقل و در دار الضیافه دفن کردند. از وی کتابی به نام مفتاح الرضوان در ادعیه و زیارت باقی مانده است، همچنین کتابخانه شخصی خود را وقف کتابخانه حرم مطهر رضوی نمود. از دیگر آثار خیر وی عبارتند از تأمین هزینه مالی تعمیر حرم مطهر بعد از حمله روس ها و تعمیر اساسی و آیینہ کاری دار الضیافه، وقف سه روستای نهرآباد، عباس آباد و پری آباد به مسجد گوهرشاد، احداث قناتی که آب آن از طریق لوله کشی به مسجد گوهرشاد منتقل می شد، پرداخت قروض آستان قدس از اموال خویش، تبدیل سیاق نویسی امور اداری آستانه به شیوه نوین و تعمیر بقعه موسی مبرقع، جد سادات رضوی، در قم و ایجاد صحن در آن(2).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/225

(2)- همان/226-228 و 438؛ محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس /438 اسماعیل رضایی

رضوی-محمد کاظم

(-1320 ق)

میرزا محمد کاظم فرزند ارشد میرزا محمد صادق ناظر آستان قدس رضوی، فردی محترم، بزرگوار، باکفایت، صادق و در کار خیر کوشا بود و با مردم رفتار خیرخواهانه ای داشت. قبل از سال 1300 ق با پدرش به سفر حج رفت.

وی پس از فوت پدر به مقام نظارت امور آستان قدس رسید و مدت بیست سال ناظر آستانه بود تا اینکه در شوال 1320 ق درگذشت و در رواق پشت سر حرم مطهر نزدیک قبر پدر به خاک سپرده شد

صاحب دو پسر بود؛ یکی میرزا محمد مهدی که مادرش دختر حاجی میرزا عسگری و دیگر ابراهیم که مادرش دختر حاجی محمد حسین خان سبزواری بود. ابراهیم به فاصله چندی پس از فوت پدر درگذشت (1).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/205؛ ملا هاشم خراسانی:

منتخب التواریخ/734 محمد جواد هوشیار

رضوی-محمد کاظم

(-زنده نیمه قرن 13 ه.ق)

میرزا محمد کاظم پسر محمد ابراهیم پسر محمد رضی، از خاندان ناظری است که بعد از پدرش محمد ابراهیم منصب نظارت را به عهده گرفت. هرچند فوت پدرش در 1233 ه.ق اتفاق افتاد اما احکامی مبنی بر نظارت محمد کاظم در سال های 1219 و 1220 ه.ق صادر شده است، بنابراین او در زمان حیات پدرش این منصب را عهده دار بوده است.

در حکم مورخ 1219 ه.ق که از سوی فتحعلی شاه صادر شده است از او با عنوان ناظر نام برده شده است که باید تمام «بروات دادوستد، معاملات و اجازات» با مهر و تصدیق وی انجام شود. (1)

او علاوه بر منصب نظارت، تولیت

موقوفات سلسله رضوی و نقابت سادات (2) را برعهده داشت. سال فوت وی مشخص نیست، اما با توجه به اینکه او بعد از فوت پدرش 1233 ه.ق زنده بوده و زمان نظارت فرزندش محمد صادق در حدود 1263 ه.ق بوده است، فوت وی در فاصله این دو سال روی داده است.

(1) - میرزا محمد باقر مدرس رضوی:

شجره طیبه/199

(2) - همان/201 اسماعیل رضایی

(66)

رضوی - محمد محسن

(-1055 ق)

میرزا محمد محسن پسر الغ پسر شمس الدین پسر میر غیاث الدین عزیز که نسل او با بیست و دو واسطه به موسی مبرقع بن محمد تقی بن علی بن موسی الرضا علیه السلام می رسد، یکی از سادات جلیل القدر رضوی مشهد مقدس، متولی حرم مطهر و از اعیان این شهر در عصر صفوی بود که با یکی از دختران شاه عباس اول ازدواج کرد.

وی در سال 1026 ه.ق بعد از قاضی سلطان تربتی تولیت آستان قدس رضوی را برعهده گرفت. (1) بنا به نوشته مؤلف تحفه الازهار که در سال 1052 ه.ق با میرزا محسن دیدار کرده است، وی بعد از فوت میرزا ابوطالب رضوی (م 1035 ه.ق) تولیت اوقاف امام رضا علیه السلام را به دست آورد و تا پایان عمر این منصب را داشت (2). لازم به ذکر است وی دو نوبت تولیت آستان قدس را برعهده داشته است، نوبت اول از 1026 تا 1030 ه.ق و نوبت دوم از 1038 ه.ق تا پایان عمر (1055 ه.ق).

پدر میرزا محسن به نام میرزا الغ رضوی (م 1030 ه.ق) هم از اعیان مشهد بود و از طرف شاه عباس اول (996-1038 ه.ق) تولیت آب بالا خیابان مشهد و املاکی را که شاه برای حرم مطهر خریده بود برعهده داشت. این تولیت بعد از پدر بنا به حکمی از شاه عباس دوم به تاریخ 1052 ه.ق به میرزا محسن واگذار شد. (3)

ص: 125

فوت میرزا محسن در 1055 و یا 1056 ه. ق اتفاق افتاده است. (4) وی دارای چهار فرزند پسر به نام های ابو القاسم و میرزا معصوم، از دختر شاه عباس و ابوصالح و میرزا محمد که از مادری ترک تبار بودند. از این چهار نفر تنها میرزا معصوم دارای فرزند و عقب بوده است و بقیه بلاعقب فوت نموده اند.

میرزا محسن به جهت دارا بودن مناصب حکومتی و خویشاوندی با خاندان صفوی دارای املاک و دارایی هایی بود که در اواخر عمر آن را وقف بر اولاد خود کرد و برای این منظور وقفنامه ای تنظیم نمود که اصل این وقف نامه در دست نیست و تنها تحریرهایی از آنکه در قرن اخیر نوشته شده است موجود می باشد. طبق تحریر موجود از وقف نامه، میرزا محسن در سال 1053 ه. ق در زمانی که عازم سفر حج بوده است وقفنامه ای تنظیم نموده و در سال 1055 ه. ق آن را به تأیید بزرگان و سادات و علمای مشهد رسانده است.

(1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 1533/3؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/735

(2) - ضامن بن شدقم حسینی مدنی:

تحفه الازهار 436/6

(3) - محمد باقر رضوی: شجره طیبه (چاپ 1384) 251-252

(4) - عبد الحسن خاتون آبادی: وقایع السنین و الاعوام/55؛ ضامن بن شدقم/ همان جا اسماعیل رضایی

(67)

رضوی-محمد محسن

(1300-1215 ق)

میرزا محمد محسن رضوی فرزند ابراهیم ناظر (1)، ناظم ضریح مطهر حرم رضوی، در روز پنجشنبه 11 ذی قعدة 1215 ق در مشهد متولد گردید (2).

در زمان فتنه سالار (1263-1266 ق) به گمان اینکه وی به همراه حاج میرزا هاشم و حاج میرزا محمد صادق ناظر (م 1300 ق) برادرزاده و دامادش و حاج سید صادق مدرس رضوی (م 1269 ق) در فتنه سالار

ص: 126

دخالت داشت از جانب ناصر الدین شاه (1264-1313 ق) به دار الخلافه تهران احضار شد اما پس از اینکه بی گناهی وی ثابت گردید، با احترام به مشهد بازگشت و در مشهد به مقام های عالی دست یافت چنانکه مورد احترام امنای دولت قرار گرفت و در اواخر عمر در آستان قدس رضوی معتکف شد (3).

میرزا محمد محسن در ماه محرم و به قولی در دوم ذی قعدة 1300 ق درگذشت و در پایین پای مبارک حضرت به خاک سپرده شد (4). از جمله فرزندانش می توان به سید محمد حسن رضوی (1250-1329 ق)، که فردی فقیه و عالم بود، و حاج میرزا سید محمد رضوی اشاره نمود (5).

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/213

(2)- همان/214

(3)- همان جا

(4)- همان جا؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/734

(5)- محمد باقر رضوی/همان جا محمد جواد هوشیار

رضوی-محمد معصوم-جلد 1

(68)

رضوی-محمد مهدی

(-1276 ق)

میرزا محمد مهدی رضوی تحویلدار، فرزند میرزا هادی فرزند میرزا محمد مهدی برادر میرزا محمد خطیب و جد مادری میرزا محمد باقر رضوی (1) (م 1342 ق) است. پدر و جدش منصب تحویلداری آستان قدس را برعهده داشتند. میرزا مهدی از افراد موثق و متدین سلسله سادات رضوی و از بزرگان و صاحب منصبان آستان قدس می باشد چنانکه در نزد حاجی میرزا موسی خان فراهانی متولی آستان قدس (1247-1262 ق) دارای منزلت بالایی بود. میرزا مهدی اغلب اوقات به زیارت امام رضا علیه السلام می رفت و بعضی از اوقات هم به کتابت ادعیه و زیارات خود را مشغول می ساخت و گاهی به شغل زراعت ملک موروثی که یک زوج از مزرعه روغن گران بود

ص: 127

می پرداخت (2).

او در سال 1276 ق درگذشت و در گنبد حاتم خانی مقابل ضریح مطهر به خاک سپرده شد (3). از صفات پسندیده میرزا مهدی امین بودن وی بود چنانکه در هنگام نیاز کلید خزانه را به حاجی میرزا موسی خان واگذار می نمود و موسی خان به جهت امانت وی حوائج و نیازهای او را برطرف می ساخت (4).

میرزا مهدی صاحب چهار فرزند به نام های میرزا هاشم، میرزا عبد العلی، میرزا عبد الجواد مشرف (م 1312 ق) و میرزا هادی تحویلدار بود. (5)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/177

(2) - همان/177-178

(3) - همان/178؛ ملا هاشم خراسانی:

منتخب التواریخ/733

(4) - میرزا محمد باقر رضوی: پیشین/178

(5) - سید محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/166 محمد جواد هوشیار

(69)

رضوی - محمد مهدی

(-زنده 1333 ق) (1)

میرزا مهدی فرزند محمد کاظم رضوی ناظر که مادرش دختر حاجی میرزا عسگری بود در ابتدا عمر به تحصیل عرفان پرداخت و از بزرگان این علم بهره گرفت و به کمال رسید و در علم لغت «فائق بر اقران بود» و در خط و انشاء متبحر بود. بعد از پدر به منصب نظارت آستان قدس رسید و صادقانه در این امر مشغول خدمت شد (2).

در سال 1320 ق به حج رفت بعد از مراجعت از مکه به تهران بازگشت و

ص: 128

مورد احترام مظفر الدین شاه (1313-1324 ه.ق) قرار گرفت، طوری که در بازگشت ایشان به تهران امنای دولت مقدمش را گرامی داشتند، سپس به مشهد آمد مدتی در این شهر بود تا اینکه بر اثر سگته درگذشت و در کنار پدرش به خاک سپرده شد (3).

ایشان فرزندی به نام میرزا عبد الله ناظر ملقب به شه دوست داشت که رئیس اداره بازرسی آستان قدس رضوی بود و تا زمان تألیف کتاب شجره سادات رضوی (1335 ش) در قید حیات بوده است وی فرزندی به نام «آقا ابراهیم شه دوست» داشته است. (5)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/205-206

(2) - همان/206

(3) - همان جا؛ ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/734

(4) - ملا هاشم خراسانی: همان جا؛ محمد باقر رضوی: پیشین/207

(5) - سیده محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/180 محمد جواد هوشیار

(70)

رضوی - محمد مهدی

(1242-1275 ه ش)

میرزا محمد مهدی فرزند علی رضا فرزند محمد، از سادات رضوی سرکشیک است که از اعقاب میرزا محمد محسن رضوی (م 1055 ق) می باشد. پدر و جدش منصب سرکشیک اول آستان قدس را به صورت موروثی در اختیار داشتند.

میرزا محمد مهدی در حدود 1242 ق در مشهد به دنیا آمد و بعد از فوت پدرش علی رضا (حدود 1253 ق) منصب سرکشیکی اول را در اختیار گرفت و در سال 1275 ق در سن 33 سالگی بر اثر مرض وبا فوت نمود. همسرش دختر میرزا عسگری امام جمعه بود و از او پسری به نام عبد الحسین ملقب به نقیب باقی ماند (1).

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/265-266؛ ملا هاشم خراسانی:

منتخب التواریخ/738 اسماعیل رضایی

ص: 129

رضوی-نعمت الله

(1330 ق)

میرزا نعمت الله مشرف فرزند میرزا محمد تقی رضوی که بعد از فوت پدر در سال 1310 ق عهده دار منصب مشرفی کارخانجات خدام و زوار گردید. (1) پس از سالها خدمت در آستان قدس رضوی در جوانی در محرم سال 1330 ق و به قولی 1331 درگذشت و در دار السعاده مدفون گردید.

وی صاحب سه پسر و یک دختر به نامهای میرزا مرتضی، جلال آقا، هاشم آقا و انیس آقا بود. که فرزند ارشد ایشان بعد از پدر به منصب مشرفی کارخانه زواری مفتخر گردید. (2)

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/302

(2)- سید محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/212 محمد جواد هوشیار

رضوی-هادی

(1286 ق)

میرزا هادی تحویلدار فرزند میرزا مهدی (م 1276 ق) شخصی کاردان، درستکار و مورد مشورت متولیان آستان قدس بود و به همین علت در سال 1276 ق به حکم میرزا محمد حسین دبیر الملک فراهانی متولی باشی حرم (1285-1287 ق) به افتخار لقب «امین التولیه» نایل و در ردیف اولیای آستان قدس داخل شد (1).

وی در زمان حیات پدر زمام امور تحویل خانه را بدست گرفت. همراه مرحوم حاجی میرزا حسنعلی وزیر (م

ص: 130

1317 ق) به سفر حج رفت و بعد از مراجعت به وطن درگذشت و پایین پای مبارک در گنبد حاتم خانی به خاک سپرده شد. او چهار فرزند داشت که هر کدام در آستان قدس دارای مشاغلی بوده اند از جمله:

میرزا ابو الحسن پس از پدر مدتی تحویلدار بود، میرزا ذبیح الله ملقب به خازن التولیه که بعد از برادر تحویلدار شد، میرزا عبد الکریم خادم و فراش تحویلدار خانه و حاجی میرزا اسد الله ضابط تحویل خانه مبارکه (2)

بنا به گفته مدیر خازنی وی علاوه بر فرزندان نامبرده فرزندی به نام حاجی قوام داشته است. (3)

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/178

(2) - همان/181-184

(3) - سید محمد مدیر خازنی: شجره سلسله سادات رضوی/168 محمد جواد هوشیار

(73)

رضوی-هاشم

(قرن 13)

میرزا هاشم امین رضوی فرزند حاج میرزا یحیی رضوی (زنده 1276 ق) از صاحب منصبان آستان قدس در جوانی پدرش را از دست داد و با کمبود امکانات آموزشی، بسیاری از هنرهای زمان خود را فراگرفت. فردی با کفایت و منظم بود و منصب امانت کارخانه زواری حرم مطهر را به عهده داشت.

میرزا هاشم با دختر میرزا احمد بن آقا میرزا محمد ازدواج کرد که حاصل آن سه فرزند به نامهای محمد باقر امین خادم حرم، حسن آقا و بیگم آغا می باشد. مؤلف کتاب شجره طیبه سال وفات او را گزارش نکرده فقط بیان می کند وی در اثر بیماری کزاز درگذشت و در دار السعاده به خاک سپرده شد (1).

(1) - میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/323 محمد جواد هوشیار

ص: 131

رضوی-هدایت

(1333-ق)

میرزا هدایت مشرف فرزند ارشد میرزا عبد الجواد رضوی (م 1312 ق) خطاط، حسابدان و از مشرفان روشنائی حرم رضوی بود که در اول شوال سال 1333 ق درگذشت و در حرم رضوی به خاک سپرده شد.

همسرش دختر میرزا اسماعیل رضوی (1242-1320) بود. وی پنج فرزند داشت به نامهای: میرزا علی آقا، میرزا احمد آقا، میرزا محمود، میرزا ابو القاسم و دختری به نام بی بی اعلی. (1)

(1)- میرزا محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 181-182 محمد جواد هوشیار

رضوی-یحیی

(1290-1364 ه ق)

میرزا یحیی ناظر پسر محمد حسن پسر محمد محسن پسر ابراهیم ناظر دارای طبع سلیم و خلق کریم بود. (1) وی جزو صاحب منصبان آستان قدس در اواخر عهد قاجاری است که در سال 1333 ه ق بعد از پدرش میرزا حسن ناظر کل آستان قدس گردید. (2) پیش از این او در سال 1309 ه ق ریاست مهمان خانه حضرت را برعهده داشت (3) و از چنان موقعیتی در مشهد برخوردار بود که در زمان تاج گذاری احمد شاه قاجار جزو سه نفری بود که قرار شد از مشهد در مراسم شرکت نمایند. (4)

وی در سال 1314 ه.ش با سعایت عده ای تبعید گردید و بعد از شهریور 1320 ش به مشهد بازگشت (5) و تا پایان

ص: 132

عمر در خدمت آستان قدس بود. در سال 1364 ه. ق/1324 ه. ش فوت نمود و در دار الضیافه دفن گردید. وی از جمله ارادتمندان اهل بیت بود که هر سالروز شهادت امام رضا علیه السلام با پای برهنه و شال سبز بر گردن، جلو دسته سادات رضوی به سمت حرم حرکت می کرد، پس از پایان مراسم عزاداری، بسیاری از سادات و اهالی روستاهای اطراف شهر در خانه ایشان پذیرایی می شدند. (6) همسرش بی بی عزت دختر محمد علی صدیق دفتر (م 1304 ه. ش) بود.

(1)- محمد باقر رضوی: شجره طیبه/ 216

(2)- همان/ 217-218

(3)- اداره اسناد آستان قدس/ سند شماره 67188؛ محمد احتشام کاویانیان:

شمس الشموس/ 256

(4)- اداره اسناد آستان قدس/ سند شماره 53177

(5)- محمد احتشام کاویانیان: پیشین/ 257

(6)- همان اسماعیل رضایی

رضوی خراسانی- محمد- جلد 2

رکن التولیه- رضوی- عبد الحسین

رکن الدوله- قاجار- محمد تقی میرزا

زعفرانلو- حسین خان- جلد 4

زعفرانلو- سام خان- جلد 4

زعفرانلو- محمد ناصر خان- جلد 4

زیک- گنج علی خان- جلد 4

ص: 133

سالار-حسین-جلد 2

سپهسالار-حسین خان-مشیر الدوله قزوینی-حسین خان

سپهسالار-محمد خان-قاجار-میرزا محمد خان

(76)

سررشته دار-سید ابو الحسن

(1298-1374 ش)

سید ابو الحسن سررشته دار عمرانی فرزند محمد علی در سال 1298 ش در شهر مشهد متولد گردید وی پس از فراگیری تحصیلات، حدود سالهای 1327 ش از اولین کسانی بود که به تنهایی به انجمن دینی فعال آن دوره یعنی انجمن پیروان قرآن، پیوست و از آن تاریخ، همه وقت و همه خود را صرف تشکیلاتی کرد که تربیت دینی جوانان شهر را وجهه همت خود ساخته بود. سررشته دار تا دهه 1340 ش در کنار دوستان خود با مرحوم عابدزاده همکاری نزدیک داشت. تغییر خط و مشی انجمن پیروان قرآن و نقش رهبری نهضت ملی در خراسان موجب شد که

ص:134

مشکلاتی برای فعالان انجمن به وجود آید و نهایتاً عابدزاده به عنوان مؤسس انجمن در سال 1336 ش از سوی رژیم پهلوی بازداشت گردد. در این زمان دوستانش تلاش کردند تا در غیبت او هیچ‌گونه خللی بر فعالیت‌های جاری انجمن ایجاد نگردد و هرکدام بخشی از کار را برعهده گرفتند.

سید ابو الحسن سررشته دار مدت سه سال مدیریت مدرسه‌های انجمن را عهده دار شد که وظیفه خود را به خوبی ایفاء نمود. همکاری با انجمن پیروان قرآن و شیفتگی نسبت به ارزشهای دینی، او را از پرداختن به نیازهای زندگی مادی، دور نگه داشته بود.

از سوی دیگر اختلاف سلیقه‌ها که میان اعضای برجسته انجمن پیروان رخ داده بود باعث سستی ارتباط وی با این انجمن گردید. از این زمان به بعد، سررشته دار تمایل بیشتری به کانون نشر حقایق اسلامی و مرحوم استاد محمد تقی شریعتی پیدا کرد. وی در کنار فعالیتهای سیاسی عاشق کارهای تولیدی بود و بر همین اساس رشته مرغداری را برگزید.

در سالهای 1340 تا 1357 ش همواره ضمن پرداختن به فعالیتهای اقتصادی، در صحنه فعالیتهای اجتماعی و سیاسی باقی ماند و در برنامه‌هایی که عناصر سیاسی- اجتماعی برای مقابله با رژیم پهلوی و یا برای ارائه خدمات به مردم دنبال می‌کردند، با جدیت تمام مشارکت داشت. وی در ایجاد اولین درمانگاه خیریه مشهد به نام درمانگاه بروجردی و نیز اولین مدرسه ملی با کیفیت عالی به نام دبیرستان علوی در سال 1341 ش سهم ویژه‌ای داشت. همچنین از کسانی بود که در تشکیل‌های غیر رسمی نیروهای ملی- مذهبی که در دوران اختناق شدید پهلوی پرچم مقاومت را بر دوش داشتند نقش مؤثری داشت. همین سابقه روشن موجب شد که پس از پیروزی انقلاب اسلامی از اولین کسانی باشد که توسط آیت‌الله واعظ طبسی دعوت به همکاری گردد

تا با شایستگی که داشت هفده سال برای پیشبرد اهداف انقلاب اسلامی در آستان قدس تلاش کند.

سررشته دار عضو بسیار مفید دستگاه مدیریت آستان قدس بود. با نگاهی به مسئولیت هایی که در طی مدت خدمت پربارش به او محول شده است توان کاری و میزان اعتماد مدیریت عالی آستان قدس نسبت به این عنصر صمیمی و خردمند به خوبی احساس می شود. سررشته دار سفرهای زیادی در راستای افزایش تجربه خویش به کشورهای آمریکا، ژاپن، زلاندنو، شوروی سابق، رومانی، بلغارستان، هند، انگلستان و نیز ترکمنستان داشت که غالب این سفرها در ارتباط با آستان قدس رضوی بوده است.

برخی از مسئولیتهای سررشته دار در دوران خدمت در آستان قدس عبارتند از:

1- عضو هیئت امنای آستان قدس، از 1357/12/16 تا روزهای آخر عمر.

2- قائم مقام تولیت عظمی در امور مربوط به اراضی، املاک، مزارع و باغات از 1358/7/28 تا 1359/4/28.

3- مجری طرح شهرک رضوی.

4- رئیس هیئت مدیره و مدیرعامل مزرعه نمونه.

5- معاون امور املاک، اراضی و کشاورزی، از 1359/4/28 تا پایان 1368.

6- معاون املاک و کشاورزی از سال 1368 تا اواخر عمر.

7- عضو هیئت عامل طرح بازسازی شهر هویزه.

8- رئیس هیئت مدیره مؤسسه کشاورزی سرخس.

9- رئیس هیئت مدیره مؤسسه عمران و کشاورزی کهنه بیست.

10- رئیس هیئت مدیره شرکت نخریسی خسروی.

11- رئیس هیئت مدیره شرکت جنگل های قدس.

12- رئیس هیئت مدیره سازمان

موقوفات و کشاورزی جنوب خراسان.

13- رئیس هیئت مدیره سازمان باغات آستان قدس.

14- رئیس هیئت عامل موقوفات ملک.

15- رئیس هیئت سازمان کشاورزی و موقوفات یزد و کرمان.

16- رئیس هیئت مدیره کشت و صنعت کاشمر.

17- مشاور کشاورزی املاک و اراضی آستان قدس.

سررشته دار در اواخر پاییز 1373 ش دچار بیماری شد و از سمت خود استعفا داد. سرانجام پس از سالها تلاش خالصانه روز 30 اردیبهشت 1374 ه.ش دار فانی را وداع گفت و در ایوان طلای صحن انقلاب به خاک سپرده شد.

علی سکندری

سرکشیک-عبدالحسین-رضوی-عبدالحسین

سرکشیک-محمد مهدی-رضوی-محمد مهدی

(77)

سعیدی رضوانی-عباس

(1306-1371 ه ش)

دکتر عباس سعیدی رضوانی فرزند غلامرضا، استاد دانشگاه فردوسی مشهد و جغرافی دان. در اول مهر ماه سال 1306 ه ش در خانواده ای متدین در مشهد متولد شد، پس از طی دوره ابتدایی، در سال 1326 ه ش از دانشسرای مقدماتی مشهد فارغ التحصیل شد و به عنوان آموزگار در

ص: 137

دبستان آذربایجان این شهر به خدمت پرداخت. سال بعد در دانشگاه تهران در رشته تاریخ و جغرافیا به تحصیل مشغول گردید و پس از 3 سال در 1330 ه.ش لیسانس گرفت و در دبیرستانهای مشهد به تدریس پرداخت و به همراه برخی از همکاران به نوشتن یک دوره تاریخ برای کلاسهای اول تا پنجم دبیرستان مشغول شد.

سعیدی چندی بعد برای ادامه تحصیل راهی آمریکا شد و پس از دو سال به اخذ درجه فوق لیسانس در رشته جغرافیا از دانشگاه ویسکانسین نایل گردید. پس از بازگشت به ریاست تربیت معلم فرهنگ خراسان منصوب شد و در این سمت با تلاش و کوشش و نوآوریهای خود تحولی در فرهنگ خراسان به وجود آورد. او همه معلمان را به ارتقاء مدارج علمی و اخلاقی تشویق می کرد. پس از تأسیس دانشکده ادبیات در مشهد تدریس جغرافیا را به عهده گرفت و در سال 1342 ه.ش رسماً به دانشکده ادبیات انتقال یافت و علاوه بر تدریس تصدی امور اداری دانشکده را عهده دار گردید.

سپس به سبب علاقه ای که به ادامه تحصیل داشت در سال 1348 ه.ش به پاریس رفت و پس از دو سال با اخذ درجه دکترا در رشته جغرافیا به ایران مراجعت نمود. ابتدا به معاونت و سپس به ریاست دانشکده ادبیات انتخاب شد و در این سمت نیز منشأ خدمات شایانی گردید تا اینکه در سال 1358 ه.ش بازنشسته شد و به خدمت آستان قدس رضوی درآمد. (1) نخست عضو هیئت امنای کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی شد (2) و سپس سرپرستی کتابخانه مرکزی را عهده دار گردید، (2) پس از شش ماه تلاش و منظم کردن امور مربوطه به کارهای اجتماعی دیگر روی آورد. تا اینکه در 1363/11/14 طی حکمی از سوی تولیت عظمای آستان قدس رضوی به عنوان مدیرعامل مؤسسه تازه تأسیس چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی انتخاب گردید. او در این مؤسسه از

طریق چاپ و انتشار کتب علمی و مذهبی خدمات برجسته ای انجام داد.

علاوه بر این مدتی مدیریت گروه جغرافیا و ممالک اسلامی بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس را برعهده داشت.

دکتر سعیدی در بامداد سی ام مرداد ماه سال 1371 هـ ش بر اثر سکته قلبی درگذشت و روز بعد پس از تشییع با شرکت صاحب منصبان آستان قدس و دانشگاهیان و فرهنگیان خراسان و سایر اقشار مختلف، در یکی از غرفه های غربی صحن جدید (آزادی) مدفون شد.

آثار به جا مانده از وی عبارتند از:

سرخس دیروز و امروز، جغرافیای ژاپن، جغرافیای دبیرستانی در چندین دوره بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی، مقالات متعدد در مجلات کشور (3).

(1)- یادنامه دکتر سعیدی به مناسبت چهلمین روز درگذشت؛ برگزیده مقالات دکتر سعیدی (مقدمه)

(2)- رمضانعلی شاکری: گنج هزارساله / 143 و 146

(3)- یادنامه دکتر سعیدی: همان علی سکندری

سهام الملک- قاجار- مهدی قلی میرزا

ص: 139

شادمان-فخر الدین

(1286-1346 ش)

از دولتمردان روزگار محمد رضا پهلوی، استاد دانشگاه، نویسنده و مترجم توانا، نایب التولیه آستان قدس رضوی و استاندار خراسان (1334-1338 ش).

دکتر سید فخر الدین شادمان در سال 1286 ه.ش در تهران متولد شد (1).

پدرش آقا سید ابو تراب از روحانیون و وعاظ پایتخت بود وی تحصیلات مقدماتی را از علوم قدیمه شروع و دروس زبان و ادبیات عرب و فقه اصول را در مدرسه های میرزا صالح و خان مروی در تهران فراگرفت و سپس نزد آقا سید محمود حیاط شاهی و آقا شیخ محمد تقی نهاوندی آن دروس را تکمیل کرد. سپس برای یادگیری علوم جدید به مدارس کمال، تدین و دار الفنون رفت و دوره های دانشسرای عالی را در 1304 ه.ق و دوره مدرسه حقوق عالی تهران را در 1306 ه.ق به پایان رسانید. ابتدا در مدارس تهران معلم بود، سپس به استخدام وزارت

ص: 140

دادگستری درآمد و در مشاغلی همچون مدیریت دفتر محاکم تهران(1306)، عضویت در محکمه تجارت(1307)، معاون پارکه دیوان جزای عمال دولت (1308)، مستنطق تهران، معاونت نمایندگی دولت ایران در شرکت نفت سابق ایران و انگلیس خدمت کرد.(2) پس از آن برای ادامه تحصیل به اروپا رفت و موفق شد در سال 1314 از دانشگاه پاریس دکترای حقوق و در سال 1318 ه.ش از دانشگاه لندن دکترای اقتصاد دریافت کند(3). پس از دو سال اقامت و مطالعه در کمبریج انگلستان رهسپار آمریکا شد و یک سال در دانشگاه هاروارد ماند. در مدت اقامت در پاریس در سال 1314 نماینده ایران در کنفرانس تربیتی آکسفورد نیز بود. پس از بازگشت به ایران در سال 1319 ه.ش عضو کمیته مرکزی حزب پیکار به رهبری خسرو اقبال، برادر منوچهر اقبال، شد که در تحولات جنگ جهانی دوم طرفدار آلمانها و مخالف متفقین بود(4). شادمان در ایران به مشاغلی مهم دست یافت؛ از جمله در سال 1326 رئیس شرکت سهامی بیمه ایران شد و در سالهای 1327، 1332 و 1333 وزارتخانه های اقتصاد و کشاورزی در دولتهای هژیر و زاهدی به او سپرده شد(5). از دیگر مقام های او ریاست شورای عالی سازمان برنامه 1332، ریاست شورای هدایت ملی 1333، ریاست کمکهای فنی سازمان ملل متحد، رئیس ایرانی صندوق مشترک ایران و آمریکا 1333 بود. نیز در همین سال وزیر دادگستری شد و سرانجام مفتخر به نیابت تولیت آستان قدس رضوی و استانداری خراسان در سال 1334 گردید(6).

سرپرستی اداره کل انتشارات و تبلیغات رادیو، ریاست هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس علوم اداری در استانبول، عضو فرهنگستان ایران، عضویت در شورای فرهنگی سلطنتی، عضویت در هیئت امنای کتابخانه سلطنتی پهلوی و انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی و نیابت

رئیس مرکز بین المللی تحقیق در فرهنگ و تمدن ایران از دیگر مشاغل او بود. تدریس فارسی، فرانسه و تاریخ در مدارس ثروت، علمیه ادب، مظفری و کمالیه؛ تدریس فرانسه و انگلیسی در دار المعلمین عالی مرکزی 1305 تدریس در دانشگاه تحقیقات و السنه شرقی دانشگاه 1313-1322؛ تدریس تاریخ اسلام در دانشگاه تهران از 1329 به بعد و ریاست گروه تمدن و فرهنگ اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی در زمره دیگر فعالیت های علمی اوست، در جوانی نیز مدتی سردبیر روزنامه ادبی طوفان بود(7).

شادمان از هنگام برگزیده شدن به نیابت تولیت و استانداری خراسان در پانزده خرداد 1334 تا زمان استعفا از این پست در آخر فروردین 1338 منشأ خدمات بسیار مهمی در آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام گردید. دو نویسنده معاصر او، محمد احتشام کاویانیان و علی مؤتمن، که تاریخ آستان قدس را نوشته اند هر دو وی را ستوده اند و از نوشته های آنان برمی آید که شادمان به آنان توجه بسیار داشته است. مؤتمن در مقدمه کتاب خود به راهنمایی ها و «تحقیقات عمیق و تذکرات مفید و ارزنده» شادمان در نگارش کتاب تاریخ آستان قدس اشاره دارد(8). شادمان پس از استعفا از نیابت تولیت آستان قدس از سیاست دوری گزید و برای مطالعه علمی یک سال به دانشگاه هاروارد در آمریکا رفت و پس از بازگشت به ایران در مقام استادی دانشگاه تهران «شخصیت ادبی و قدرت استنباط و روشنی فکر و بیداری خود را به اهل علم به خوبی باز نمود.(9)» دکتر شادمان انسانی معنوی بود و این امر در آثار او بویژه از مقدمه ای که بر کتاب راهنمای آستان قدس مؤتمن نوشته تبلور یافته است. او درباره آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام چنین می نویسد:

«خوشا حالت خوب آشنایی با عالم حقایق و معانی با عالمی منور به فروغ امیدپرور ایمان و مزین به جلوه های

روح نواز عرفان، منزله از آنچه بد است و زشت و ناپاک.

مشمول عنایت خداست آنکه با آستان قدس آشناست. آشنایی مقدمه شناختن است و هرکس بشناسد این دستگاه مکرم معظم را، این بارگاه جلال و کبریا را عالمی مشاهده خواهد کرد سراسر لطف و صفا و روشنایی و از سیر آن به تناسب درجه بصیرت و تصور و ادراک و معرفت خویش لذتها خواهد برد، لذات روحانی پسندیده مذاق جان زنده دلان بیشمار و بیرون از حد و وصف. دولت پاینده دولت آستان قدس است که قرن‌ها در مقابل حوادث گوناگون همچنان محکم بنیاد و فیض بخش برقرار مانده است. مشرفست و مقدس خاک ایران به این مکان عزیز در خراسان که تربت پاک علی بن موسی الرضا علیه السلام در آن است. گویی هر ولایتی و هر ناحیتی را نیز سرنوشتی و قسمتی است. برکت و سعادت نصیب این گوشه از روی زمین است که حرم، شریفست، مقصد صاحب‌دلان و پناهگاه حاجتمندان، زیارتگاهی که بدان و گناهکاران هم پشیمان و عذرخواه و آمرزش طلب به آن روی می آورند.

آستان قدس دارای همه آثار و علائم سلطنت صوری و معنویست، آب و ملک و قصبه و شهر دارد و نقارخانه و موزه و کتابخانه و مهمانسرای بزرگ و مجلس شاهانه جشن و شادی و عزاداری و دربار و سلام و خطیب و حاجب و خادم و دربان و رئیس تشریفات و ملک الشعرا و هزار چیز و هزار کس دیگر. این دستگاه بی همتا جلوه گاه سنتهای خوب و اعمال خیرست و نگاهدارنده بعضی از رسوم و آداب و لغات و اصطلاحاتی که در جاهای دیگر از میان رفته و فراموش گشته.

شعر خوب بخط خوش بر کاشی بدیع طرح لطیف رنگ، از هنری که بفکر و طرح و نقش و دست ایرانی در این صحنها و ایوانها و رواقها، در این عمارتهای تودرتوی زیبا به کار رفته یک جلوه بیش نیست.

باید رفت و دید و اندیشید و هر چیزی را با چشم ظاهر و باطن تماشا کرد تا معلوم گردد که شور و عشق و ایمان و هنر چه ها می کند و از کلمات و از آب و سنگ و گل چه ها می سازد.

باری هر آن کس که عارف گردد، به ملکوت روحانی آستان قدس عزیزش خواهد داشت در همه عمر، و دوستش خواهد داشت با همه جان و دل خویش». (10) این طرز تفکر و روشن اندیشی باعث شد تا شادمان یکی از موفق ترین متولیان آستان قدس در دوره پهلوی دوم باشد. در مدت چهار سال ساخت و سازهایی به دستور او در حرم انجام شد که برخی از آنها عبارتند از:

- 1- احداث و فضاسازی دار السرور.
- 2- فضاسازی و تزئین رواق دارالسلام.
- 3- فضاسازی سقف و آینه کاری توحیدخانه.
- 4- کوشش در تجدید بنای سقف و آینه کاری دار السیاده.
- 5- بازسازی سقف گنبد حاتم خانی.
- 6- تعمیر سقف دار السعاده.
- 7- ساخت در نقره بین دار السعاده و دار السرور.
- 8- تعمیر سردر شرقی صحن کهنه.
- 9- ساخت ضریح طلا و نقره با دستیاری سید ابو الحسن حافظیان که طرح آن از دوره سید جلال الدین تهرانی ریخته شده بود.
- 10- پرداخت دو میلیون تومان از بدهی های دوران تولیت محمود بدر.
- 11- گل کاری صحن کهنه.
- 12- سنگ کاری و کاشی کاری نمای کامل ایوان پشت سردر شمالی صحن جدید.
- 13- خرید املاکی برای آستانه در نزدیک فریمان (11).

علاوه بر این اقدامات، شادمان به خدام روضه رضوی توجه خاصی داشت (12) و «هر شب بیش از دو ساعت

در حرم مطهر و رواق های متبرکه گردش کرده به زوار مستمند علاوه بر اطعام در مهمان سرا و پرداخت هزینه مراجعت به وطن کمک های دیگری هم می کرد. (13)

توجه شادمان به ساخت و ساز و کوشش شبانه روزی او در مجد و عظمت روضه مقدسه مخصوصا توجه به زوار باعث شد پس از اینکه در اواخر سال 1337 استعفای خود را اعلام کرد مقامات و مردم خراسان از او خواستند استعفای خود را پس بگیرد اما او قبول نکرد. در تهران هم تا مدتی استعفای او پذیرفته نشد (14).

شادمان سرانجام در یازدهم مرداد 1346 ه.ش در سن 60 سالگی در لندن بدرود حیات گفت (15) و جنازه او در شهریور همان سال به مشهد منتقل و در رواق دارالسرور حرم حضرت رضا علیه السلام که خود آن را پرداخته بود مدفون گردید (16).

فخر الدین شادمان نویسنده و مترجمی توانا بود که کتابها و مقالات بسیاری از خود بر جای نهاد. مقالات وی در روزنامه اطلاعات، اقدام، طوفان و مجله های صبا، سخن، میر و یغما چاپ گردیده است.

مهمترین کتابهای او عبارتند از:

«در راه هند»، «روابط ایران و هند در عصر صفوی»، «تسخیر تمدن فرنگی»، «تاریکی و روشنایی»، «حکایتی و اشارتی»، «روابط ایران و انگلیس تا 1815» و «ترجمه تاریخ قرون جدید آلبر ماله» (17).

شادمان روشنفکری بود که برخلاف روشنفکران غرب زده به خویشتن باوری رسیده بود. از نظر عقاید مذهبی شخصی میانه رو بود و از اندیشه اتحاد مسلمین حمایت می کرد (18) و کتابهای خود را از روی احساس وظیفه نگاشت.

از مقدمه رمان تاریکی و روشنایی که در آن مضامین مذهبی را دستمایه کار خود قرار داده است چنین برمی آید که این کتاب را در مخالفت با اندیشه های پوچ گرایانه نوشته است. در آنجا

می گوید: «زندگی فقط روزهای تاریک و شبهای بهار و روشنایی نیست. زندگی همه تاریکی و بدی و نومیدی و غم و اندوه نیست. گوهر بی همتای مهر مادر هست و محبت بی دریغ و بی ریای پدر، حلقه دل افروز صبح هست و دستگاه تماشای بهار، جلوه گاه افق هست و الوان گل، نور ایمان هست و نیکی و نیک خواهی و قوه ادراک کمال جمال صوری و معنوی مستی عشق هست و لذت دوستی». (19)

او به نهاد اجتماعی و مراسم قومی سخت پایبند بود و دانستن زبان نگارش را شرط اصلی ایرانی بودن و حذف آن را موجب از میان رفتن ملت می پنداشت. او معتقد بود که باید در برابر تمدن های غربی سدی ساخت تا بتوان از آب آن سد به اندازه مورد نیاز استفاده نیکو کرد و این کار با مطالعه کافی شدنی است. اگر این کار نشود تمدن غرب مانند سیلابی وحشتناک ما را غرق خواهد کرد. پس باید قبل از این که تمدن فرنگی ما را بگیرد ما آن را اسیر و مسخر کنیم (20). همسر شادمان، فرنگیس شادمان، دختر محمد نمازی از سرمایه داران خیر فارس بوده است.

ایرج افشار در مورد شادمان بر این باور است او مکارم اخلاقی زیادی داشته اما دو صفت بارز او یکی علاقه به زبان فارسی به عنوان مایه «حفظ اصول فکر ملی» و دیگری لطف محضر و شیرینی کلام بوده است (21).

(1) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 855/2

(2) - همان جا؛ ایرج افشار: نادره کاران/ 201

(3) - باقر عاقلی/ همان جا

(4) - مرکز بررسی اسناد تاریخی: رجال عصر پهلوی 60/4

(5) - دولتهای ایران از میرزا نصر الله خان مشیر الدوله تا میر حسین موسوی/ 222 و 257 و 263

(6) - م.خ.م: فخر الدین شادمان زندگی و آثار، مجله وحید، سال چهارم، ش 873/46

(7) - همان جا؛ ایرج افشار: پیشین/ 201

(8) - علی مؤتمن: راهنما یا تاریخ آستان قدس/ 8 و 16

(9)- ایرج افشار/همان جا

(10)- علی مؤتمن: پیشین/10-11

(11)- همان/97 و 148 و 160 و 164؛ محمّد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/42-43 و 126-127 و 140 و 145-146 و 147 و 233 و 255

(12)- محمّد احتشام کاویانیان: پیشین/240

(13)- همان جا

(14)- همان/363

(15)- غلامرضا جلالی: تقویم تاریخ خراسان/213؛ باقر عاقلی: پیشین/855/2

(16)- علی مؤتمن: پیشین/435

(17)- م.م.خ.م: پیشین/874

(18)- همان/875

(19)- فخر الدین شادمان: تاریکی و روشنائی/مقدمه

(20)- م.م.خ.م: پیشین/857

(21)- باقر عاقلی: پیشین/856/2

(21)- ایرج افشار: پیشین/199-200 رجبعلی یحیایی

شاهزاده-اوکتایی-عبد العلی

شاه سلیمان دوم-صفوی-میرزا سید محمد

(79)

شوشتری جزایری-سید محمّد

علی

(1272-1341 ش)

بازرس مخصوص آستان قدس، شهردار مشهد، نماینده مجلس شورای ملی.

سید محمد علی شوشتری فرزند آیت الله سید حسن شوشتری جزایری است. پدرش از علمای معروف تهران مردی محترم و مورد عنایت حکومت بود و در بازار تهران نفوذ بسیاری داشت مادرش نیز خواهرزاده آقای سید حسن سلطان الواعظین گرگانی بود(1).

ص: 147

سید محمد علی در روز عاشورا، دهم تیر 1272 ش (2) یا 1268 ش در تهران متولد شد (3). تحصیلات مقدماتی را در مدرسه سید نصر الدین، در تهران آغاز کرد. مقدمات علوم را نزد آقا بزرگ سوادکوهی و شیخ فضل الله نوری فراگرفت. سپس به مشهد آمد تا تحصیلات خود را ادامه (4) دهد. اوضاع مشهد مقارن ورود او به دلیل برخوردهایی که بین مشروطه خواهان وارد عمل شد. و به علت گیری سخن و جاذبه روحانیت و سیادت، با سخنرانی هایی که ایراد می کرد چنان شوری برانگیخت که والی وقت خراسان، شاهزاده نیر الدوله مجبور به تبعید او از مشهد شد. به فرمان والی او دستگیر شد و به کلات تبعید گشت (5).

پس از چندی که نیر الدوله جای خود را به رکن الدوله داد، شوشتری آزاد و به مشهد آمد (6). سپس به تهران رفت و در همین ایام تولیت املاک خاندان مادری اش در استرآباد به وی رسید (7) و در این رهگذر در بین مردم استرآباد اسم و رسم و شهرتی پیدا کرد. با روی کار آمدن رضا خان و کودتای او شوشتری که آقازاده ای ورزشکار و زورخانه کار بود و در منطقه عباس آباد و بازار تهران نفوذ داشت، مورد توجه رضا خان واقع شد و به پیشنهاد وی در 1302 از استرآباد کاندیدای نمایندگی مجلس شد و با مساعدت سرهنگ حکیمی، فرمانده پادگان استرآباد به نمایندگی مجلس انتخاب گردید (8).

در مجلس پنجم مرحوم مدرس با اعتبارنامه اش مخالفت کرد و مدتی سرگردان و بلا تکلیف بود؛ اما به وساطت عده ای از روحانیون تهران و سابقه دوستی مدرس با پدر شوشتری، اعتبارنامه اش در اواخر دوره تصویب شد. او در همین دوره به خلع قاجاریه و پادشاهی رضا خان رأی داد. وی از این زمان در مجلس به یک وکیل حراف و وقیح معروف گردید (10). به دلیل تندروی هایی که در مجلس پنجم

داشت در دوره ششم به وکالت مجلس انتخاب نگردید(11).

شوشتری در سال 1306 ش از طرف رضا شاه به عنوان نماینده مخصوص وی به مشهد آمد تا در آستان قدس ناظر امور باشد. در این زمان وی بعد از اسدی، نایب التولیه، نفر دوم آستان قدس بود. و با اسدی روابط دوستانه ای برقرار کرد و محرم اسرار او شد. (12) اغلب اصلاحات و امور آستان قدس زیر نظر و به دست وی انجام می شد (13). زمانی که او در آستان قدس و مشهد بود در تیرماه 1314 ش واقعه گوهرشاد رخ داد. در این واقعه شوشتری شاهد عینی قضایا بود، وی هنگامی که سربازان دولتی قصد ورود به مسجد و تیراندازی به سمت مردم را داشتند پشت سر آنها قرار داشت. (14) او ظاهراً گزارش هایی از این واقعه برای رضا شاه فرستاده است و در سال 1326 ش وقایع مسجد گوهرشاد را تحت عنوان «خاطرات» نوشت که از اهمیت خاصی برخوردار است.

همچنین در آن گزارشات جالبی از عزل و نصب های آستان قدس پس از واقعه گوهرشاد آمده که فوق العاده اهمیت دارد (15).

شوشتری به هنگام اقامت در مشهد به سمت شهرداری (ریاست بلدیة) مشهد انتخاب گردید. او در مقام شهردار مشهد زحمات زیادی را متحمل شد و در آبادی، احداث خیابانها و توسعه شهر مشهد گام های مؤثری برداشت (16).

شوشتری در سال 1316 ش به تهران رفت. چندی در وزارت کشور مشغول بود و پس از شهریور 1320 ش به واسطه دوستی با سید محمد تدین وزیر خوارویار به ریاست اداره نان تهران رسید. وی در دوره چهارم مجلس سعی کرد از گرگان کاندید شود ولی کاری از پیش نبرد. مدتی نیز عضو فعال حزب اراده ملی سید ضیاء الدین طباطبائی شد (17). وی در دوره شانزدهم برای بار دوم به کمک سپهبد رزم آرا از گرگان به نمایندگی مجلس انتخاب گردید (18). در این دوره وی نخستین

کسی بود که با کابینه مصدق به مخالفت پرداخت در پی این مخالفت مورد تهدید طرفداران مصدق واقع شد و ناگزیر در شهریور 1330 ش در مجلس متحصن شد. (19) پس از استعفای مصدق در مرداد 1331 در کابینه احمد قوام که چند روز بیشتر طول نکشید، به عنوان معاون وزیر کشور انتخاب گردید (20).

شوشتری پس از کودتای 28 مرداد 1332 به سپهبد زاهدی نزدیک شد و در انتخابات دوره هیجدهم برای سومین بار از گرگان (استرآباد) به نمایندگی مجلس انتخاب گردید (21) و در مهر 1333 جزء 36 نفر کمیسیون خاص نفت مجلسین مؤسسان و ملی انتخاب شد. (22)

شوشتری چون همیشه در مجلس، نطق های خود را با «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع می کرد، در بین مردم به «سید بسم الله» اشتها یافته بود. وی بالاخره در دوم تیر 1341 در تهران درگذشت (23) و در مشهد در جوار بارگاه حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.

نکته جالب زندگی وی تولد و مرگ اوست که هر دو در روز عاشورا اتفاق افتاده است.

(1) - سید محمد علی شوشتری: خاطرات سیاسی / 2

(2) - باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 884/2

(3) - سید محمد علی شوشتری: پیشین / 3

(4) - اسماعیل رائین: واقعه گوهرشاد به روایت دیگر / 67

(5) - سید محمد علی شوشتری: پیشین / 48؛ اسماعیل رائین: پیشین / 67

(6) - اسماعیل رائین: پیشین / 67

(7) - باقر عاقلی: پیشین / 884/2

(8) - همان جا؛ اسماعیل رائین: پیشین / 68

(9) - سید محمد علی شوشتری: پیشین / 4؛ اسماعیل رائین: پیشین / 68

(10) - باقر عاقلی: پیشین / 884/2

(11) - سید محمد علی شوشتری: پیشین / 6

(12) - همان / 77

(13) - همان / 33

(14) - باقر عاقلی / همان جا

(15)-سید محمد علی شوشتری: پیشین/ 84-86

(16)-باقر عاقلی: پیشین 885/2

(17)-سید محمد علی شوشتری: پیشین/ 11

ص: 150

(18)- زهرا شجیعی: نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانون گذاری در ایران/336

(19)- باقر عاقلی: پیشین 886/2

(20)- دولتهای ایران از میرزا نصر الله خان مشیر الدوله تا میر حسین موسوی/253

(21)- باقر عاقلی: پیشین 886/2

(22)- باقر عاقلی: روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی 64/2

(23)- باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران 886/2

(24)- اسماعیل راین: پیشین 69/ سید حسن حسینی

شهیدی- سید حسن- جلد 2

شهیدی- نظام الدین- جلد 2

شیرازی- علی اکبر- قوام الملک- علی اکبر خان

شیرازی- فتحعلی خان- صاحب دیوان- فتحعلی خان

شیرازی- نصر الله- جلد 1

ص: 151

صاحب دیوان-فتحعلی خان

(1314-1236 ق)

فتحعلی خان پسر دوم علی اکبر خان قوام الملک شیرازی (1203-1282 ق) و نوه ابراهیم خان کلانتر اعتماد الدوله (مقتول 1215 ق) از رجال مشهور سیاسی عصر قاجار و متولی آستان قدس. وی به سال 1236 ق متولد شد و در سن 20 سالگی به تهران رفت و به مقام استیفای دیوان منصوب شد. او مدتی در محاسبات شهرهای همدان، نهاوند، قزوین و گلپایگان مشغول به کار شد و اولین تجربه حکومتی خود را در منطقه خوار و ورامین بدست آورد (1).

در سال 1275 ق میرزا فتحعلی خان عنوان و منصب صاحب دیوانی دریافت کرد و به حکومت یزد فرستاده شد (2). در 1280 ق به حکومت لرستان و خوزستان منصوب و یک سال بعد برای مدت کوتاهی به جای حشمت الدوله حاکم خوزستان شد (3). سال 1283 ق به عنوان پیشکار و وزیر مسعود میرزا ظل السلطان راهی اصفهان شد و در اوایل

ص: 152

در سال 1288 ق او به عنوان پیشکار و وزیر مظفر الدین میرزا، ولیعهد راهی تبریز شد و به مدت دو سال بلامنازع بیشتر اختیارات آن ولایت را در اختیار داشت ولی به تدریج مخالفت هایی علیه او شکل گرفت؛ از جمله با میرزا رضا مازندرانی صدیق الدوله، پیشکار مظفر الدین میرزا، اختلاف پیدا کرد اما با حکمی که از ناصر الدین شاه گرفت، توانست رقیب را از میدان خارج کند(5). مدتی بعد، با مخالفان جدیدی روبرو شد. این بار عده ای که سردسته آنها میرزا محمد، منشی باشی مظفر الدین میرزا، بود با تحریک صدراعظم، میرزا حسین خان سپهسالار(1243-1298 ق) علیه او موضع گیری کردند. آنها سعی نمودند با استفاده از ولیعهد، صاحب دیوان را معزول نمایند اما او با پذیرایی شایان از شاه و اطرافیانش در حین سفر به فرنگ در 1295 ق توانست خود را حفظ کند.

این در حالی بود که به سبب بعضی اقدامات صاحب دیوان مردم تبریز به ویژه کسبه و بازار نیز از او ناراضی بودند؛ علت آن بود که صاحب دیوان با تأسیس بازارچه سعی کرد معاملات خشکبار، میوه و ذغال را تحت کنترل خود درآورد و این امر باعث ناراضیاتی بازاریان شد(6).

این دو گروه با همکاری هم علیه صاحب دیوان شورش را ساماندهی کردند و با حمله به خانه او اموالش را به غارت بردند. صاحب دیوان از ترس جان به باغی در اطراف شهر فرار کرد اما در نهایت با وساطت میرزا جواد مجتهد قزوینی و چند تن از سران حکومتی غائله فرونشاندند و او دوباره بر سر کار خود برگشت. در سال 1298 ق زمانی که ولیعهد برای دیدار با شاه به تهران رفت، صاحب دیوان از منصب خود عزل شد(7).

در همین سال فارس به همراه دیگر ولایات غرب و جنوب غرب ایران ضمیمه قلمرو حکومتی ظل السلطان

شد و او پسرش سلطان حسین میرزا جلال الدوله را به عنوان حاکم فارس انتخاب نمود و به همراه او صاحب دیوان به عنوان پیشکار راهی شیراز شد که در ششم رجب همان سال به آن شهر وارد شدند. (8)

شیراز موطن آباء و اجداد صاحب دیوان بود. خاندان او از مدت‌ها قبل جزو متنفذین و قدرتمندان شهر شیراز و منطقه بودند و به قول خفیه نویس انگلیس «در حقیقت اکثر بزرگان اهل شیراز از فرزند و نواده و نتیجه حاجی بی بی والده جناب صاحب دیوان» بودند. (9)

با توجه به پایین بودن سن جلال الدوله در این زمان که سیزده سال بیش نبود، زمام امور حکومتی فارس و نواحی اطراف در اختیار صاحب دیوان قرار گرفت. اما او رقیبی جدی داشت که برادرش علی محمد خان قوام الملک (1245-1310 ق) بود و در بین ایلات اطراف فارس نفوذ فراوانی داشت. این رقابت تا پایان عمر علی محمد خان و بعد از او پسرش ادامه داشت. از اولین سال ورود به شیراز، صاحب دیوان با اقدامات شیخ علی اکبر فال اسیری مواجه شد. شیخ علی اکبر که یکی از روحانیون برجسته فارس به حساب می آمد علیه اقدامات یهودی ها تبلیغ می نمود و مردم را بر ضد آنها تحریک می کرد. در نتیجه ناآرامی هایی در شیراز رخ داد که خبر آن به شاه قاجار رسید و او را به تهران احضار کرد.

صاحب دیوان از فرستادن او خودداری نمود و قول داد اوضاع را آرام کند.

ضمن اینکه در جواب معترضین به مخالفان شیخ علی اکبر گفت: «نمی توانم سید معززی را از شهر بیرون کنم محض خاطر طایفه یهود» (10).

در سال 1299 ق صاحب دیوان برای ساماندهی وضعیت شهر شیراز دستور داد، فهرستی از خانه های شهر تهیه شود و آنها را به چند محله تقسیم نمود تا هر روز نظافت شوند، (11) همچنین دستور داد کوچه ها سنگفرش شوند (12).

در اواخر سال 1299 ق و اوایل

1300 ق اختلاف صاحب دیوان و قوام شدت گرفت؛ تا جایی که عمال ضابط در کار خود حیران بودند، چون پیش قوام الملک می رفتند، صاحب دیوان آنها را اذیت می کرد و برعکس (13) فتحعلی خان برای بیرون راندن رقیب از صحنه، جلال الدوله را ترقیب کرد نامه ای به پدرش ظل السلطان بنویسد «که نه من (جلال الدوله) حاکم، نه صاحب دیوان، حاکم، قوام الملک و میرزا عبد الله پیشکار وزیر مالیات فارس است» (14) این نامه اثر چندانی نداشت اما از اقبال خوب صاحب دیوان، قوام در 1301 ق فوت کرد (15) و لقب او به پسرش محمد رضا خان (1268-1325 ق) داده شد. گرچه او هم به رقابت با عموی خویش پرداخت اما نتوانست کاری از پیش ببرد و از آن پس صاحب دیوان در کارها مستقل شد.

او در 1301 ق به ظاهر مجلس شورایی تشکیل داد که چند نفر از اعیان و بزرگان هر روز در آن حاضر شوند تا هرکسی نظری دارد عنوان کند و بعد از مشورت به صاحب دیوان عرضه نمایند و او براساس آن حکم کند (16). این کار نتیجه چندانی نداشت و او نتوانست رضایت علما را بدست آورد؛ تا جایی که ملا محمد باقر اصطهباناتی، یکی از علمای شیراز از او به دربار شاهی شکایت کرد (17). با رفتارهای تعدی گرانه صاحب دیوان و دیگر حکومتیان، نارضایتی مردم از وضعیت زیاد شد و تحریک های محمد رضا قوام الملک هم کمک کرد تا شورشی علیه صاحب دیوان در سال 1303 ق در شیراز رخ دهد. بهانه این شورش، گرانی نان بود که در اثر احتکار و گران فروشی خود صاحب دیوان و اطرافیانش بروز کرده بود (18). این شورش که علمایی چون شیخ علی اکبر فال اسیری و حاج محمد حسین محلاتی در آن حضور داشتند، عاقبت به خشونت کشیده شد و تعدادی از مردم به ضرب گلوله کشته شدند. (19) با اعمال خشونت، مردم متفرق شدند اما همچنان گرانی نان باقی ماند و در سال

بعد هم مردم قصد شورش داشتند.

فتحعلی خان با درک این موضوع سعی نمود «با گستردن سفره و اطعام» آنها را راضی نگه دارد اما اغلب کسبه «از رفتن بر سر آن سفره خودداری کردند.» (20) به تدریج اوضاع به گونه ای مغشوش شد که هیچ گونه امنیتی در شهر و اطراف آن وجود نداشت، در این میان قوام الملک به تحریک ایلات پرداخت و آنها را علیه صاحب دیوان شوراند.

این وضعیت ادامه داشت تا اینکه در جمادی الثانی 1305 ق ایالت فارس به سلطان اویس میرزا احتشام الدوله (1255-1310 ق) واگذار و صاحب دیوان به تهران احضار شد (21). در شعبان 1308 ق صاحب دیوان به عنوان حاکم خراسان و متولی آستان قدس به مشهد آمد و تا سال 1310 ق در این سمت بود. حکومت او در خراسان با نهضت تنباکو هم زمان شد. این حرکت در مشهد توسط علمایی چون میرزا حبیب مجتهد و شیخ محمد تقی بجنوردی و دیگران رهبری می شد (22) و در اوایل سال 1309 ه. ق با تعطیلی بازار توسط کسبه شهر به اوج رسید. فتحعلی خان صاحب دیوان که همکاری همیشگی با انگلیسی ها و از جمله نمایندگی کمپانی رژی در مشهد داشت، تلاش زیادی در سرکوب حرکت و جلوگیری از گسترش دامنه آن نمود که تا حدی هم موفقیت بدست آورد. (23) در طی این حرکت بین طلاب حوزه علمیه که قصد داشتند با بستن درب های حرم اعتراض ها را گسترش دهند، و خادمان حرم که از صاحب دیوان دستور می گرفتند درگیری هایی روی داد. (24) هم زمان با این جریان وقوع و با همه گیر در شهر که به فوت تعداد زیادی از اهالی انجامید بر مشکلات صاحب دیوان افزود و موقعیت او را به شدت متزلزل کرد. او همچنین در مراوداتی که با امیر افغانستان در رابطه با شیعه آزاری افغان ها داشت؛ از موضع ضعف، عمل کرد (25). با این حال در رابطه با آستان قدس، اقدامات مؤثری انجام داد. به ویژه موقوفه هایی که او از خود بر جای گذاشته است قابل توجه می باشد.

ص: 156

موقوفات او عبارت است از: یک باب تیمچه، و دوازده دربند دکان که خودش در حاشیه خیابان چهارباغ (ارگ) مشهد ساخته بود، یک ثلث از یک باب کاروانسرای واقع در کوچه دهنه و سه ربع از مزرعه انابد (26) روستایی در غرب جلگه کاشمر که هم اکنون به عنوان مرکز بخش، جزو شهرستان بردسکن می باشد. براساس وقف نامه صاحب دیوان این موقوفه ها به 781 سهم تقسیم می شود که درآمد آن برای موارد ذیل به مصرف می رسد:

1- روشنایی ضریح مطهر

2- جشن و اطعام در روز سوم شعبان، سالروز تولد امام حسین علیه السلام

3- روضه خوانی دهه محرم

4- حق الارض تیمچه و دکاکین

5- حق النظاره

6- برای آخوند ملا علی کرمانی و بعد از او اولادش

7- حقوق یک نفر خادم که به نیابت واقف به خدمت در حرم پردازد

8- مصارف و جوه مربوط به مقبره پدرش قوام الملک و مقبره خود صاحب دیوان (27)

صاحب دیوان در سال 1310 ق از حکومت خراسان برکنار شد و در سال 1311 ق با دادن مبلغ هشتاد هزار تومان به شاه حکومت کرمان را بدست آورد. (28) او پس از ورود به کرمان امور مالی را به میرزا حسین خان معتمد شیرازی داد اما طولی نکشید که در رابطه با محاسبات و قرارداد مالیاتی با او اختلاف پیدا کرد و این امر در کار او اختلال ایجاد کرد و موقعیتش به مخاطره افتاد (29). بنابراین بیش از یک سال در کرمان نبود و به تهران احضار شد (30). صاحب دیوان چند سال آخر زندگی را در تهران گذراند و همچنان در فکر بدست آوردن حکومت فارس بود اما موفق نشد (31). در سال 1314 ق فوت کرد و جسد او به مشهد مقدس حمل و در گوشه شمالی گنبد حاتم خانی به خاک سپرده شد (32). بعد از او لقب «صاحب دیوان» به پسرش میرزا حسین خان مؤتمن الملک داده شد.

ص: 157

صاحب دیوان که حدود 70 سال در مناصب مختلف حکومتی قرار داشت با زد و بندهای سیاسی، توانست علاوه بر مناصب و مقام های مختلف اموال زیادی جمع کند(33) به طوری که اعتماد السلطنه او را «پیر حریص» لقب می دهد(34) به ویژه او با همدستی و همکاری ظل السلطان حاکم مقتدر غرب و جنوب غرب ایران در جمع آوری مال شهرت خاصی بدست آورد.

نقل حکایتی که توسط اعتماد السلطنه ذکر شده خود گویای این واقعیت است.

او می نویسد: «سه شنبه 12 صفر 1304 ق در روزنامه نوشته بودند، شخصی در ایتالیا فوت شده است که پنجاه کرور دولت [25 میلیون تومان] از او مانده، همین که عرض شد. شاه فرمود: افسوس در ایران نبود که ظل السلطان و صاحب دیوان او را غارت کنند.» (35)

(1) - میرزا حسن حسینی فسایی: فارسنامه ناصری 966/2؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/41

(2) - میرزا حسن فسایی: پیشین 820/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 2 و 1319/3

(3) - اعتماد السلطنه: پیشین 2 و 1474/3

(4) - فسایی: پیشین 834/1

(5) - نادر میرزا: تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز/194

(6) - همان/196

(7) - همان/200

(8) - به کوشش سعیدی سیرجانی: وقایع اتفاقیه/136

(9) - همان/152

(10) - همان/158

(11) - همان/154

(12) - فسایی: پیشین 865/1

(13) - سعیدی سیرجانی: پیشین/159-160

(14) - همان/194

(15) - همان/204

(16) - همان/224

(17)-همان/237

(18)-همان/264

(19)-همان/267

(20)-همان/274-275

(21)-همان/21

(22)-حامد الگار: دین و دولت در ایران -نقش علما در دوره قاجار/312

(23)-ملا محمد علی هیدجی: رساله دخانیه/52

(24)-سهراب امیری: زندگانی سیاسی

ص: 158

(25)-اعتماد السلطنه:روزنامه خاطرات/ 842

(26)-عبد الحمید مولوی:پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس 230/3-231

(27)-همان جا

(28)-اعتماد السلطنه:پیشین/939

(29)-سعیدی سیرجانی:پیشین/482

(30)-احمد علی خان وزیری:تاریخ کرمان 826/2

(31)-سعیدی سیرجانی:پیشین/487

(32)-محمد احتشام کاویانیان:شمس الشموس/142؛ ریاضی هروی:عین الوقائع/119

(33)-اعتماد السلطنه:صدر التواریخ/42

(34)-همو:روزنامه خاطرات/1060

(35)-همان/463 اسماعیل رضایی

(81)

صاحب نسق-میرزا ابو الحسن

(-1135 ق)

میرزا ابو الحسن یکی از رجال مشهد در اواخر عهد صفوی است او منصب صاحب نسق آستانه رضویه را برعهده داشته است. در زمانی که اصفهان در محاصره افغان ها قرار داشت و در مشهد بین اسماعیل خان سپهسالار و علیقلی خان، بیگلربیگی مشهد اختلاف رخ داد سپهسالار، علیقلی خان را از کار برکنار و محبوس کرد اما نتوانست موافقت بزرگان و اشراف شهر را بدست آورد؛ از جمله این افراد محمد امین آقا، محمد تقی آقا خدومه بیگلربیگی و ابو الحسن صاحب نسق بودند. این افراد که «اموال و آذوقه بسیاری» داشتند با گردآوردن افرادی به خانه سپهسالار حمله بردند و او را دستگیر و زندانی نمودند. آنها علیقلی خان را از حبس درآورده و به حکومت شهر نشاندهند، تمامی اموال اسماعیل خان را غارت و میرزا کاظم وزیر مشهد را به قتل رساندند(1).

در همین حین ماجراجویی دیگر به نام حاجی محمد پهلوان نیز از فرصت استفاده کرد و دست به شورش زد او در جمادی الاولی 1135 ه.ق به خانه علیقلی خان حمله و او را همراه با

ابو الحسن صاحب نسق، محمد رضا بیگ ایشیک آقاسی و یحیی خان، حاکم سرخس به قتل رساند(2). البتّه مؤلف عالم آرای نادری این واقعه را در سال 1134 ق ذکر کرده است که درست نمی باشد چون واقعه بعد از سقوط اصفهان در 1135 ق بوده است.

میرزا ابو الحسن موقوفاتی بر حرم مطهر داشته است که عبارتند از: چهار دانگ از شش دانگ موسی آباد در هشت فرسنگی غرب مشهد و حمام کهنه سراب واقع در محله سراب، که هم اکنون بین خیابان خسروی و امام خمینی قرار گرفته است(3).

(1)- محمد محسن مستوفی: زبده التواریخ/175-176

(2)- همان/176؛ محمد کاظم مروی:

عالم آرای نادری 38/1

(3)- عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی 137/2 و 251 اسماعیل رضایی

صبوری- محمد کاظم- جلد 2

(82)

صدیق دفتر- میرزا محمد علی

(-1304 ش)

حاج میرزا محمد علی حسینی معروف به صدیق دفتر و وزیر محاسبات آستان قدس.

مطابق احکامی که از سوی آستان قدس درباره وی و خاندانش به تاریخ 21 مهر ماه 1304 ش صادر شده است، پدران او موروثی در این دستگاه مشغول خدمتگزاری بودند و عمر خود را در این راه صرف کرده اند. خود وی نیز که تحصیلات حوزوی داشت به خدمت آستانه وارد شد و به مقام

ص: 160

وزارت محاسبات (مسئول امور مالی و حسابرسی) آستان قدس منصوب و به لقب صدیق دفتر و دریافت یک عصای مرصع از سوی متولی آستان قدس مفتخر شده است.

طبق اظهارات آخرین فرزندش میرزا محمد صادق (متولد 1297 ش) که در هنگام فوت پدر حدود پنج، شش سال بیشتر نداشته است آن مرحوم از سال 1329 ق/1290 ش تا پایان عمر خود علاوه بر شغل محاسبات دفتر، سرپرستی مدرسه ایتم سادات را در حرم مطهر برعهده داشت و مقداری از املاک خود را در رجب آباد تبادکان وقف آن مدرسه کرده است. فرزند صدیق دفتر معتقد است که پدرش اولین کسی بود که پیشنهاد خرید کارخانه برق را برای حرم حضرت رضا علیه السلام داد.

میرزا محمد علی حسینی پس از فوت در 1304 ش. در داخل ایوان طلا به خاک سپرده شد.

در تاریخ 21 مهر ماه همان سال بنا به تقاضای سید ابو القاسم که ضابط کل اسناد آستان قدس و سرپرست فرزندان صدیق دفتر بود، حکمی به امضای مرتضی قلی خان طباطبایی، متولی وقت، صادر و مقرر شد حقوقی که صدیق دفتر می گرفته و عبارت از دویست تومان نقد و ده خروار غله بوده است هر ساله به فرزندش میرزا محمد صادق داده شود. اما سال بعد محمد ولی خان اسدی که تازه از سوی رضا خان به سمت نیابت تولیت انتخاب شده بود و دست به اصلاحات اداری در آستان قدس زد، حکمی به تاریخ 31 اسفند 1305 ه.ش در نقض حکم پیشین درباره این خاندان صادر کرد که به موجب آن حقوق دریافتی آنان از آستان قدس به هشتاد تومان نقد کاهش یافت. فرزندان صدیق دفتر هم که به حکم جدید اعتراض داشتند از دریافت این مقرری صرف نظر کردند. از مرحوم صدیق دفتر از دو همسرش شش فرزند پسر و دختر متولد شد، میرزا محمد صادق (متولد 1297-زنده در 1383)، محمد مصطفی، بی بی عزت وزیری که

همسر حاج میرزا یحیی ناظر بوده است.

بی بی جواهر و بی بی شوکت(1).

رجبعلی یحیایی

(83)

صفوی-سلیمان میرزا

(961-984 ق)

چهارمین فرزند پسر شاه طهماسب اول(930-984 ق)، خادم باشی حرم مطهر امام رضا علیه السلام.

سلیمان میرزا در روز چهارشنبه 24 ربیع الثانی 961 ق از مادری چرکسی به نام سلطان آغا خانم در نخجوان متولد گردید(1). پس از تولد شاه طهماسب او را به ابراهیم خان ذو القدر سپرد و روانه شیراز کرد. پس از چندی در سال 964 ق او را به قزوین فراخواند و در حالی که چهار سال داشت به منصب «خادم باشی روضه مقدسه [حضرت رضا علیه السلام] مفتخر ساخت»(2) و به همراه چرنداب سلطان شاملو روانه مشهد مقدس کرد تا نزد شاهزاده دانشمند ابو الفتح ابراهیم میرزا، حاکم مشهد در چهارباغ مشهد ساکن و مورد تربیت وی قرار گیرد. مقرری هم برای وی تعیین کرد که توسط آقاکمالی وزیر خراسان باید از وجوه حلال تهیه می شد.

همچنین شاه دستور داد شاهزاده از محرمات بپرهیزد و لباس ابریشمین نپوشد و پس از آموختن قرآن «رساله های فارسی در واجبات» بخواند و از خواندن کتابهای شعر دوری جوید و نزد «علما و صلحا» پرورش یابد(3). احتمالاً وی تا سال 974 ق در مشهد مانده است چون تا آن تاریخ از رفتن وی به دربار پدر خبری نیست. در این سال که شاه طهماسب از برادرزاده خود سلطان ابراهیم میرزا رنجیده بود او را از حکومت خراسان عزل کرد و دستور داد در سبزوار مقیم شود و حکومت مشهد را همراه با سرپرستی سلیمان میرزا به «شاه ولی سلطان تاتی اغلی مرحمت نمود»(4). اسکندر بیگ می نویسد: پس از عزل شاه ولی سلطان از حکومت مشهد در 978 سلیمان میرزا را به قزوین فراخوانده و در 19

ص: 162

محرم سال 982 ق وارد قزوین شد (5). در علت فراخوانده شدن او به دربار چند مورد ذکر شده است. در نسخه برلین خلاصه التواریخ آمده است که پس از ورود سلیمان میرزا به قزوین شاه از اعتیاد او به تریاک بسیار ناراحت بود، از اطبا خواست که او را تحت مداوا قرار دهند و مادرش سلطان آغا خانم را هم مأمور مواظبت و معالجه او کرد تا از اعتیاد دست بردارد. (6)

اما نصر الله فلسفی که در همه جا برخلاف منابع سلیمان میرزا را پسر پنجم شاه طهماسب به حساب آورده علت فراخوانده شدن وی را چنین ذکر می کند «چون پری خان خانم و هواداران اسماعیل میرزا پیوسته به شاه تلقین می کردند که طرفداران حیدر میرزا قصد جان او را دارند، شاه طهماسب مصمم شد که دست پسر خود یعنی حیدر میرزا را از کارها کوتاه کند و هواخواهان او را پراکنده سازد. به همین قصد سلیمان میرزا را که با پری خان خانم از یک مادر بودند به تحریک خواهرش به دربار احضار کرد و چندی امور سلطنتی را به او و برادرزاده خویش ابراهیم میرزا سپرد (7)». حوادث بعدی و میزان نفوذ پری خان خانم خواهر سلیمان میرزا در دربار و نقشی که وی در به سلطنت رساندن اسماعیل میرزا ایفا کرد و در پایین به آن اشاره خواهد شد، استدلال مرحوم فلسفی را در فرا خواندن سلیمان میرزا منطقی تر از استدلال اول نشان می دهد.

پس از اینکه شاه طهماسب در 15 صفر 984 ق دار فانی را وداع کرد (8) رقابت بین سلیمان میرزا و سایر شاهزادگان که از زمان مریضی شاه طهماسب در دو سال پیش آغاز شده بود، شدت گرفت. (9) حیدر میرزا پنجمین پسر شاه طهماسب که در هنگام مرگ پدر بر بالین او بود و از طرف استاجلوها حمایت می شد ادعای سلطنت کرد اما در همان روز اول (16 صفر 984 ق) توسط طرفداران اسماعیل میرزا و سلطان سلیمان میرزا کشته شد (10).

سپس پیک هایی فرستاده شد تا

اسماعیل میرزا را که از حدود 20 سال قبل توسط شاه طهماسب در قلعه قهقهه زندانی شده بود برای به تخت نشاندن به قزوین بیاورند. اما چون چند روز از آنجا خبری نرسید یکی از امرا به نام روملو به پری خان خانم پیشنهاد کرد شاهزاده محمود میرزا به پادشاهی برداشته شود، اما پری خان خانم سلیمان میرزا برادر مادری خود را که مورد حمایت داییش شمشال سلطان رئیس چرکس ها بود، برای سلطنت مناسب تر دانست. همین موارد باعث شد که اسماعیل میرزا پس از اینکه در همین سال به تخت نشست کینه روملو و شاهزاده سلیمان میرزا به دل بگیرد(11).

از آنجا که اکثر امرا به غیر از امرای استاجلو طرفدار شاهزاده اسماعیل میرزا بودند، شرایط برای به حکومت رسیدن سایر شاهزاده ها از جمله سلیمان میرزا و سلطان ابراهیم میرزا فراهم نبود و آنان خواسته یا ناخواسته به طرفداری از اسماعیل میرزا برخاستند. در روز 18 صفر 984 ق سلیمان میرزا به همراه ابراهیم میرزا، محمود میرزا و احمد میرزا در مسجد جامع قزوین به نام اسماعیل میرزا خطبه خواندند(12). هنگامی که موکب اسماعیل میرزا و همراهانش از قهقهه به نواحی قزوین رسید، سلیمان میرزا به اتفاق چند شاهزاده دیگر نزد او آمدند(13). اسماعیل میرزا در مدتی که هنوز به قزوین وارد نشده و رسماً تاجگذاری نکرده بود قیافه پادشاهی مردم دار به خود گرفت و فقط کسانی را که از نظر مردم گناهی نابخشودنی داشتند به قتل رساند و دستوراتی درباره عدم تعرض به جان و مال مردم صادر و بین قزلباش ها و سپاهیان پول تقسیم کرد(14). پس از فراهم آوردن مقدماتی در 27 جمادی الاول وارد قزوین شد و بر تخت نشست(15).

از آنجا که اسماعیل میرزا در دل امرا ترس ایجاد کرده بود، از شورش امرا علیه خود و دستاویز قرار دادن شاهزاده ها می ترسید،(16) لذا پس از به

تخت نشستن برای تثبیت قدرت خود دست به اقداماتی در جهت محدود کردن یا از بین بردن شاهزاده ها و امرای مؤثر زد. از جمله همراهان شاهزاده سلیمان میرزا و همراهان پری خان خانم را از خدمت آنها اخراج کرد(17).

استاجلوها هم که از شاهزاده رقیب او یعنی حیدر میرزا حمایت کرده بودند در قزوین یا سایر نقاط کشور مورد قتل و آزار قرار گرفتند. پیره محمد خان استاجلو به استاجلوهایی که در دروازه قصر گرد آمده بودند و از شاه طلب عفو داشتند پیوست تا به شفاعت شاه آنها بخشیده شوند اما خود او هم مغضوب شد. پس از چند روز که مورد عنایت شاه واقع شد شاه به او فهماند که شاهزاده هایی چون مصطفی میرزا و سلیمان میرزا مایه نگرانی خاطر اویند زیرا اولی از به سلطنت نشستن حیدر میرزا پشتیبانی کرده بود و سلیمان میرزا هم از طرف خواهرش پری خان خانم و دایی اش شمشخال پس از قتل حیدر میرزا برای مدتی نامزد سلطنت شده بود(18).

بنابراین شاه اسماعیل دوم خواستار دستگیری و قتل آنها شد. به دستور شاه اسماعیل، سلیمان میرزا به دست دایی او شمشخال سلطان سپرده شد و سرانجام پس از اینکه چند روزی زندانی بود در سه شنبه هفتم شعبان همان سال (984 ق) به همراه برادرش مصطفی میرزا به قتل رسید زیرا شمشخال سلطان باید با قتل آنها وفاداری خود را به شاه جدید به اثبات می رساند(19). والتر هینتس از قول حیدر بن علی حسینی رازی نویسنده تاریخ حیدری می نویسد:

سلیمان میرزا را مجبور کردند بیش از حد تریاک بخورد(20). جسدش را ابتدا در امامزاده حسین دفن کردند(21). و در سال 986 ق به دستور شاه محمد خدابنده(985-996 ق) توسط مادرش به همراه اجساد سایر شاهزادگان که به دست شاه اسماعیل دوم به قتل رسیده بودند به مشهد حمل و در حرم مطهر مدفون گردید. (22)

منابع درباره خصوصیات اخلاقی

سلیمان میرزا نوشته اند از او امر نامشروعی سر نزد و آن قدر بخشنده بود که هرچه داشت ایثار می کرد و بخشش را بدان پایه رسانده بود که مردم او را نادان می خواندند. او سخت به تریاک اعتیاد داشت و تلاش شاه طهماسب و مادرش در درمان او سودی نبخشید(23).

سلیمان میرزا درعین حال انسانی «سخت گیر و حيله گر»(24) و خودخواه بود. از حوادثی که خودخواهی او را نشان می دهد این است که هنگامی شاهزاده دانشمند ابراهیم میرزا در سال 982 ق به قزوین وارد شد همه شاهزاده ها به استقبال رفتند اما او بیرون رفت. (25) همچنین نوشته اند هنگامی که برادرش حیدر میرزا که ادعای جانشینی پدر را داشت به دست طرفداران اسماعیل میرزا کشته شد، وی دستور داد زیرجامه از تن او درآوردند و پای بر سینه او نهاد به طوری که از آن خون بیرون آمد(26). نصر الله فلسفی نیز درباره او نوشته است: «سلیمان میرزا جوانی بسیار نالایق، طماع، پست فطرت و بی گوهر بود»(27)

(1)- اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 217/1؛ قاضی احمد قمی:

خلاصه التواریخ 628/2-629؛ محمد یوسف واله اصفهانی: خلد برین (روزگار صفویان)/401

(2)- قاضی احمد قمی: پیشین 391/1؛ اسکندر بیگ منشی: پیشین 217/1

(3)- قاضی احمد قمی: پیشین 391/1 و 629

(4)- همان/640

(5)- اسکندر بیگ منشی: پیشین 217/1؛ قاضی احمد قمی: پیشین 567/1 و 588

(6)- قاضی احمد قمی: پیشین 998/2

(7)- نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول 34/1

(8)- قاضی احمد قمی: پیشین 592/1

(9)- محمد یوسف واله اصفهانی: پیشین 381-384

(10)- قاضی احمد قمی: پیشین 605/1؛ واله اصفهانی: پیشین 393

(11)- والتر هینتس: شاه اسماعیل دوم صفوی/80

(12)- قاضی احمد قمی: پیشین 607/1

(13)- همان: 619/2

(14)- والتر هینتس: پیشین 77-78

(15)- قاضی احمد قمی: پیشین 621/2؛ حسن بیک روملو: احسن التواریخ/628

(16)- محمود افوشته ای نطنزی: نقاوه الآثار/45

(17)- قاضی احمد قمی: پیشین 622/2

(18)- والتر هینتس: پیشین/102

(19)- حسن بیک روملو: پیشین/629؛ قاضی احمد قمی: پیشین 628/2 و 1006

(20)- والتر هینتس: پیشین/103

(21)- قاضی احمد قمی: پیشین 1007/2

(22)- همان 672-671/2

(23)- همان 629/2

(24)- والتر هینتس: پیشین/57

(25)- قاضی احمد قمی: پیشین 588/1

(26)- همان 605/2

(27)- نصر الله فلسفی: پیشین/43-44 رجبعلی یحیایی

صفوی-شاه طهماسب اول-جلد 4

(84)

صفوی-میرزا سید محمد

(1126-1176 ق)

میرزا سید محمد متولی آستان قدس (1155-1163 ق) و حاکم چهل روزه بخشهایی از ایران.

میرزا سید محمد در روز دوشنبه پنجم جمادی الثانی 1126 ق در اصفهان زاده شد. وی آخرین فرزند از پسران دهگانه میرزا محمد داود متولی آستان قدس و از نسل سادات مرعشی اصفهان (1) و از طرف مادر نوه شاه سلیمان صفوی (1077-1105 ق) به شمار می رفت. پدرش میرزا محمد داود که از سوی شاهان صفوی منصب استیفای کل موقوفات ایران را در دست داشت از سال 1110 ق به تولیت آستان قدس برگزیده شد و در 1125 ق دختر شاه سلیمان صفوی را به عقد درآورد و به احتمال قوی از 1117 ق به بعد بیشتر به جای مشهد در اصفهان مقیم بود (2).

میرزا سید محمد در حدود شش هفت سالگی پدرش را از دست داد و در اصفهان نزد مادر خود و دایی اش شاه سلطان حسین صفوی (1105-1135 ق) می زیست.

در هنگام حمله افغانه به اصفهان (1134 و 1135 ق) شاه سلطان حسین از روی احتیاط او را به یزد فرستاد. پس از چندی طهماسب میرزا فرزند شاه

ص: 167

سلطان حسین که برای گردآوری سپاه و نجات اصفهان از دست افغانه به قزوین رفته و در آنجا خود را شاه خوانده بود، میرزا سید محمد را به حضور خواند. از آن به بعد میرزا همراه شاه طهماسب بود.

وقتی طهماسب در سال 1139 ق تصمیم گرفت به خراسان لشکرکشی کند و مشهد را از چنگ ملک محمود سیستانی درآورد حرم خود را به میرزا سید محمد سپرد. پس از اخراج افغانه از اصفهان، شاه طهماسب وی را به درگاه خویش خواند و خواهر خود را که «جان بیگم» نام داشت به ازدواج او درآورد. پس از اینکه نادر شاه در 1145 ق. شاه طهماسب را از پادشاهی خلع کرد، میرزا سید محمد مجبور شد با اهل حرم پدرزن خود به مشهد برود. از این شهر به ساری و مازندران و پس از یک سال به سمنان رفت. نادر شاه پس از جلوس بر تخت در دشت مغان (1148 ق) میرزا را به اصفهان فرستاد.

مادر میرزا سید محمد که به برادرش شاه طهماسب علاقه وافری داشت از فرزند خود جدا شد و با شاه طهماسب به سبزوار رفت و پس از قتل شاه طهماسب بدست فرزند نادر در 1151 ه. ق به اصفهان برگشت (3).

میرزا سید محمد در این سالهای آشفته‌گی و دربه‌درب‌داری از آموختن علوم دینی، ریاضی، نجوم، تحریر و سیاق غافل نماند و به واسطه استعدادی که داشت در این زمینه‌ها متبحر و مورد توجه طرفداران حکومت صفوی واقع شد. همین امر باعث شد شاه طهماسب همواره از جانب او به عنوان یکی از کسانی که ممکن است ادعای حکومت کند احساس نگرانی نماید. نادر شاه هم که از بازماندگان صفویه می‌هراسید همواره درباره او می‌گفت میرزا سید محمد پادشاهی بی‌افسر است. بدین واسطه بود که نادر شاه پس از بازگشت از هندوستان (1153 ق) وی و مادرش را از اصفهان نزد خود خواند تا منصب صدارت کل ممالک ایران و تولیت حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام را بدو سپرده و از این طریق وی را تحت کنترل خود

داشته باشد. اما مادر میرزا سید محمد که از نادر هراسناک بود از نادر تقاضا کرد او و فرزندش را به اصفهان برگرداند. نادر آنها را روانه اصفهان کرد و میرزا سید محمد تا سال فوت مادرش (1155 ق) در اصفهان بود. در پی این قضیه میرزا سید محمد نعش مادرش را به مشهد آورد و در حرم به خاک سپرد (4).

نادر که در این ایام در داغستان به سر می برد سید محمد را به غرب کشور فراخواند و تولیت آستان قدس را به او داد. میرزا سید محمد تا پایان عمر نادر شاه (1160 ق) در این منصب خدمت کرد (5).

از مهمترین اتفاقات دوران تولیت وی در عهد نادر شاه مأموریت یافتن از سوی نادر جهت مناظره در امور مذهبی با علما و مفتیان عثمانی و کشیشان مسیحی و علمای یهودی درباره حقیقت اسلام و درستی مذهب شیعه در نخبوان بود (6). انتخاب او برای شرکت در این مناظره، میزان توانایی علمی او را نشان می دهد. نادر پس از بازگشت از کرکوک و موصل اوضاع خراسان را به واسطه حضور افغانه آشفته دید و چون نمی توانست در مشهد بماند پاسداری از قلعه مشهد را به سید محمد سپرد و خود روانه دشت قبچاق و قوچان شد و در آنجا کشته شد. میرزا سید محمد در پی آگاهی از قتل نادر، هفت هزار افغانه پی را که نادر در اختیار او گذاشته بود با قزلباشان جایگزین کرد و از علیقلی خان برادرزاده نادر که در سیستان به سر می برد خواست برای جلوس بر تخت به مشهد بیاید. میرزا سید محمد تا رسیدن علیقلی خان به مشهد، شهر را در مقابل فرزندان و نوادگان نادر و هفتاد هزار نیرو که بیشتر آنان افغانه بودند و ورود آنها موجب چپاول شهر می گشت حفظ کرد و با نزدیک شدن علیقلی خان به مشهد به عنوان متولی آستان قدس به استقبال او از شهر بیرون رفت. علی قلی خان با کمک میرزا سید محمد در 27 جمادی الثانی 1160 ق با عنوان عادل شاه در مشهد بر تخت نشست اما چون کردان چمشگزک علیه

او شوریدند وی میرزا سید محمد را با خود به سرکوبی آنها برد. همچنین او را با خود به غرب کشور برد تا شورش برادر خود ابراهیم میرزا را فرونشاند.

این امر نشانگر نگرانی عادل شاه نسبت به میرزا سید محمد است. به هر حال عادل شاه، میرزا را به مقام صدارت برداشت و روانه شد. ابتدا در مازندران و استرآباد قاجارها را منهزم کرد (7).

سپس به جنگ با برادر که خود را ابراهیم شاه خوانده بود شتافت، اما شکست در سپاهش افتاد. میرزا سید محمد از سوی ابراهیم شاه به گرمی پذیرفته شد و پنج هزار نیرو در اختیارش قرار گرفت تا به قم رفته و سد رودخانه شهر را که هر ساله طغیان رود آن باعث خرابی صحن حرم حضرت معصومه علیها السلام و دیگر ساختمانها بود و نیز مقرنس کاری قبه مطهره و ارگ شهر را تعمیر و بازسازی کند. پس از دو ماه ابراهیم شاه خود به قم وارد شد و عادل شاه کور را همراه حرم و جواهرخانه و خزانه و اسباب شاهی را به میرزا سید محمد سپرد. در این هنگام امرای خراسان با شنیدن خبر شکست و کور شدن علیشاه، شاهرخ میرزا نواده نادر را به حکومت برداشته بودند.

ابراهیم شاه مجبور شد خود برای جنگ با شاهرخ اقدام کند و چون سپاهش قبل از درگیری در سمنان از هم گسیخت به قم بازگشت. این بار میرزا سید محمد، ابراهیم شاه را به شهر راه نداد و از او خواست افاغنه و ازبکها را که مایه ناامنی بودند از خود دور کند تا اجازه ورود به او بدهد. در نبود ابراهیم شاه هم افاغنه و ازبکها ناامنی های زیادی را در شهر پدید آورده بودند و میرزا سید محمد مجبور شده بود با آنها نبرد کند.

توانایی او در این امر باعث شد بزرگان قزلباش و ترک و لر به وی پیشنهاد دهند که برای بدست گرفتن سلطنت ایران اقدام کند اما بنا به عللی که دقیقاً دانسته نیست میرزا سید محمد به شاه زخ نامه نوشت و او را از وضع ابراهیم شاه باخبر ساخت و از او خواست دستور دهد تا هرطور شاهرخ می خواهد لوازم و

شاهرخ هم به میرزا سید محمد نامه نوشت و در آن خود را طفلی یتیم خواند و از او خواست به مشهد رفته و وی را تحت حمایت خود گیرد. میرزا سید محمد به طرفداران خود اعلام کرد که او قصد سلطنت کردن ندارد و باید لوازم پادشاهی را به شاهرخ برساند. از طرفی از خانواده خود که در مشهد و در اختیار شاهرخ بودند نیز نگران بود. میرزا سید محمد آنچه در اختیارش بود بر نه هزار استر و شتر نهاد و از راه یزد و کویر روانه مشهد شد. اما از همان آغاز بین او و شاهرخ بی اعتمادی وجود داشت و شاهرخ کوشید چندبار میرزا را به قتل رساند. حتی قبل از رسیدن سید محمد افرادی فرستاد تا وی را بکشند اما موفق به این کار نشد. در همین اوضاع احمد خان درانی هم که پس از مرگ نادر شاه به قندهار رفته بود، از آنجا تا هرات را تحت کنترل خود گرفته و پسر خود را بر هرات حاکم کرده بود. در غرب ایران هم ابو الفتح خان بختیاری اصفهان را در دست داشت و قاجارها در شمال کشور دست به ناآرامی زده بودند. کرمانشاه و آذربایجان هم ناآرام بود. شاهرخ که ابتدا می خواست میرزا سید محمد را از میان بردارد سردارانی را به قتل وی اعزام کرد اما آنها به رهبری امیر علم خان خزیمه از میرزا سید محمد خواستند تا شاهرخ را عزل کند. آنها سرانجام سید محمد را که در 20 محرم 1163 ق وارد مشهد شده بود در 5 صفر 1163 ق با عنوان شاه سلیمانی ثانی به حکومت برداشتند.

شاهرخ عزل و تحت نظر گرفته شد (9).

منابع طرفدار میرزا سید محمد مثل زبور آل داود اثر پسرش هاشم میرزا و مجمع التواریخ اثر نواده اش خلیل میرزا در همه جا نوشته اند که وی علاقه ای برای به دستگیری حکومت نداشته است. اما منابع دیگر و از جمله طبیب نادر شاه می نویسند: میرزا سید محمد به عنوان مجتهدی اسلامی در محکمه خود به امور تجاری و ارتباطی مسلمانان رسیدگی می کرد. پس از اینکه شاهرخ

جوان را به جای نادر دید تصمیم گرفت به عنوان یک وظیفه دینی برای احیای سلطنت صفویه اقدام کند. لذا در راه رسیدن به سلطنت برای خود به تبلیغ پرداخت و طرفدارانش در هنگامی که امیر خان حامی شاهرخ برای جلوگیری از حمله افغانه به هرات، به آن سوی رفته بود فرصت را غنیمت شمرده و او را با عنوان شاه سلیمان ثانی به سلطنت برداشتند. (10) شاه سلیمان صفوی به قدرت رسید و دست به انتصابات و اقداماتی زد. از جمله پسر بزرگ خود سلطان داود میرزا را به عنوان متولی آستان قدس برگزید و منصب صدارت کل ایران را به میرزا محمد مقیم که دامادش بود سپرد. صدارت خاصه را به خواهرزاده خود میرزا شفیع داد و امیر علم خان خزیمه را به وزارت برگزید (11).

چون مردم در آشفتگی های پس از سقوط صفویه و قتل نادر رنج بسیار دیده بودند؛ میرزا سید محمد طی فرمانی به مدت سه سال مالیات را بخشید، (12) حکام ولایت را هم منصوب کرد. از جمله محمد حسن خان قاجار را که در عهد حکومت شاهرخ ریاست تشریفات دربار را به عهده داشت حاکم گرگان کرد (13). انتصابات و اقدامات او مایه امیدواری بود اما سلطنت وی بیش از چهل روز طول نکشید چون سرداران خراسان افرادی سرکش و لجام گسیخته بودند و خود به هر کاری دست می زدند کما اینکه در هنگامی که شاه سلیمان در شهر نبود امیر علم خان خزیمه وارد حرم شاهرخ شد و او را کور کرد. (14)

شاه سلیمان ثانی در فرمانی به احمد خان ابدالی (درانی) که پس از قتل نادر شاه به قندهار رفته و برای خود حکومتی مستقل تشکیل داده بود، از وی خواست خود را مطیع او که از بازماندگان صفویه است بداند و سرزمینهای ما بین هرات و قندهار را به تصرف نیروهای وی به رهبری بهبود خان بدهد. (15) اما احمد خان درانی تقاضای وی را نپذیرفت و شاه سلیمان ناگزیر سپاهی را اعزام هرات نمود تا این شهر را از تصرف فرزند احمد خان

درآوردند و این سپاه موفق به این کار شد(16). شاه سلیمان از آن به بعد بیشتر اهتمامش متوجه مسأله شرق کشور و قندهار بود و سعی داشت با فروش جواهرات برای لشکرکشی پول گرد آورد. اما حوادث بعدی به وی مهلت این کار را نداد، زیرا یوسف علی خان جلایر با همدستی زن شاهرخ میرزا، نیرو وارد مشهد کردند و شاه سلیمان را در یازدهم ربیع الثانی 1163 ق از سلطنت خلع و او را کور و زندانی کردند و دویاره شاهرخ را به حکومت برداشتند، پس از چندی زبانش را نیز قطع کردند و تلاش طرفداران شاه سلیمان ثانی برای حکومت رساندن وی سود نبخشید(17).

در تحولات بعدی هم یک بار دیگر امیر علم خان خزیمه به مشهد آمد و از او خواست یکی از فرزندانش را به پادشاهی بردارند، اما میرزا سید محمد پس از ستایش از وفاداری علم خان به این خواسته تن نداد(18). بدین گونه به حکومت چهل روزه شاه سلیمان پایان داده شد و وی تا پایان عمر در تنگدستی در مشهد تحت نظر زیست.

سرانجام در 1176 ه. ق درگذشت و در سردابی که پدرش در صحن پایین مبارک در حرم مطهر ساخته بود، به خاک سپرده شد(19).

شاه سلیمان ثانی نه فرزند داشت:

داود میرزا که به فرمان پدر در 1163 ق در طی حکومت پدر متولی آستان قدس شد. علی میرزا، حسن میرزا، قاسم میرزا، محمد هاشم، مؤلف کتاب زبور آل داود، شرف بیگم که در پنج شش سالگی درگذشت، شهربانو بیگم (1168-1175 ه. ق)، زبیده بیگم (1172-1182 ه. ق)، زبیده بیگم دوم (1174-1176 ه. ق) که این سه نفر اخیر در دار الحفاظ حرم مطهر مدفون شده اند. (20) شاه سلیمان ثانی هنگامی که از تخت به زیر کشیده شد چون بر جان فرزندان بزرگش داود میرزا و علی میرزا بیمناک بود آنان را مخفیانه به عتبات فرستاد تا در آنجا به تحصیل و عبادت مشغول شوند و یک سال پس از

آن به آنها دستور داد با توصیه نامه ای که خود به پادشاه هند نوشت به هند روند.

نوه شاه سلیمان، میرزا خلیل فرزند میرزا محمد، کتاب مجمع التواریخ را نوشت. شاه سلیمان فرزندان کوچکترش حسن میرزا، قاسم میرزا و هاشم میرزا را نزد خود نگه داشت.

(1)-سلطان هاشم میرزا: زبور آل داود/79؛ محمد خلیل مرعشی: مجمع التواریخ/91

(2)-سلطان هاشم میرزا: پیشین/47-50

(3)-همان/85-86؛ محمد خلیل مرعشی: پیشین/92-93

(4)-سلطان هاشم میرزا: پیشین/83-87

(5)-محمد خلیل مرعشی: پیشین/94-95

(6)-سلطان هاشم میرزا: پیشین/89

(7)-همان/87-91

(8)-همان/91-95

(9)-همان/95-112؛ محمد خلیل مرعشی: پیشین/88-90 و 110-118

(10)-پادری بازن: نامه های طیب نادر شاه/63-65

(11)-میرزا محمد خلیل مرعشی:

پیشین/119؛ سلطان هاشم میرزا:

پیشین/115

(12)-میرزا محمد خلیل مرعشی: پیشین/121؛ سلطان هاشم میرزا: پیشین/116-117

(13)-محمد صادق نامی: تاریخ گیتی گشا/30

(14)-سلطان هاشم میرزا: (مقدمه) پیشین/14

(15)-عبد الحسین نوایی: نادر شاه و بازماندگانش/555

(16)-میرزا محمد خلیل مرعشی:

پیشین/123-127؛ سلطان هاشم میرزا: پیشین/118-119

(17)-محمد خلیل مرعشی: پیشین/132-138

(18)-همان/140

(19)-همان/145؛ سلطان هاشم میرزا/132

(20)-سلطان هاشم میرزا: پیشین/132-133 رجبعلی یحیایی

ص:174

طغرانیس - میرزا رفیع

(-1369 ق)

میرزا رفیع، از طغرانیسان معروف آستان قدس. وی در هنر طغرانیسی مهارت داشت. طغرانیسان احکام و فرمانهای آستان قدس رضوی را با خط خوش نوشته و تذهیب و سرلوحه آن را با مهر مخصوص ممهور می نمودند.

میرزا رفیع در عصر خود فردی ممتاز شمرده می شد که احکام و فرمان های حضرتی را با مهر مخصوص ممهور می کرد.

فوت میرزا در 16 شعبان سال 1369 ق در مشهد واقع شد. پیکرش را در حجره دوم ضلع شمالی صحن جدید به خاک سپردند (1).

(1) - تقی بینش: کتیبه های فارسی غرفه های صحن جدید، نامه آستان قدس، ش 36، خرداد 256/1352 - 255 رسول سعیدی زاده

ص: 175

ظریف تبریزیان-هاشم

(1301-1380 ش)

هاشم ظریف تبریزیان نقاش و مذهب کتابخانه آستان قدس رضوی.

وی در سال 1301 ه ش در مشهد به دنیا آمد. اصل ایشان از تبریز است و در جوانی از قهرمانان ژیمناستیک بود و افتخاراتی نیز کسب کرد. تبریزیان در پانزده سالگی به نقاشی گرایش پیدا کرد و از سال 1320 ش تحت نظر استاد محمد رضا قزلباش هنر نقاشی و تذهیب را فراگرفت و به پیشنهاد او همراه با شاگرد دیگر استاد به نام عیسی آلفته در کتابخانه آستان قدس مشغول به کار شد. در سال 1345 ش تقاضای بازنشستگی کرد ولی به دلیل اشتیاق و ارادت ویژه به آستان قدس برای چندمین بار به کتابخانه مرکزی برگشت و به کار خود ادامه داد.

تذهیب کتب خطی، نقاشی جلد‌های روغنی، تصویرسازی از سلاطین قاجاریه، شخصیت‌های مملکتی، واقفین، متولیان و نایب التولیه‌ها، تصویرگری شاهنامه فتحعلی شاهی و

ص: 176

نیز کتاب آئینه هنر که مشتمل بر آثار برگزیده او است و در سال 1363 ش به چاپ رسیده؛ از جمله آثار هاشم ظریف هستند. تعدادی از این آثار به خارج کشور انتقال یافت و باقی در موزه آستان قدس محفوظ است. بخشی از تصاویر متولیان و نایب التولیه ها که توسط تبریزیان فراهم آمده در کتاب شمس الشموس چاپ شده است.

ظریف تبریزیان سرانجام در سال 1380 ش روی در نقاب خاک کشید و در جوار بارگاه رضوی در صحن جمهوری دفن شد.

رسول سعیدی زاده

ص: 177

عادل شاه افشار-افشار-علیشاه

عدالتی-محمد تقی-جلد 2

(87)

عرب-سید حسین

(-1335ق)

سید حسین عرب آل ثابت فرزند سید سعید آل ثابت. پدرش در عراق کلیددار و متولی حرم حضرت عباس علیه السلام بود. سید حسین در جمادی الاولی سال 1302 ق به همراه حاج شیخ محسن معین الملک سفیرکبیر ایران در اسلامبول از عراق به تهران آمد و توسط وی به ناصر الدین شاه معرفی شد و در هنگام اقامت تهران در خانه معین الملک سکونت داشت. شاه او را ملقب به نایب التولیه کرد. پس از آن به مشهد آمد و با هزینه ای که شاه به او می داد و سالانه معادل شش هزار تومان بود زندگی خود را می گذارند. شاه به تدریج چند ده خالصه در خراسان هم به او داد(1).

او در مشهد همواره مورد توجه شاه بود. در روزنامه ایران مورخ 23 ربیع الثانی 1308 ه.ق آمده است که چون خبر اخلاص و حسن نیت وی توسط رکن الدوله به گوش ناصر الدین شاه رسید برای او یک قبضه عصای مرصع به خراسان فرستاد. این عصا در مراسمی که در آن رکن الدوله فرمانفرمای خراسان و علما و بزرگان و صاحب منصبان حضور داشتند، به همراه یک جامه بسیار نفیس از سوی

آستان قدس به او داده شد و به مقام نایب التولیه آستان قدس برگزیده شد(3).

نایب التولیه در سال 1316 ق با عزت ملک خانم ملقب به اشرف السلطنه قاجار همسر محمد حسن خان اعتماد السلطنه(م 1313 ق) که دایی زاده خودش بود ازدواج کرد(4). خاندان او که به ثابتی معروف گردیدند در مشهد مشهور شد و در تشکیلات آستان قدس رضوی و سازمان های دولتی مشغول به کار شدند و در دوران قاجار و پهلوی به مقامات کشوری رسیدند و تا انقلاب اسلامی از کارگزاران دولتی و وابسته بودند.(5) از جمله فرزندش سید علی ثابتی پنج دوره نماینده مجلس شورای ملی شد و پس از تأسیس مجلس سنا به سناتوری رسید(6).

از مهمترین کارهای نایب التولیه عرب در پیوند با آستان این بوده است که پس از مرگ همسرش عزت ملک خانم و بنا به وصیت او کتابها و دیگر اشیای متعلق به همسرش از قبیل مسکوکات را وقف حرم نمود.(7)

سید حسین عرب سال 1335 ق در مشهد درگذشت و در دار الحفاظ حرم به خاک سپرده شد.(8) نایب التولیه عرب خود و فرزندانش معتاد به کشیدن مواد مخدر بودند و کشیدن شیره و تریاک را در میان اهالی خراسان به ویژه در میان امرا و خوانین این سامان گسترش دادند(9).

(1)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 342/3

(2)- علی مؤتمن: راهنما یا تاریخ آستان قدس/434

(3)- عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 302/4

(4)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

روزنامه خاطرات/(مقدمه)/9؛ مهدی بامداد: پیشین 341/3

(5)- عطاردی: پیشین 303/4

(6)- علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/544-545

(7)- رمضانعلی شاکری: گنج هزارساله/94-95

(8)- مهدی بامداد: پیشین 342/3؛ علی مؤتمن: پیشین 434

(9)- بامداد/همان جا رجبعلی یحیایی

عضد التولیه-میرزا عبد الرضا

(1247-1310 ش)

میرزا عبد الرضا عضد التولیه معروف به «مهردار» فرزند میرزا عبد الرزاق مهرداد داماد ادیب الممالک فراهانی از معاریف سادات رضوی و صاحب منصبان آستان قدس رضوی بود. وی در سال 1247 ش در مشهد متولد گردید و در سال 1310 ش در سن 63 سالگی در همین شهر دنیا را وداع گفت.

مهرداری حضرت، شغل اجدادی وی بود و او فرامین و احکام صادر آستان قدس را مهر می کرده است (1).

عضد التولیه مرد دانشمند و باذوقی بوده و از اعیان مشهد به شمار می رفت.

در جوانی به مناسبت عقایدی که داشت و با شغل و سیادت و عنوان ظاهر او منافی بود، تکفیر شد و ناچار به خارج از ایران عزیمت نمود و بعد از ترکیه به مکه مشرف شد و از آنجا به مشهد مراجعت و از معاشرت با اشخاص پرهیز می کرد، فقط با تنی چند از اهل ذوق و ادب و شعر رفت و آمد داشته است. وی دارای تمکن مالی بود و زندگی را آرام و راحت می گذراند با لباسی پاکیزه و گران قیمت و قامتی بلند و وقاری در رفتار در انظار ظاهر می شد. او داماد ادیب الممالک فراهانی بوده است. میرزا دوبار ازدواج نمود ولی از هیچ کدام اولادی نداشت (2).

عضد التولیه شعر می سرود و دیوان او به خط خودش در کتابخانه استاد محمود فرخ موجود بوده است و نمونه هایی از اشعارش در مطبوعات مشهد نظیر مجله دبستان چاپ شده است. در جریان شهادت محمد تقی

ص: 180

خان پسیان ماده تاریخی ساخته بود که شهرت پیدا کرد و مقطع آن قطعه این است:

جمعی؛ اندر میانه آمد و گفت کلنل فتح طور قوچان کرد

«جمعی» تلخیص دیگر مهرداد است.

در ضمن ایهام به جمع هم دارد (3) اشعار وی بیشتر غزل است، قصیده و رباعی و قطعه نیز دارد که زیاد نیست و بیشتر روی مناسبات زمانی و حوادث محلی سروده است. از بعضی غزلیاتش برمی آید که ابتدا «خازن» تخلص می کرد و پس از اخذ لقب «عضد التولیه» تخلص خود را به عضد تبدیل نموده است. در اشعار خود از «ملک الشعرا صبوری» و «ملک الشعرا بهار» مکرر به نیکی یاد کرده است. مهرداد زبان فرانسه را می دانست و قصیده بی عربی در مدح قوام السلطنه دارد. (4)

(1) - علی اکبر گلشن آزادی: صدسال شعر خراسان/ 388-389

(2) - همان/ 389

(3) - تقی بینش: نامه آستان قدس، شماره 1 دوره هفتم فروردین 1346/ 100-101

(4) - علی اکبر گلشن آزادی: پیشین/ 390-391 علی سکندری

ص: 181

غنیان-عبد الرضا

(1301-1370 ش)

عضو هیئت امنای آستان قدس رضوی (1357-1370 ش)، عضو هیئت مدیره بازسازی شهر هویزه، خیر و از انقلابیون سرشناس خراسان.

عبد الرضا غنیان فرزند حسین سال 1301 ه.ش در خانواده مذهبی در مشهد متولد شد، پس از تحصیلات ابتدایی وارد دبیرستان گردید، تربیت و روحیه مذهبی او ایجاب می کرد که بیشتر به پدر پیر و اداره معاش خانواده اش توجه داشته باشد. از این رو ضمن تحصیل به کار مشغول و در حرفه ی نجاری، صنعتگری شایسته شد. روزها به کار و شبها در جلسات مذهبی به روشنگری می پرداخت.

غنیان در سالهای 1328 تا 1332 ش از چهره های فعال نهضت ملی بود. او در انجمن پیروان قرآن که آن روزها مرکز مؤتلفین اسلامی و مجمع گروههای اسلامی و سیاسی بود و با مرحوم عابدزاده همکاری نزدیک داشت. در مدتی که مرحوم عابدزاده

ص: 182

توسط ساواک دستگیر و زندان بود، غنیان و دیگر همفکرانش مدیریت انجمن پیروان قرآن را برعهده داشتند.

همچنین او از همفکران شهید نواب صفوی در مبارزه با رژیم پهلوی در خراسان به شمار می رفت. غنیان در محافل روشنفکری حضوری فعال داشت به گونه ای که با استاد محمد تقی شریعتی در کانون نشر حقایق اسلامی فعالیتهای سیاسی خود را در ترویج اسلام و مبارزه با رژیم سلطنتی و گروههای الحادی پی گرفت.

می توان گفت که از سال 1332 تا 1342 ش همکار و یاور همه گروههای اسلامی و سیاسی بر ضد رژیم شاهنشاهی بود و در کنار فعالیت های سیاسی از چهره های فعال هیئت مؤسس بسیاری از در مانگاههای خیریه و مراکز فرهنگی و اسلامی از جمله دبیرستان علوی مشهد به شمار می رفت. پس از آزادی امام خمینی از زندان قیطریه و مراجعت ایشان به قم، در 18 فروردین 1342 ش علما و شخصیت های برجسته دینی و سیاسی و توده های مردم به دیدار ایشان رفتند.

از مشهد نیز چندین گروه مرکب از علما، طلاب و اصناف بازار و اقشار مردم به قم عزیمت کردند. غنیان در اولین مجلس کاروان مشهد در ملاقات با امام چند قطعه شعر خواند و رشته سخن را به آیت الله خزعلی سپرد. در پی همین دیدار بود که آیت الله واعظ طبسی بازداشت گردید که چهار ماه طول کشید و پس از آزادی به دیدار امام در قم رفت و سپس وارد مشهد گردید.

انقلابیون مشهد به استقبال ایشان رفتند، در این مراسم همه مبارزین شهر حضور داشتند و حاجی غنیان گرداننده امور بود.

در پی تصویب لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی گروههای مختلف در مشهد از خود واکنش نشان دادند.

آیت الله العظمی میلانی به عنوان مرجع تقلید نامه ای اعتراض آمیز به شاه نوشت. بدنبال آن بازارهای مشهد همانند بازارهای تهران طیف وسیعی از

مبارزین را تشکیل دادند و عبد الرضا غنیان از سران آنها به شمار می رفت.

هیئت های مذهبی در مسجد محراب خان گرد آمدند و اصناف و مجامع دینی مشهد طی طوماری ناراحتی و اعتراض خود را به تصویب لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی در اختیار آیت الله میلانی گذاشتند و ایشان رونوشت را به نخست وزیر فرستاد.

غنیان پس از بازگشت از سفر قم (1343 ش) آن چنان مجذوب امام خمینی شد که تنها خط او را برگزید، به خصوص که مرحوم استاد شیخ مجتبی قزوینی با آن همه احتیاط به او گفته بود:

«حمایت آقای خمینی بر همه فرض و لازم است.» از آن تاریخ کارگاه نجاری غنیان یکی از بزرگترین ستادهای زیرزمینی مبارزاتی رهروان راه امام بود. رابطه او با امام به وسیله روحانیون متعهد همواره برقرار بود به حدی که در سال 1346 ش شهید آیت الله سعیدی طی معرفی نامه ای او را به عنوان «امین» به پیشگاه رهبر امت در نجف فرستادند، غنیان در شرایط بسیار دشوار خود را به امام رساند و امام پس از قرائت نامه آیت الله سعیدی به غنیان فرمودند:

«این معرفی نامه سخت مورد قبول ماست» و گزارشات خراسان را جو یا شدند، غنیان گزارش داد: بردن نام شما بزرگترین جرم و توزیع رساله ممنوع و عزیزان ما که در خط شمایند، محروم و محبوس و خانواده های آنان سخت مبتلا هستند. امام به غنیان وکالت تام دادند تا هر چه می تواند وجوه دریافت و به مصرف انقلاب برساند. از آن روز غنیان نه چندان مخفی، بلکه فعال و با حرکتی مکتبی به سرپرستی انقلابیون و توزیع نوشته های امام که از بندر بصره مخفیانه به وسیله بلم های ماهیگیری به ایران حمل می شد، پرداخت و آثار و افکار امام را آن چنان در خراسان گسترش داد که در زلزله فردوس و گناباد در سال 1347 ش توده های مصیبت زده کاملاً می دانستند که خدمات امدادی از ناحیه امام خمینی

است. مؤمنین به انقلاب و رهبری امام سخاوتمندانه اموالشان را نثار انقلاب می کردند و غنیان همگام با روحانیت مبارز و انقلابی از جمله رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله العظمی خامنه ای در آن سال ها، توانست با وجود کارشکنی های موجود از سوی رژیم در مدت 9 ماه علاوه بر تأمین آذوقه، پوشاک و خیمه و احتیاجات ضروری زلزله زدگان چندین باب حمام و خانه های بسیاری جهت محافظت از سرما در شهرها و روستاهای زلزله زده احداث نماید.

از سال 1350 ش شهرت خدمات غنیان در خط انقلاب همه خراسان را فراگرفت، مدیریت او آن چنان مقبول عام و خاص بود که بلافاصله بعد از وقوع زلزله اسفراین و سیل قوچان همه ی گروه ها جهت همکاری غنیان، به ستاد او روی آوردند، این خدمات را مردم شریف اسفراین و قوچان و جنوب خراسان به خوبی گواهی می دهند. در واقع غنیان بانی ستاد امام خمینی در خراسان و زلزله شهریور 1357 ش طبرس بود. هجوم دانشگاهیان و طرفداران امام غنیان را واداشت که ستادی مستقل در طبرس به نام گروه امداد امام خمینی تأسیس و فرصت را مناسب یافت که در حین خدمات علنا به پخش گسترده اعلامیه ها و نوارهای سخنرانی امام پردازد. همچنین او در ارتباط با انقلابیون یزد و کرمان و خراسان و هماهنگ کردن ستاد امام سخت کوشا بود.

پس از هجرت امام به پاریس، غنیان تنها رابط غیر روحانی پاریس و خراسان بود. نیمه های شب حجه الاسلام و المسلمین اسماعیل فردوسی پور (م 1385 ش) که آن موقع در پاریس در خدمت امام بودند پیامهای امام را تا دیرگاه به منزل غنیان به خراسان ارسال و نیمه های شب جوانان انقلابی نوارها را پیاده و سحرگاه جهت تکثیر و پخش به آنجا می آمدند و صبحگاهان که هم زمان با پاریس پیام امام در خراسان منتشر

می شد، موجب بهت و حیرت دستگاه امنیتی رژیم می گردید.

عبد الرضا غنیان در سالهای 1350 آیت الله خامنه ای را از مسجد امام حسن مجتبی علیه السلام جهت اقامه نماز جماعت به مسجد کرامت، دعوت نمود و از آن پس با حضور معظم له این مسجد پایگاه روحانیت مبارز و گروههای متعهد انقلابی گردید. اغلب روحانیت مبارز آن زمان همچون شهید مطهری و شهید مفتاح و آیت الله عباس واعظ طبسی و شهید هاشمی نژاد در آن پایگاه سخنرانی داشتند و حضور و اشتیاق عاشقان انقلاب در آن مسجد، غنیان را که کارگزار و کارگردان مسجد کرامت بود بیش از پیش مصمم می ساخت به طوری که در زمان ممنوع المنبر شدن آیت الله خامنه ای، ایشان پیامها و مطالب خود را در قالب مقاله هایی در اختیار غنیان می گذاشتند و غنیان در سخنرانی هایش در جلسات مذهبی و جلسه دعای ندبه این پیامها را ابلاغ می نمود. او به حق سخنوری متواضع و ذاکر و مداحی مخلص و بی ریا بود.

غنیان پس از انقلاب در خدمت کمیته انقلاب بود و از اوایل اسفندماه 1357 ش طی حکمی از سوی آیت الله واعظ طبسی تولیت عظمای آستان قدس رضوی، به عضویت هیئت امنای آستان قدس مفتخر گردید و در تاریخ 17 اسفند 1357 ش به علت علاقه شدید و اعتقاد عمیقی که به خاندان رسالت و ولایت و به خصوص حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام داشت، سرپرستی اماکن متبرکه آستان قدس حرم مطهر را به عهده گرفت و تا اوایل سال 1359 ش در این سمت خدمت نمود. پس از آن به سرپرستی بخش امداد و خدمات بنیاد مستضعفان خراسان منصوب شد و حدود سه سال خدمتگزار جامعه محروم و مستضعف بود و پس از آن از سوی تولیت آستان قدس به عضویت هیئت عامل بازسازی شهر هویزه منصوب گردید و تا آخر عمر در سمت عضویت هیئت امنای آستان قدس رضوی در خدمت بارگاه

مقدس علی بن موسی الرضا علیه السّلام بود. تا آنکه در سوم اسفند 1370 ش بر اثر عارضه قلبی دعوت حق را لبیک گفت و به لقاء الله پیوست و در پنجم همان ماه به دستور تولیت در غرفه 24 صحن آزادی حرم مطهر امام رضا علیه السّلام به خاک سپرده شد. او دارای پنج فرزند است که مجتبی در سال 1352 فوت کرد و بقیه هم به نام های: محمد تقی، حسین، مهدی و هادی از او به یادگار مانده است.

علی سکندری

ص: 187

فراهانی-میرزا موسی

(1220-1262 ق)

از دولتمردان عصر فتحعلی شاه و محمد شاه قاجار و از متولیان برجسته آستان قدس (1247-1262 ق).

میرزا موسی فرزند میرزا عیسی قائم مقام فراهانی از سادات حسینی افسسی فراهان (1) در سال 1220 ق. زاده شد. (2) پدرش میرزا عیسی مشهور به قائم مقام بزرگ نزد دایی خود که از افراد برجسته دربار کریم خان زند بود، تربیت و در عصر قاجار مورد توجه فتحعلی شاه واقع شد و به خدمات دولتی وارد گردید. او از 1213 ق مقام وزارت عباس میرزا نایب السلطنه را در آذربایجان برعهده داشت (3). برادرش میرزا ابوالقاسم هم پس از مرگ پدرش در 1237 ق پیشرفت های شایانی کرد و وزارت فتحعلی شاه را بدست آورد. او بعدها تا سال 1251 ق که کشته شد مقام وزارت محمد شاه قاجار را داشت (4).

میرزا موسی قائم مقام در چنین خانواده ای پا به عرصه حیات نهاد. هرچند از دوران کودکی و نوجوانی وی

اطلاعی در دست نیست اما می توان حدس زد که علوم متداول را نزد بزرگان عهد خود و از جمله پدر دانشمندش به خوبی فراگرفته است. زیرا هنگامی که در سال 1237 ق پدرش درگذشت او در حدود 17 سال داشت که به وزارت عباس میرزا نایب السلطنه گماشته شد (5).

او تا سال های 1246 یا 1247 ق در این مقام باقی ماند و زندگی خود را در تهران و تبریز سپری کرد. در این سالهاست که به خواسته خود او از مشاغل دولتی استعفا داد (6). در همین ایام از طرف فتحعلی شاه قاجار برای اداره امور آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام به عنوان اولین متولی رسمی عصر قاجار برگزیده شد (7). وی تا پایان عمرش در سال 1262 ق فعالیت های زیادی را در این منصب انجام داد و توانست اوضاع پریشان این مجموعه را که در تحولات پس از مرگ نادر و اوایل عصر قاجار دامنگیر آستان قدس شده بود، سر و سامان بخشد. انتخاب وی به این مقام به این دلیل بود که وی مردی امانت دار و بادیانت و بازهد و تقوا بود. «فتحعلی شاه او را متولی کرد تا امور خدمه آن آستان ملائک پاسبان را به نظم کند و هر ملک و مالی که سلاطین سلف و بزرگان پیشین خاص آن حضرت موقوف داشته اند و در این ایام به تصرف دیگران درآمده بود پس بگیرد و دست دیگران را کوتاه کند» او این کار بسیار سخت را به خوبی انجام داد؛ به طوری که به گفته محمد تقی خان سپهر «نام او در جهان تذکره گشت» (8).

ظاهرا میرزا موسی خان ابتدا به طور غیر رسمی وارد مشهد شد و برای رسیدن به هدف اصلی خود که باز گرداندن املاک آستان قدس بود تا یک سال بطور پنهانی مشغول تحقیق و تفحص گشت. محمد کاویانیان در این باره می نویسند: او منزل کوچکی نزدیک مسجد گوهرشاد خرید و از نزدیک به بررسی و مطالعه اوضاع آستان قدس پرداخت. پس از بدست آوردن اسناد لازم درباره موقوفات حرم مطهر مثل

طومار علیشاهی و دیگر مدارک مخفیانه با حاج سید محمد قصیر که از بزرگان علمای روزگار و از سران سادات رضوی بود تماس گرفت و او را از اندیشه هایی که در مورد بازسازی اوضاع داشت مطلع ساخت و موافقت ایشان را جلب کرد. قرار بر این شد که میرزا موسی خان در محضر این عالم نسبت به یکایک موقوفات ذکر شده در طومار علیشاهی اقامه دعوی کند و پس از اثبات، املاک به آستان قدس برگردانده شود. پس از این توافق میرزا موسی خان ناشناس به املاک و مزارع حومه مشهد رفت و با تحقیقاتی که از اهالی و بزرگان مناطق مختلف انجام داد نام این اشخاص مطلع را در دفتر خود ثبت کرد. میرزا موسی پس از یک سال مطالعه عمیق و جدی به تهران بازگشت و شاه را از اینکه بسیاری از املاک آستان قدس در تصرف متمولین و متنفذین و رؤسای عشایر است، باخبر نمود. فتحعلی شاه علاوه بر سربازانی که در مشهد بود یک دسته سرباز دیگر نیز برای اجرای احکام حاج سید محمد قصیر و کمک به میرزا موسی خان اعزام مشهد نمود و عباس میرزا نایب السلطنه را هم برای برقراری امنیت در خراسان به عنوان حاکم خراسان رهسپار کرد (9).

میرزا موسی خان پس از رسیدن به مشهد علیه کسانی که املاک آستانه را غصب کرده بودند اقدام کرد و به کمک آیت الله قصیر و سربازانی که در اختیار داشت املاک مزبور را تصرف نمود و طبق طومار علیشاهی مصارف آن را مشخص کرد. میرزا موسی خان نظم و ترتیبی هم در امور آستانه داد که تا اوایل دوره پهلوی یعنی تا زمان نیابت تولیت محمد ولی خان اسدی و حتی در برخی از جهات در سال های بعد از آن برقرار بود (10).

وی اولین شخصی بود که در دوره قاجار به مقام نیابت تولیت عظمی برگزیده شد و توانست این مجموعه را از رکود درآورد و به رونق خوبی برساند تا زمانی که حاجی میرزا موسی زنده بود مدیریت فعالی داشت و مانع از

خودسری های افراد جاه طلبی چون آصف الدوله و فرزندان او می شد(11).

حاج میرزا موسی قائم مقام سرانجام در شب چهارشنبه 18 ربیع الآخر سال 1262 ق در سن چهل و دوسالگی درگذشت(12). و در رواق دوم پشت سر حرم مطهر رضوی علیه السلام دفن شد. از وی فرزندی نماند. (13) با مرگ وی دوباره اوضاع آستان مقدس دچار آشفتگی شد و فتنه سالار صدمات زیادی به آن وارد ساخت(14). حاج میرزا موسی فردی وارسته بود و کسانی که او را دیده و با او ارتباط داشته اند او را ستوده اند. محدث نوری که نزدیک به عصر او می زیسته است در کتاب دارالسلام از وی به عنوان «الصالح الکامل صاحب المناقب و الفضائل» یاد کرده است. (15) از مهمترین اقدامات حاج میرزا موسی در حرم مطهر علاوه بر احیای موقوفات آن حضرت می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1- تأسیس دارالشفای برای زائرین و مجاورین حرم مطهر.

2- ایجاد مهمان سرا و آشپزخانه برای اطعام زوار.

3- احیای سقاخانه طلای صحن کهنه و کشیدن نهر سناباد از داخل صحن و نظم دادن به کار سقاها برای تأمین آب.

4- تأسیس مکتب خانه برای اطفال بی بضاعت و یتیم سادات علوی و پرداخت هزینه تحصیل برای آنان و وقف موقوفاتی برای این کار.

5- پرداخت هزینه سفر برای زائرین بینوا جهت بازگشت به وطن.

6- تعمیرات اساسی بقعه مطهر، گلدسته ها و رواقهای متبرکه و صحن نو.

7- تنظیم امور خدمه، دربانان، حفاظ و مؤذنان و به کار گماردن افرادی در نقاره خانه و ایجاد پنج کشیک مطابق طومار علیشاهی. (16)

8- وقف منزل مسکونی خود در مشهد بر مصارف مقبره خود و وقف املاک و مستغلاتی در تبریز برای آستان قدس. (17)

9- ساخت دو در نقره ای برای حرم

مطهر در تاریخ های 1242 و 1252 ه.ق. (18)

10- تعمیراتی در مسجد گوهرشاد. (19)

(1)- سید فاضل علی شاه موسوی صفوی:

شجره الطیبه/92

(2)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 165/4

(3)- میرزا حسن حسینی فسایی:

فارسنامه ناصری 674/1

(4)- محمد تقی سپهر: ناسخ التواریخ 338/1 و 648/2

(5)- همان 338/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1556/3

(6)- اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 514/2

(7)- اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم 1612/3

(8)- محمد تقی سپهر: پیشین 1 و 489/2

(9)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/106-107

(10)- همان/107-108

(11)- مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/319

(12)- اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم 1678/3

(13)- محمد علی معلم حبیب آبادی:

مکارم الآثار 706/3

(14)- اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 523/2

(15)- مهدی ولایی: شرح حال نواب تولیت آستان قدس، نامه آستان، شماره 21، دوره ششم (1344 ش)/92

(16)- محمد احتشام کاویانیان: پیشین/98-99؛ مهدی سیدی: پیشین/319-320؛ اعتماد السلطنه: پیشین: 1 و 32/2-36

(17)- مهدی ولایی: پیشین/94-95

(18)- محمد احتشام کاویانیان: پیشین/ 181-182

(19)- همان/292 رجبعلی یحیایی

(91)

فرزانه-علی اصغر

(1331-1381 ش)

علی اصغر فرزانه فرزند محمد مسئول مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی، در خردادماه 1331 ه ش در خانواده ای خوش نام و متدین در کاشان متولد شد. دوران طفولیت و نوجوانی را در زادگاهش

ص:192

گذراند. وی پس از اتمام تحصیلات و پایان دوره دبیرستان به خدمت سربازی رفت و در سال 1353 ش وارد دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد گردید.

در سال 1358 با دریافت درجه لیسانس فارغ التحصیل شد و در سال 1378 به تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد مدیریت دولتی ادامه داد. در فروردین همان سال با خانم نزهت حیدریان جهرمی از دانش آموختگان مهندسی کشاورزی از دانشگاه مشهد ازدواج کرد. فرزانه از دانش حوزوی نیز بهره برد، او فلسفه را نزد استاد سید جلال الدین آشتیانی خواند و در سال 1355 ش درس شرح لمعه را نزد آیت الله مروارید (1329-1425 ق) به پایان رساند و درس کفایه الاصول را در محضر آیت الله میرزا مهدی نوقانی فراگرفت. در اوایل انقلاب به استخدام آستان قدس رضوی در آمد. نخست به عنوان معاونت اداره امور فرهنگی انجام وظیفه نمود آن گاه در مقام سرپرست آن تشکیلات در خدمت زائران حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خدمت ادامه داد. پس از آن مسئولیت مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی را برعهده گرفت که تا پایان عمر در این سمت بود.

فرزانه در دوران دانشجویی علیه رژیم پهلوی فعالیت سیاسی داشت و در همین راستا در سال 1356 که آیت الله خامنه ای رهبر معظم انقلاب در ایرانشهر در تبعید بودند به ملاقات معظم له رفت.

در سالهای 1358 وی به اتفاق گروه شهید عبدالمجید دیالمه که مجمع احیای تفکرات شیعی را تشکیل داده بود مشغول فعالیت های سیاسی و فرهنگی شد و در آن زمان فلسفه الهی

نهج البلاغه را در مجمع تدریس می نمود.

از خدمات اجتماعی که فرزانه در شهر مشهد داشته است می توان به راه اندازی اولین صندوق قرض الحسنه مؤسسه فرهنگی آستان قدس رضوی که خود مدیریت آن را برعهده داشت و راه اندازی آموزش ضمن خدمت اشاره کرد. وی عضو هیئت امنای مسجد امام حسن مجتبی علیه السلام بود که در بازسازی آن نقش و سهم داشت. مدیریت خوب و رفتار شایسته با ارباب رجوع، حفظ بیت المال و امانتداری، صداقت، دینداری، توانمندی، زهد و تقوی از خصوصیت های وی بود.

از آنجائی که فردی متدین و مذهبی بود به امور خیریه توجه خاصی داشت.

تقل شده است که به صورت پنهانی تعدادی از خانواده های بی سرپرست را به لحاظ مالی پوشش می داد و زندگی آنها را تأمین می کرد. سرانجام فرزانه پس از چندین سال خدمت گزاری در بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام هنگام سفر به کاشان در اثر تصادف در 29 اسفند 1381 ه. ش همراه همسر و یک فرزندش درگذشت و اجسادشان پس از انتقال به مشهد در صحن جمهوری اسلامی حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. فرزانه اهل قلم بود و کتابهای آموزش نماز، رفعت و امامت و ترجمه دعای مرزبانان و زیارتنامه امام رضا علیه السلام از آثار قلمی اوست.

بازماندگان وی سه فرزند به نامهای مصطفی، علی و مرتضی و یک دختر بنام مطهره است.

علی سکندری

فهرستی تهرانی - محمد مهدی - جلد 1

فیاض - عبد المجید - مجید فیاض - عبد الحمید - جلد 1

ص: 194

قاجار- اوکتای قآن میرزا

(1223-1308 ق)

اوکتای قآن میرزا قاجار نقاش، خطاط و شاعر و نیز رئیس کتابخانه آستان قدس در زمان قاجاریه، فرزند حسن علی میرزا شجاع السلطنه نوه فتحعلی شاه و پدرزن ناصر الدین شاه قاجار (1). پدرش متخلص به «شکسته»، دارای چند فرزند به نام های هلاکو میرزا، ارغون میرزا، اباقا خان میرزا و اوکتای قآن میرزا بود. در سال 1247 ق شجاع السلطنه پس از مدت ها دوری از فارس همراه فرزندانش ملتزم رکاب حسین علی میرزا فرمانفرما روانه شیراز گردید (2). اوکتای قآن پس از گرفتاری های پدر که موجب کور شدن وی گردید مدت ها پنهان و آواره می زیست و همراه با نزدیکان و عموهایش در مهاجرت بود. مدتی در همدان ساکن شد و سپس به مشهد نقل مکان کرد تا اینکه مورد عفو واقع شد؛ و در سال 1300 ق/1261 ش هنگامی که ناصر الدین شاه به قصد زیارت به مشهد آمد وی را به جای شاهزاده ابو الحسن میرزا شیخ رئیس به ریاست کتابخانه منصوب کرد (3).

اوکتای در آب رنگ و شبیه سازی دست داشت (4). خط شکسته را خوب می نوشت، دارای ذوق شعر بود و دیوان مختصری از او باقی است. حبیب قآنی شاعر معروف تخلص شعری خود را به خاطر مدح او اقتباس کرد (5).

از اشعار اوست:

ص: 195

نیست ذکر یارب یا رب یا رب شبها مرا از چه یارب بی اثر گردیده یارب یا رب ها

در فراق ای مه نامهربان شبهای هجر هست بر دامان ز اشک دیده کوکب ها مرا(6)

مؤلف فردوس التواریخ در ستایش اوکتای قآن مبالغه کرده است و او را به شب زنده داری و نیز پرهیزکاری ستوده است(7). فوت اوکتای در سال 1308 ق واقع شد. جسدش را در مسجد ریاض (مسجد زنانه) واقع در رواق پشت سر روضه منوره رضوی دفن کردند(8). از اوکتای دو فرزند باقی ماند: روح الامین و عبد الرضا. عبد الرضا پس از فوت او جانشین پدر شد و مسئولیت کتابخانه را پذیرفت. پس از عبد الرضا فرزندش عبد العلی میرزا در سن نوجوانی به ریاست رسید و به این طریق ریاست کتابخانه آستان قدس در این خاندان موروثی شد و آنان توانستند بیش از هشتاد سال در این مقام بمانند(9).

از اوکتای قآن دو دیوان شعر باقی ماند که یکی از آن ها در سال 1322 ق توسط سید جواد شهیدی در مشهد تحریر یافته است(10).

(1)- سید احمد دیوان بیگی شیرازی:

حدیقه الشعراء 202/1

(2)- حسن حسینی فسایی: فارسی نامه ناصری 744/1

(3)- زری رفوگران: برگی سبز از دفتر تاریخ کتابخانه مقدس، دانش ورز، شماره 23، 23/1382؛ سید احمد دیوان بیگی شیرازی: همان جا

(4)- محمد علی کریم زاده تبریزی:

احوال و آثار نقاشان قدیم ایران 93/1

(5)- سید احمد دیوان بیگی شیرازی:

پیشین 203-202/1

(6)- نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/429 و 431

(7)- عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 18/4

(9)- همان 416/3

(10)- شیخ آقابزرگ تهرانی: الذریعه الی التصانیف الشیعه 112/9؛ سید احمد دیوان بیگی شیرازی: پیشین 202/1 رسول سعیدی زاده

(93)

قاجار-سلطان حسین میرزا

(-1333ق)

سلطان حسين ميرزا نير الدوله

ص:196

فرزند پرویز میرزا نیر الدوله (م 1305 ق) نوه فتحعلی شاه قاجار (1).

وی دوران کودکی را در قصر ناصر الدین شاه گذراند. هنگامی که به سن کمال رسید مقام پیش خدمتی ناصر الدین شاه به او داده شد. نیر الدوله تا اواخر سلطنت ناصر الدین شاه به شاهزاده پیش خدمت معروف بود و در دو سفر ناصر الدین شاه به اروپا در سالهای 1290 و 1295 ق به عنوان پیش خدمت، شاه را همراهی می کرد (2). علاوه بر سمت پیش خدمتی، رسیدگی به امور باغ و عمارت دوشان تپه و باغ وحش آنجا به عهده وی بود (3). سال 1305 ق پرویز میرزا نیر الدوله که غالباً حکومت سبزوار و نیشابور را داشت درگذشت و لقب به پسرش سلطان حسین میرزا داده شد (4). در سال 1309 ق به حکومت نیشابور منصوب شد و فرمان امیر تومانی را هم دریافت کرد (5). تا چند سال بعد حکومت سرولایت سبزوار و غیره ضمیمه حکومت نیشابور گردید و در این مدت اکثر املاک خوب و مرغوب نیشابور را به تصرف خود درآورد و از ملاکین درجه اول نیشابور گردید (6).

در سال 1318 ق با درگذشت شاهزاده علی نقی میرزا رکن الدوله والی خراسان سلطان حسین میرزا نیر الدوله با دادن پیشکش قابل توجهی به شاه و صدراعظم جانشین وی گردید (7). وی تا سال 1323 ق حاکم خراسان بود (8). علت عزل وی از حاکمیت خراسان شورش مردم بر ضد او در اثر ظلم و ستم وی بود. حیدر خان عمو اوغلی در خاطرات خود می گوید:

«چیزی که اثر فوق العاده در قلب من

ص: 197

نموده و به تعجب من می افزود آن بود که می دیدم حاکم در حین حرکت و عبور از کوچه و بازار عده کثیری از فراشها و آدمهای مفت خور تقریباً به عده چهارصد نفر جلو و عقب خود انداخته و کسانی را که نشسته بودند به زور آنها را بلند کرده و حکم به تعظیم کردن می نمود. (10) در بدو ورود من به خراسان منظره هولناکی مشاهده نمودم که از آن منظره اهالی خراسان حاکم جدید را تحسین و تمجید کردند و می گفتند که این حاکم خوب حاکم سفاک بوده و خواهد توانست حکومت کند... [چون] شخصی را شقه کرده یک نصفه بدن را به یک طرف دروازه و نصفه دیگر را به یک طرف دیگر آویخته بودند و من آن منظره وحشیگری را نمی توانستم از مد نظر خود محو سازم (11)... پس از مدت قلیلی اتفاق دیگری که از این سفاک به عرضه شهود رسید آن بود که با عموم ملاکین متفق شده گندم را انبار و احتکار کرد. بر قیمت آن افزودند به قسمی که نان را مردم به سختی تحصیل کرده به قیمت گزاف می خریدند از این احتکار بر قیمت نان خیلی افزوده شد که فقرا و ضعفا از خریدن آن عاجز بودند...» (12)

حیدر خان عمو اوغلی آنگاه توضیح می دهد که چگونه با بهره برداری از همین اتفاقات و عدم رضایت عمومی، مردم را برانگیخته و بلوای معروف شهر مشهد را باعث شده است (13). این بلوا تقریباً سیزده روز طول کشید، ازدحام مردم به قدری زیاد شد که در صحن حرم حرکت کردن ممکن نبود. نیر الدوله از حکومت معزول و رکن الدوله منصوب گردید (14). در گزارش های کنسولگری انگلیس و روس در مشهد تلگراف هایی در خصوص اجحاف و احتکاری که از سوی نیر الدوله حاکم خراسان در مشهد صورت گرفته برای مشیر الدوله وزیر خارجه وجود دارد. (15)

اسماعیل راین در خصوص علت عزل نیر الدوله می نویسد: «البته در این باره عقاید دیگری نیز ابراز شده و آن اینکه مخالفت های داخلی بین اعضا و

عناصر حکومت ایالتی و کوشش برای برانداختن نیر الدوله باعث شد تا مخالفین او از طریق احتکار آرد و گندم، گرانی نان و شوراندن مردم، به مقصود خود نایل آیند(16). محمد یوسف هروی در این باره می نویسد: «بلوای بی جهت اغلب اهالی مشهد بر ضد ایالت کبری نیر الدوله به دستور العمل چند نفر اعیان که عداوت سابقه با شاهزاده معظم له داشتند و به گرانی نان اقدام نموده به تحریک اهالی پرداختند و چندین زن را به فساد واداشتند در ماه صفر و آن اغتشاش مایه خسارت زیاد به ملت و دولت ایالت شد.»(17) در سال 1323 ق پس از عزل میرزا احمد خان علاء الدوله از حکومت تهران نیر الدوله به جای وی به حکومت تهران منصوب شد(18). در سال 1324 ق مظفر الدین شاه طی دستوری مقرر گردانید که نظام نامه انتخابات مجلس شورای ملی نوشته شود، این نظام نامه پس از امضای شاه به نیر الدوله حاکم تهران داده شد تا انتخابات را برگزار نماید گرچه وی مایل نبود انتخابات برگزار شود ولی مهدی قلی خان هدایت مخبر السلطنه اقدام به این کار کرد(19). در سال 1325 ق نیر الدوله جانشین نظام السلطنه به حکومت اصفهان منصوب گردید، در این زمان سردسته مشروطه خواهان تبریز به مجتهدین اصفهان تلگراف نموده تا در فشار آوردن به شاه یاری کنند و آیت الله نجفی به مردم توصیه نمود، تا مواد متمم قانون اساسی به امضای شاه نرسد مالیات را ادا نکنند.(20)

نیر الدوله بار دیگر در سال 1330 ق در اثر بی نظمی هایی که در مشهد پیش آمد به عنوان حاکم خراسان انتخاب شد(21). و در جمادی الثانی وارد مشهد گردید(22). در همین سال به تحریک بیگانگان هرج و مرج و بی نظمی هایی در مشهد روی داد و در ششم ربیع الاول از طرف اردوی روس حکومت نظامی در مشهد اعلام شد و عصر روز دهم ربیع الاول شلیک توپ به سمت حرم مطهر آغاز و در اثر تیراندازی و حمله

روس ها به حرم مطهر امام رضا علیه السلام تعدادی از زائران و مجاوران حضرت رضا علیه السلام شهید و مجروح شدند و خسارتهایی به درها، ایوانها، رواقها و گنبد مطهر وارد گردید (23). نیر الدوله با داشتن اختیاراتی پس از ورود به مشهد نخست از فرصت استفاده کرد و به خرده حساب هایی که از پیش با اشخاص داشت پرداخت و مخالفین خود را یکی پس از دیگری از میان برد (24).

از جمله کارهای مثبت نیر الدوله در این سال تعمیر گنبد مطهر امام رضا علیه السلام بود. عطاردی به نقل از مرحوم عبد الحمید مولوی می نویسد: «من در آن وقت ده ساله بودم نیر الدوله نخستین کسی بود که قدم پیش نهاد و اولین خشت طلائی با دست خود بر گنبد نهاد حاج حسین معمارباشی آستان قدس در این مورد به او کمک کرد. حاج عباس مقدادی، گچ تبادکان را که گچی قوی است به آب گرفت و با خشت طلا به دست نیر الدوله داد و اولین خشت توسط نیر الدوله در گنبد نصب شد هزینه گنبد را گروهی از سادات و مالکان مشهد و نیر الدوله پرداخت کردند شاهزاده حاج مرتضی میرزا متخلص به شکسته، که در پشت بام حضور داشت و جریان نصب خشت های طلائی را نظاره می کرد فی البداهه ابیات ذیل را سرود:

چون نیر الدوله آن شه نیک سرشت معمار حرم گشت و خریدار بهشت

یک خشت بدست خویش برداشت و نوشت تاریخ نیکوکاری خود با «یک خشت»

«یک خشت» با حروف ابجد می شود 1330 و با اضافه عدد «یک» به آن 1331 می گردد و در این تاریخ گنبد مطهر حضرت رضا علیه السلام تعمیر گردید (25).

نیر الدوله پس از مدتی از حکومت خراسان معزول و به تهران بازگشت و در سال 1333 ق درگذشت، جنازه اش را به مشهد منتقل و در دار السیاده حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن گردید (26).

(1) - احمد میرزا عضد الدوله: تاریخ عضدی/265

(2) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 87/2؛ عزیز الله عطاردی: فرهنگ

(3)- مهدی بامداد: پیشین 87/2

(4)- احمد میرزا عضد الدوله: پیشین / 265؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

روزنامه خاطرات/ 563

(5)- عزیز الله عطاردی: پیشین 309/4

(6)- مهدی بامداد: پیشین 87/2

(7)- اسماعیل رائین: حیدر خان عمو اوغلی / 33؛ مهدی بامداد: پیشین 87/2

(8)- مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد / 410

(9)- اسماعیل رائین: پیشین / 23

(10)- همان / 28

(11)- همان / 30

(12)- همان جا

(13)- همان جا

(14)- همان / 33

(15)- سید علی میرنیا: وقایع تاریخی خاور ایران 242/1

(16)- اسماعیل رائین: پیشین / 31

(17)- محمد یوسف ریاضی هروی: عین الوقائع / 152-155

(18)- مهدی بامداد: پیشین 88/2

(19)- مهدی قلی خان هدایت: خاطرات و خطرات / 142

(20)- رحیم رضازاده ملک: انقلاب مشروطه ایران به روایت اسناد امور خارجه انگلیس (کتابهای آبی) / 47

(21)- مهدی بامداد: پیشین 88/2

(22)-رحیم زاده ملک: پیشین/669

(23)-محمد روشن: مشروطه گیلان به انضمام وقایع مشهد/135-145

(24)-مهدی بامداد: پیشین 88/2

(25)-عزیز الله عطاردی: پیشین 311/4

(26)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/340 علی سکندری

قاجار-عزت ملک خانم-جلد 4

قاجار-محراب خان-جلد 4

(94)

قاجار-محمد تقی میرزا

(1318-1262 ق)

استاندار خراسان و متولی آستان قدس. محمد تقی میرزا چهارمین پسر محمد شاه و برادر کوچک ناصر الدین شاه قاجار (1) در حدود سال 1262 ق متولد شد (2). محمد تقی میرزا در 1273 ق به حکومت تهران انتخاب گردید و در سال 1283 ق حاکم زنجان شد. پس از درگذشت اردشیر میرزا رکن الدوله (1282 ق) ملقب به رکن

ص: 201

الدوله شد. در اوایل سال 1289 ق به جای ناصر قلی خان قاجار قوئلو عمید الملک برای بار دوم به حکومت زنجان منصوب و روانه آنجا گردید(3). سال 1293 ق ایالت خراسان به وی واگذار شد(4). در سال 1297 ق میرزا سعید خان مؤتمن الملک از تولیت آستان قدس عزل و وزیر امور خارجه شد(5) و تولیت به رکن الدوله والی خراسان تفویض گردید و میرزا مصطفی فرزند میرزا سعید خان نایب التولیه شد(6).

در سال 1299 ه. ق از حکومت عزل و به جای وی حاج میرزا حسین خان مشیر الدوله سپهسالار اعظم به سمت حکومت و نیابت تولیت آستان رضوی فرستاده شد. حکومت مشیر الدوله بیش از دو ماه و اندی طول نکشید و درگذشت(7). پس از درگذشت سپهسالار دوباره رکن الدوله در همین سال به خراسان اعزام و فرمان حکومت آنجا را در ذی حجه 1298 ق گرفت.

حکومتش تا سال 1300 ق طول کشید(8). در همین زمان بود که حسام السلطنه با دادن 25 هزار تومان پیشکش به ناصر الدین شاه به جای رکن الدوله برای پنجمین بار به حکومت خراسان منصوب شد اما پیش از حرکت در دوم جمادی الاولی همان سال در تهران درگذشت و رکن الدوله دوباره با دادن پیشکش به خراسان آمد(9). حکومت وی این بار تا شعبان 1301 ق بیشتر طول نکشید و از این تاریخ به بعد میرزا عبد الوهاب خان شیرازی ملقب به آصف الدوله به حکومت خراسان منصوب شد.

یکی از اولین اقدامات رکن الدوله در ابتدای ورود به مشهد دستگیری

سردار ایوب خان افغان و تحویل وی به کنسولگری انگلیس بود چون در این زمان انگلستان بر حریف خود روسیه غلبه یافت ضرورت وجود این سردار افغان در ایران منتفی به نظر می رسید. (11) همچنین ترکمان های ایران در حدود بجنورد تا دشت گرگان نیز گویا به تحریک روسیه شورش کردند، از این رو رکن الدوله و تعدادی از سرداران خراسان مأمور گرگان شدند و تا دیرگاهی به جنگ به ترکمانان اشتغال داشتند (12).

رکن الدوله در سال 1303 ق مدیریت دارالشورای دولتی یا دارالشورای کبری را برعهده گرفت و چون از عهده این کار برنیامد ریاستش چندان طول نکشید. (13) او از سال 1304 ق تا 1308 ق دیگر بار استانداری و نیابت تولیت آستان قدس رضوی را به دست آورد. (14)

رکن الدوله در سال 1309 ق با تقدیم پیشکش قابل توجهی به شاه به استانداری فارس تعیین شد بعد از هفت ماه رقبای او با اعطای پیشکش زیادتر درصدد بودند که استانداری فارس را بدست بگیرند (15) ولی رکن الدوله با وساطت افرادی چون انیس الدوله همسر ناصر الدین شاه بر رقبای خود پیشی گرفت و در مقام خود باقی ماند.

انیس الدوله در بخشی از نامه اش به ناصر الدین شاه می نویسد: «باری شنیدم که حکومت شیراز را باز تغییر داده اید ولی خیلی تعجب است که بیچاره رکن الدوله هفت ماه است رفته با آن همه خسارت اگر برای پیشکشی است از خود شاهزاده بگیرید و خودش باشد.» ناصر الدین شاه در بالای عریضه وی می نویسد:

«رکن الدوله حاکم است جواب عریضه اش را هم با تلگراف دادیم و دیگر جوابی ندارد که داده شود.» (16)

اعتماد السلطنه در یادداشتهای روزانه خود در مورد انتصاب وی می نویسد: «18 رجب 1309 ق رکن الدوله پنجاه هزار تومان پیشکش داد، حاکم فارس شد و پسر رکن الدوله هم

عین الملک لقب گرفت» (17) حکومت رکن الدوله بیش از یک سال طول نکشید و در شعبان 1310 ق عزل گردید. او در 23 ذی الحجه 1314 ق پس از عزل آصف الدوله والی خراسان شد (18).

در این زمان ناآرامی هایی بر مشهد حاکم بود، در گزارش سرکنسولگری انگلیس در مشهد آمده است:

«علی الظاهر بنیاد یک هیجان تجدد خواهانه سختی نهاده شده بود ولی رکن الدوله والی مواظب حال تجدد خواهان است و چون این ها خائف هستند و اظهار مخالفت مخصوصی نمی نمایند امکان دارد که شهر آرام بماند. یک هفته بعد از آن یاور (سرگرد) سایکس گزارش داد چنانکه سفارتین به دولت ایران توصیه نموده اند، تعیین رکن الدوله به ایالت خراسان در عید نوروز تجدید خواهد شد... به هر صورت در اوایل مارس گزارش داده شد که رکن الدوله معزول شده و نیر الدوله که شخصا در خراسان منفور عام است به مناسبت تقریبی 2/400 لیره پیشکشی که برای این مقام داده است به ایالت تعیین نموده اند.» (19)

سرانجام محمد تقی میرزا رکن الدوله 15 شوال 1318 ق در 57 سالگی فوت کرد و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام دفن گردید. (20) مهدی بامداد در خصوص ویژگی های رکن الدوله می نویسد: نامبرده شاهزاده ای بود گنده و بی عرضه و مانند اکثر مأمورین دولت اخاذ، در حکومت هایی که می رفت غالباً حکومت های جزء را به حراج می گذاشت و هرکس به وی زیادتر پول می داد او را به مأموریت می فرستاد نه فقط رکن الدوله این کار را در آن زمان می کرد بلکه عملی بوده معمول به تمام حکام.» (21)

رکن الدوله در سال 1299 ق دار السیاده حرم رضوی را با سه هزار تومان از محل درآمد آستانه آینه کاری نمود (22). در سال 1301 ق تعدادی کتاب را وقف کتابخانه آستان قدس نمود (23)، وی قنات رکنیه را از هزینه خود احداث و درآمد آن را بر روشنائی دو عدد چهل چراغ که خود در حرم مطهر آویخته بود وقف نمود، (24) همچنین کاروانسرای در

فاصله 48 کیلومتری قوچان-مشهد را با هزینه شخصی خویش از نو ساخت. (25) از دیگر موقوفات وی شش دانگ تیمچه بلورفروشان می باشد که در 1305 ق از ورثه امام جمعه مشهد به مبلغ شش هزار و پانصد تومان خریده بود (26).

(1)- میرزا حسن حسینی فسایی: فارسنامه ناصری 787/1

(2)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 317/3

(3)- همان 313/3

(4)- محمد هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/629؛ اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1963/3

(5)- اعتماد السلطنه: پیشین 2009/3

(6)- محمّد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/422

(7)- مهدی بامداد: پیشین 313/3

(8)- اعتماد السلطنه: پیشین 1887/3؛ مهدی بامداد: پیشین 314/3

(9)- اعتماد السلطنه: پیشین 2047/3؛ مهدی بامداد: همان جا

(10)- عبد الحسین نوایی: اسناد میرزا عبد الوهاب آصف الدوله/9؛ مهدی بامداد: همان جا

(11)- محمد یوسف ریاضی هروی: عین الوقائع/97

(12)- همان/98-103

(13)- مهدی بامداد: همان جا

(14)- علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/177

(15)- مهدی بامداد: پیشین 315/3

(16)- مهدی قلی خان هدایت: خاطرات و خطرات/65

(17)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

روزنامه خاطرات/794

(18)- محمد هاشم خراسانی: پیشین/631

(19)-رحیم رضازاده ملک: انقلاب مشروطیت ایران به روایت اسناد امور خارجه انگلیس (کتابهای آبی)/199

(20)-محمد یوسف ریاضی هروی:

پیشین/141

(21)-مهدی بامداد: پیشین 317/3

(22)-اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 2040/3

(23)-رمضانعلی شاکری: گنج هزارساله/94

(24)-نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/402

(25)-فرهنگ جغرافیای ایران (خراسان)/1037

(26)-عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 99/2 علی سکندری

ص:205

قاجار-مهدی قلی میرزا

(-1322 ق)

مهدی قلی میرزا سهام الملک متولی باشی آستان قدس و واقف اموال غیر منقول به طلاب علوم دینی، فرزند بیست و دوم محمد ولی میرزا پسر فتحعلی شاه قاجار (1). وی جد شاهزاده های سهامی مشهد می باشد (2).

در محرم سال 1290 ق امور چاپارخانه کشور به وی واگذار گردید (3). مهدی قلی میرزا در جنگ با خان خوارزم شرکت داشت و به سبب پیروزی هایی که لشکریان ایران بدست آوردند، سرداران فاتح از سوی شاه هدایایی دریافت نمودند (4) و مهدی قلی میرزا مفتخر به جبهه ترمه کرمانی و ثوب گردید (5).

او در سال 1302 ق به ریاست قشون خراسان رسید. در اواخر این سال به واسطه تندرویهای مفرط و طمع ورزی های زیاد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله شیرازی والی خراسان، مردم از او رنجیده خاطر شدند و زمزمه آشوب و انقلاب برخاست؛ شاه، مهدی قلی میرزا را به ریاست قشون خراسان معین و اعزام داشت. اما به دلیل مخالفت آصف الدوله خیلی زود به تهران برگشت. (6)

سهام الملک در سال 1310 ق سمت بیگلربیگی شیراز را داشته است.

اعتماد السلطنه در یادداشت 2 ذی قعدة 1310 ق می نویسد «مهدی قلی میرزا پسر حاجی محمد ولی میرزا تنبل ترین شاهزاده هاست و او را به شیراز برای بیگلربیگی گری فرستاده اند ابدًا از عهده نظم آنجا برنخواهد آمد مگر اقبال خود پادشاه کاری بکنند» (7) نامبرده از

ص: 206

سال 1320 ق تا پایان عمر (1322 ق) متولی باشی آستان قدس رضوی بود و به سبب مرض وبا در آن سال فوت کرد.

مهدی قلی میرزا در رجب 1321 ق مغازه هایی در یکی از راهروهای صحن عتیق از سمت بست بالا خیابان مجاورت آب انبار، ساخته و اعیان آن را وقف بر لباس زوار و طلاب علوم دینی قرار داد. وی تولیت آن را به فرزندش اعزاز السلطان و بعد با ازهد و اتقای علمای مشهد و با نظارت آستان قدس واگذار نموده است (9). همچنین در ربیع الاول 1322 ق اعیان بازارچه شمع خانه را به خرج خود ساخت و وقف بر مصارف ذیل کرد: عشر حق التولیه و تولیت را با اعزاز السلطان فرزند خود قرار داده و پس از انقراض اولاد او تولیت با اعلم و ازهد علمای مشهد و نظارت با آستان قدس است.

مصرف تعزیه و روشنایی شب وفات صدیقه طاهره علیها السلام و تعزیه و روشنایی شب وفات حضرت رضا علیه السلام و ما زاد آن به اعراب نجفی و بحرینی اختصاص داده است. (10)

(1) - مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 177/4

(2) - محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/432

(3) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مرآه البلدان 1705/3؛ همو: تاریخ منتظم ناصری 1938/3

(4) - همو: مرآه البلدان 2 و 1210/3 - 1211

(5) - همان 2 و 1221/3

(6) - مهدی بامداد: پیشین 177/4؛ اعتماد السلطنه: روزنامه خاطرات/397

(7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/877

(8) - محمد احتشام کاویانیان: پیشین/432

(9) - عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی 261/3

(10) - همان 266/3 علی سکندری

(96)

قاجار- میرزا محمد خان

(-1284 ق)

محمد شاه (1250-1264 ق) و ناصر الدین شاه قاجار (1264-1313 ق) معروف به سپهسالار اعظم و صدراعظم ناصر الدین شاه. میرزا محمد خان قاجار پسر دوم امیر خان از ایل دولوی قاجار (1) برادرزاده زن فتحعلی شاه قاجار بود (2).

پس از درگذشت فتحعلی شاه در سال 1250 که اوضاع کشور آشفتہ شد برای سرکوبی حسینعلی میرزا و حسنعلی میرزا به همراه قوای مرکزی به شیراز فرستاده شد و در این هنگام جزو افسران نظامی به حساب می آمد (3). در سال 1256 از سوی محمد شاه قاجار به منصب سرکشیکچی باشی رسید. این مقام قبل از او برعهده برادرش نصر الله خان بود (4) و چند سال در این سمت بود.

پس از اینکه محمد شاه قاجار در 6 شوال 1264 ق درگذشت یکی از مسائلی که رخ داد مخالفت امرا با آخرین وزیر او حاجی میرزا آقاسی بود که طرفدارانش تقریباً بر تهران مسلط شدند و خود وی قصد داشت عباس میرزا، برادر کوچکتر ناصر الدین شاه، را به حکومت بردارد. یکی از مخالفان او همین میرزا محمد خان قاجار بود که به اتفاق بزرگانی همچون یوسف مستوفی الممالک و عباس قلی خان والی، شبانه به سفارت انگلیس در تجریش رفتند و اعلام کردند که حاضرند تا آمدن ولیعهد، ناصر الدین میرزا، زمام کارها را بدست گیرند. بالاخره تلاش های این عده ثمر داد و ناصر الدین میرزا شاه شد و در نهایت هم میرزا آقاسی را به خاطر بدرفتاری و مخالفتی که با میرزا محمد خان قاجار کرده بود عزل نمود (5).

میرزا محمد خان در 1267 ق به حکومت سمنان و دامغان منصوب

گردید و از طرف خود نایب الحکومه هایی به سمنان و دامغان فرستاد. وی در زمان جنگهای کریمه که در آن نیروهای روس با عثمانی ها درگیر بودند و روابط ایران نیز با عثمانی ها در آن هنگام تیره شد به مرزهای کرمانشاه اعزام گردید(7). میرزا محمد خان در سال 1273 ق به فرماندهی سپاهی مأمور جنگ با انگلیسی ها که برای فشار آوردن به ایران برای دست برداشتن از محاصره هرات به جنوب ایران حمله کرده بودند رهسپار جنوب گردید. اما او و بقیه قوای ایران از لشکر انگلیس شکست خوردند و مطابق عهدنامه پاریس هرات از ایران جدا شد(8).

در سال 1275 ق میرزا محمد خان در شورای دولتی که هفت وزیر آن را تشکیل می دادند عنوان وزارت جنگ داشت و عنوان سپهسالار نیز به او داده شد(9). از دیگر کارهای مهمی که موجب پیشرفت او شد این بود که در سال 1280 ق مأموریت جنگ با ترکمانان گمش تپه و ساحل اترک یافت. چون در این مأموریت موفق شد از طرف شاه به «سپهسالار اعظم» ملقب گردید. در شوال سال بعد وزیر اعظم شد و وزارت خانه های جنگ، مالیه و خارجه به او محول شد و بدین ترتیب تقریباً همه کارهای لشکری و کشوری به دست او افتاد. در 1282 ق نظم پایتخت هم برعهده او قرار گرفت(10). اما ظاهراً میرزا محمد از عهده کارهای کشوری بر نمی آمد و افرادی که برگزیده بود بیشتر از افراد نظامی بودند که اهل تدبیر و قلم نبودند در نتیجه امور مالی و اداری دچار اختلال شد و شاه مجبور شد دوباره به وزرا استقلال عمل بدهد و میرزا محمد را در ماه صفر 1283 ق پس از یک سال و پنج ماه از صدارت عظمی عزل کرد(11) و فقط وزارت جنگ را در اختیار او باقی گذارد(12).

در همین سال ناصر الدین شاه حکومت ایالات خراسان، سیستان، استرآباد، شاهرود، بسطام، دماوند، فیروزکوه، کمره، جاجرم، نردین، خوار،

سمنان و دامغان را به او سپرد و او با شکوهی تمام روانه محل مأموریت خود شد (13). البته در آن هنگام این ولایات ضمیمه خراسان بود و در واقع سپهسالار به پیشکاری پسر ناصر الدین شاه یعنی سلطان حسین میرزا جلال الدوله که طفلی بیش نبود و مقام ولایت خراسان به نام او بود، گماشته شد (14). به نظر می‌رسد وی در این زمان نیابت تولیت آستان قدس را برعهده داشته است و علی مؤتمن از وی جزو نایبان تولیت یاد کرده است. (15)

میرزا محمد در مشهد به کمک افرادی همچون میرزا محمد رضا مؤتمن السلطنه و میرزا علیرضا سبزواری کارها را اداره می‌کرد. او در خراسان بذل و بخشش زیادی نمود و افراد زیادی را به طرف خود جلب کرد و «سرکردگان خراسان و رئیس عشایر ترکمان از روی میل امر او را اطاعت می‌کردند و به یک اشاره حاضر به خدمت می‌شدند». (16) اما حکومت او در خراسان نیز طولی نکشید زیرا به اعتقاد اعتماد السلطنه شکوه و جلال او به هنگام استقبال از ناصر الدین شاه که روانه مشهد بود، حسادت بسیاری را برانگیخت و رفتار سرد او با همراهان شاه موجب دسیسه چینی علیه او شد.

او را متهم کردند که با امرای خراسان قصد توطئه علیه شاه دارد. ناصر الدین شاه به این اتهامات توجهی نکرد و او را برکنار نساخت اما میرزا محمد چندی پس از ورود ناصر الدین شاه به مشهد در شب هفدهم صفر 1284 ق صبحگاهان به مرگ ناگهانی از دنیا رفت (17). چندی شایع شده بود که ناصر الدین شاه او را با قهوه قجری مسموم کرده است (18).

اعتماد السلطنه می‌نویسد جسد میرزا محمد خان سپهسالار در رواق مطهر دار الحفاظ مدفون شد (19). اما برخی منابع هم محل قبر او را در توحیدخانه نوشته‌اند که البته این قول درست تر است چون صاحب تذکره مدینه الادب سنگ قبر را در آن محل خوانده و در کتاب خود آورده است (20). مقبره او موقوفاتی داشته که برای روشنایی و

قرائت قرآن صرف می شده است(21).

سپهسالار به خاطر اینکه از «دانش و بینش» و «پختگی و کفایت» برخوردار نبود در زمان صدارت خود توفیقی بدست نیاورد. تنها کاری که در زمان او صورت گرفت «تعقیب شدید بی دینان و زندیقان بود که وحشتی در جامعه پدید آورد و جمعی به اماکن مقدسه متحصن شدند.» (22) اعتماد السلطنه نیز با اشاره به اینکه او بیشتر شخصی نظامی بود، می نویسد به همین واسطه او از عهده کارهای کشوری برنیامد و «حواشی مجلس او بیشتر از مردمان سپاهی بودند که اهل سیف و عملند، نه اهل تدبیر و قلم». این ویژگی ها باعث شد افراد کارکشته دیوانی تن به اطاعت او ندهند و به همین خاطر شاه مجبور شد دوباره وزرا را در کارها مستقل کند و مقام صدراعظمی را از میرزا محمد خان بگیرد(23). از دیدگاه اعتماد السلطنه او در زمان صدارت عظمای خود با مردم تهران رفتاری نیکو داشت و زیاد به مردم سخت نمی گرفت و کینه توز نبود. «نان کسی را نمی برید و بدنفسی نداشت فقط فحاشی را پیشه خود کرده و نهایت تنبیه او دشنامی بود که می داد که این دشنام هم از روی قهر و غضب باطن نبود.» (24) بامداد درباره او می نویسد: معروف است که میرزا محمد خان سپهسالار چندان معلوماتی نداشت و از قجرهای درباری بود و پسرانش داماد شاه بودند. نامبرده مردی متدین، منظم، جدی و خطش بسیار بد و ناخوانا بود(25).

از میرزا محمد خان سپهسالار کارهای عمرانی چندی نیز به یادگار ماند که عبارتند از:

1- تجدید بنای مسجد جامع دامغان(26).

2- تعمیراتی قابل توجه در توحیدخانه حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام و آیینه کاری آن(27).

3- طاق نمابندی بالا خیابان در مشهد(28).

4- تسطیح گردنه شریف آباد بر سر راه مشهد و نصب دو سنگ عمودی در

تپه سلام که بر آن زیارت حضرت رضا علیه السلام کنده کاری شده بود (29).

(1)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

صدر التواریخ/249

(2)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 228/3

(3)- همان 229/3

(4)- محمد تقی خان لسان الملک سپهر:

ناسخ التواریخ 1 و 743/2

(5)- همان 931/3، 937، 955؛ عباس اقبال آشتیانی: میرزا تقی خان امیرکبیر/ 85-86

(6)- محمد تقی خان لسان الملک سپهر:

پیشین 1171/3

(7)- مهدی بامداد: پیشین 230/3

(8)- محمد تقی لسان الملک سپهر: پیشین 1400/3

(9)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/250

(10)- همان/251؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1860/3

(11)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

صدر التواریخ/252-254

(12)- مهدی بامداد: پیشین 231/3

(13)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/253؛ مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/353

(14)- مهدی بامداد: پیشین 232/3

(15)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/176

(16)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/255

(17)-همان/256-257؛ محمد علی مصباحی نائینی: تذکره مدینه الادب 700/2

(18)-مهدی بامداد: پیشین 232/3

(19)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/257

(20)-محمد علی مصباحی نائینی: پیشین 700/2 و 725؛ ملا هاشم خراسانی:

منتخب التواریخ/629

(21)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/257

(22)-عبد الحسین نوایی: ایران و جهان 626/2

(23)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/252

(24)-همان/253

(25)-مهدی بامداد: پیشین 232/3

(26)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

مطلع الشمس 1058-1057/3

(27)-همان 510/2-511؛ ملا هاشم خراسانی: پیشین/650؛ علی مؤتمن:

پیشین/91؛ محمد احتشام کاویانیان:

شمس الشموس/114

(28)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

ص: 212

(29)- همان جا رجبعلی یحیایی

قائم مقام-رضوی-محمد علی

(97)

قره باغی-محمد حسین

(-1310 ق)

از واقفین آستان قدس، حاج محمد حسین قره باغی، فرزند حاج عبد الله تاجر قره باغی است. از زندگی وی اطلاع دقیقی از منابع بر نمی آید ولی ظاهراً او از متمولین و معاریف مشهد در عهد ناصر الدین شاه قاجار بوده است.

که در سال 1310 ه. ق یک باب کاروانسرا و دو باب دکان متصل به سرای مزبور واقع در بازار بزرگ وصل به کوچه قنادها را در مشهد وقف آستان قدس رضوی کرده است و تولیت آن را برعهده شیخ محمد تقی بجنوردی نهاده است (1). محمد حسین قره باغی در همان سال 1310 ه. ق بدو رو حیات گفت و در دار السعاده حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به خاک سپرده شد (2).

(1)- عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 100/2

(2)- محمد علی خان سدید السلطنه:

سفرنامه/214 سید حسن حسینی

قزوینی-میرزا شفیع-اعتماد التولیه-میرزا شفیع

(98)

قمی-ابو طاهر سعد بن علی

(-516 ق)

کارگزار مرو، پنجمین وزیر سلطان سنجر سلجوقی، دارای اقداماتی در حرم علی بن موسی الرضا علیه السلام. ابو طاهر شرف الدین سعد بن علی بن مهیسه (ممیسه، مامیسا) قمی (1) در روستای ویدهند قم به دنیا آمد. در جوانی از قم به بغداد رفت و در اردوی ملکشاه سلجوقی (465-485 ق) به خدمت مهذب الدین کمیج (کمیخ)، که عارض لشکر بود، وارد شد (2). در سال 481 ق که

مردم از کارگزار دولتی مرو به خواجه نظام الملک، وزیر مشهور سلجوقیان، شکایت بردند؛ نظام الملک از پسرش تاج الملک خواست اسامی ده تن که شایسته آن مقام باشند به وی معرفی نماید. خواجه از آن میان ابو طاهر شرف الدین را انتخاب کرد و در منشور خود او را «وجیه الملک» نامید. از این عبارت ناصر الدین منشی در نسائم الاسحار که می گوید: «و [ابو طاهر قمی] تا چهل سال تا روز وفات در هر منصب بزرگی که بود عمل مرو بدو تعلق داشت (3)». مشخص می شود که وی تا آخر عمر علاوه بر کارگزاری مرو مشاغل مهم دیگری نیز داشته است، که در منابع نیز به آنها اشاره شده است. از جمله مناصب دیگر وی وزارت تاج الدین خاتون سفریه، مادر سلطان سنجر (م 515 ه.ق)، عارضی لشکر و در نهایت وزارت سلطان سنجر، آخرین سلطان بزرگ سلجوقی (452-552 ه.ق) بوده است (4).

ابو طاهر در زمانی که مقام وزارت یا نیابت حرمسرای مادر سلطان سنجر را داشت به طور رودررو با او سخن می گفت و به همین واسطه از افراد خاص دربار شد. ابو طاهر به دلیل شایستگی هایی که داشت توسط سلطان سنجر در هفدهم محرم 515 ق به وزارت برداشته شد. اما به نظر می رسد که در دوره یک ساله وزارت خود از بیماری رنج می برده است و در پی همین بیماری بود که در 25 محرم سال 516 ق درگذشت. جسد ابو طاهر در جوار بارگاه امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به خاک سپرده شد. در مورد جای قبر وی اختلاف است. منشی کرمانی فقط اشاره کرده است که «در جوار مشهد امام رضوی به طوس، علی ساکنه التحیه و الرضوان، مدفون است و دهی بر آن وقف کرده» و درآمد موقوفه خرج مقبره اش می شود. نویسنده جامع التواریخ نوشته است که قبر او در «جوار روضه طیبه» حضرت رضا علیه السلام واقع است و «در نواحی مشهد مقدسه قریه معتبره وقف مرقد اوست.» (7) اختلاف در

اینکه برخی مدت وزارتش را یک سال و یک ماه (8) و برخی سه ماه نوشته اند به احتمال قوی به واسطه مدتی بود که پس از مرگ وزیر قبلی با انتخاب وی به وزارت فاصله افتاده است.

نوشته اند که سلطان سنجر از مرگ وی بسیار اندوهناک شد و خانواده او را مورد لطف و حمایت خویش قرار داد (9).

او برادری داشته که از او با عنوان «اوحد الدین ابو ثابت مهیسه» نام برده شده است و وزیر ولایت فارس بوده است (10).

ابو طاهر قمی به گفته منابع، انسانی دیندار، صبور و از خاندانی با اصل و نسب و محترم بود، (11) این امر را قراین دیگر نیز تأیید می کند. نخست اینکه او چهل سال کارگزار سلطان سلجوقی در مرو بود. کارگزاری او در این مدت طولانی و عدم وجود شواهدی مبنی بر نارضایتی مردم از وی صلاحیت او را به اثبات می رساند. دوم اینکه امیر معزی هم فضائل انسانی وی را ستوده است از جمله در شعری به مناسبت تهنیت وزارت وی می سراید:

صدریست حق پذیر و وزیرست حق پرست
حریست حق شناس و کریمیست حق گذار

در باغ دین و ملک چنویک درخت نیست
کز دولتست برگش و از نصرتست بار (12)

لازم به ذکر است امیر معزی قصیده بسیار معروف

ای ساریان منزل مکن جز در دیار یار من
تا یک زمان زاری کنم بر ریع و اطلال و دمن

را نیز در مدح ابو طاهر سروده و در بیتی از او چنین یاد می کند:

دین محمد را شرف، درّ شریعت را صدف باقی
بدو نام سلف، راضی ازو خلق زمین

بو طاهر طاهر نسب، نامش سعادت را سبب پیرایه فضل و ادب
سرمايه عقل و فطن (13)

اگرچه قمی بودن ابو طاهر، شیعی بودن او را اثبات می کند اما شعر دیگری از امیر معزی هم بر این مسأله مهر تأیید می گذارد

باشند راضی از تو به دنیا و آخرت
شش تن گزیدگان خلائق ز مرد و زن

در دهر شاه سنجر و خاتون و صدر دین
در آخرت محمد و زهرا و بوالحسن (14)

حکومت طولانی ابو طاهر در مرو و خراسان بدون شک منشأ آثار خیر فراوانی بوده است. ملا هاشم خراسانی در منتخب التواریخ از قول قاضی نور الله شوشتری نویسنده مجالس المؤمنین آورده است که ابو طاهر قمی خود یا به نیابت از سلطان سنجر گنبد مطهر حضرت رضا علیه السلام را ساخته است، خود ملا هاشم هم آن نظر را تأیید می کند (15) می توان گفت ابو طاهر برای مدت چهل سال از امکانات خوبی برای اقدام در حرم مطهر برخوردار بوده است و همچنین آثاری دیگر به او نسبت داده شده که یکی رباط شرف بر سر راه قدیم نیشابور به مرو می باشد (16). اما باید متذکر شد که چرا عمل مهمی مانند ساخت گنبد در منابع عصر سلجوقی انعکاس نیافته است.

(1) - جلیل قزوینی رازی: النقض/221؛ ناصر الدین منشی کرمانی: نسائم الاسحار/59

(2) - ناصر الدین منشی کرمانی: پیشین/59

(3) - همان/60

(4) - همان جا؛ خواندمیر: دستور الوزراء/190-191

(5) - ناصر الدین منشی کرمانی: پیشین/60

(6) - همان جا

(7) - خواندمیر: تاریخ حبیب السیر 513/2

(8) - عباس اقبال آشتیانی: وزارت در عهد سلاطین سلجوقی/251

(9) - منشی کرمانی: پیشین/60

(10) - جلیل قزوینی رازی: پیشین/222

(11) - منشی کرمانی: پیشین/60

(12) - امیر معزی: کلیات دیوان امیر معزی/293-294

(13) - همان/545

(14) - همان/517

(15) - ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/645-646

(16) - مهدی سیدی: تاریخ شهر مشهد/24

(17) - آندره گدار، و...: آثار ایران 1 و 2/176-198 رجبعلی یحیایی

قوام الملک-علی اکبر

(1203-1282 ق)

میرزا علی اکبر شیرازی ملقب به قوام الملک و معروف به کچل پسر چهارم حاج میرزا ابراهیم خان شیرازی اعتماد الدوله صدراعظم آغا محمد خان و فتحعلی شاه قاجار، در سال 1203 ق به دنیا آمد(1). برادرانش علی رضا، معتمد حرم سرای شاه، میرزا محمد خان بیگلربیگی فارس و اسد الله خان حاکم کاشان نام داشتند(2).

در اول ذی حجه 1215 ه.ق میرزا ابراهیم خان کلانتر به سعایت درباریان از جمله میرزا شفیع مازندرانی عزل و سپس کشته شد و به دستور فتحعلی شاه قاجار همه اقوام و بستگان او دستگیر، کور و یا کشته شدند. میرزا محمد خان را کشته و اسد الله خان را کور کردند، میرزا علیرضا را نیز مقطوع النسل ساختند، اما به علت بیماری شدید میرزا علی اکبر فرمان شاهی در موردش اجرا نشد، پس از بهبودی میرزا علی اکبر خشم شاه نیز اندکی فرونشست و وی را آزاد نمود(3).

میرزا علیرضا نیز به تدریج مقرب دستگاه سلطنتی شد و مقام خواجه باشی حرم فتحعلی شاه را به دست آورد و چون فاقد فرزند بود سرمایه اش را صرف حفر قناتی در سرچشمه تهران کرد و تعدادی از املاک خود را نیز وقف بر آن نمود و تولیت املاک یادشده را به برادرش قوام الملک و فرزندانش سپرد(4).

میرزا علی اکبر با نشان دادن کفایت و لیاقت خود توانست کلانتری شیراز را به دست آورد و در سال 1245 ق وقتی

ص: 217

که فتحعلی شاه به شیراز رفت به وی لقب «قوام الملک» داد(5).

در سال 1264 ق هنگامی که حسین خان آجودان باشی معروف به نظام الدوله والی فارس بود و قوام الملک احساس کرد که میرزا تقی خان امیرکبیر صدراعظم با او سر لطف ندارد، به اتفاق محمد قلی خان ایل بیگی قشقایی مردم را علیه نظام الدوله تحریک و دستور خروج وی را از فارس داد، ولی نظام الدوله نپذیرفت و جنگ درگرفت، به دستور شاه قاجار احمد خان نوایی از تهران رهسپار فارس شد و شورش را خاتمه و سرانجام بهرام میرزا معز الدوله برادر محمد شاه به حکومت فارس رسید(6). در جریان اشغال بوشهر توسط قوای انگلیسی در سال 1273 ق وی متهم بود که از عوامل تسلیم این شهر به بیگانگان بوده است(7).

قوام الملک در سال 1279 ق پس از سید جعفر خان مشیر الدوله به تولیت آستان قدس رضوی منصوب و این مقام را تا زمان فوتش حفظ کرد(8).

فوت قوام الملک در سال 1282 ق در سن هشتادسالگی در مشهد واقع شد. جسدش را در میانه توحیدخانه و صفا شمالی مسجد بالاسر در کنار قبر شیخ حسن علی مجتهد تهرانی و رویروی قبر میرزا موسی خان فراهانی دفن کردند(9).

از قوام الملک فرزندان چندی از جمله حسین علی خان ملقب به نصیر الملک، میرزا علی محمد خان قوام الملک دوم و میرزا فتح علی خان ملقب به صاحب دیوان باقی ماند، بقایای خاندان میرزا ابراهیم شیرازی همگی به قوام و قوامی شهرت دارند(10).

(1)- میرزا احمد خان عضد الدوله: تاریخ عضدی/268؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 433/2؛ محمد علی خان سدید السلطنه: سفرنامه/47

(2)- عضد الدوله: پیشین/267؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: صدر التواریخ/36

(3)- اعتماد السلطنه: پیشین/39؛ عبد الله مستوفی: شرح زندگانی من 37/1

(4)- همان/38-39؛ عضد الدوله:

پیشین/268

ص: 218

(5)-عضد الدوله/همان جا؛ اعتماد السلطنه: تاريخ منتظم ناصرى 1599/3

(6)-اعتماد السلطنه: پيشين 948/3-952

(7)-اعتماد السلطنه: صدر التواريخ/ 239

(8)-مهدى بامداد: پيشين 433/2؛ اعتماد السلطنه: تاريخ منتظم ناصرى 1852/3

(9)-عضد الدوله: پيشين/268؛ اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 515/2-516

(10)-اعتماد السلطنه: صدر التواريخ/ 42-43 رسول سعيدى زاده

ص: 219

کفایه رضوی-رضوی-عزیز الله

(100)

کلاتری سبزواری-میرزا مؤمن

(-1288 ق)

میرزا مؤمن کلاتر سبزواری از خدمتگزاران آستان رضوی در عهد سلطنت ناصر الدین شاه قاجار بوده است. از شرح حال وی مطلب عمده ای در منابع وجود ندارد وی شغل تحویل‌داری آستان قدس را برعهده داشته است. اسناد زیادی در خصوص تحویل و تحول درآمدهای آستان قدس به مهر و امضای وی در اداره اسناد آستان قدس موجود است (1). او پس از عمری خدمت به بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام در سال 1288 ق در مشهد درگذشت و در رواق پایین پای حرم مطهر به خاک سپرده شد (2).

(1)- اداره اسناد آستان قدس رضوی / اسناد شماره 1125 و 13757 و 13779

(2)- محمد علی خان سدید السلطنه:

سفرنامه/227 سید حسن حسینی

ص: 220

گرجی-الله وردی خان

(-1022 ق)

سپهسالار ایران و حاکم فارس در عهد شاه عباس اول صفوی (996-1038 ق) از واقفین املاک به حرم مطهر رضوی. اصل او از ارامنه گرجستان بود و پس از اینکه چندبار در جوانی به عنوان برده فروخته شد، در زمره غلامان شاه طهماسب اول درآمد و به اسلام گروید (1). با فوت شاه طهماسب به خدمت حمزه میرزا وارد شد و پس از قتل او (994 ق) به طرفداری شاه عباس اول برخاست و مقام زرگرباشی یافت.

اندکی بعد از معتمدان ویژه شاه گردید و شاه را در محدود کردن قدرت قزلباش ها یاری داد (2). از آنجاکه فردی جسور، صاحب نظر و فداکار بود به مقام خانی رسید و منصب قوللر آقاسی، فرماندهی غلامان خاصه شاه، را از آن خود کرد (3). وی در رأس نیروی تازه ای که شاه جوان آن را برای رویارویی با قزلباش ها و دسیسه های داخلی و خارجی تأسیس کرده بود؛ در سال 1001 شهر نیشابور را از ازبکها پس گرفت (4). در 1004 ق امیرالامرای فارس شد (5). او شیراز را مقر حکومت خود قرار داد و به نظم امور آن سامان پرداخت و لار را هم به قلمرو خود افزود (6). در 1005 ق شاه حکومت کهگیلویه را هم به وی داد و سرکوبی قبایل آن منطقه را از او خواست. پس از انجام مأموریت، مورد توجه واقع شد (7) و در جنگ شاه عباس با ازبک ها برای

ص: 221

فتح هرات دلاوریها نشان داد(8). در 1007 ه.ق فرهاد خان قرامان را که از سرداران برجسته و قدرتمند قزلباش بود و در جنگ با ازبک ها کوتاهی کرده بود به اشاره شاه به قتل رساند(9).

اللّه وردی خان سی هزار سوار مجهز داشت و همیشه در خدمت شاه بود و شاه به نیروهای تحت امر او متکی بود(10). در همان سال از فرصت ورود برادران شمرلی به ایران برای آموزش و تربیت سپاه ایران سود جست و یکی از اعضای هیئت انگلیس را به ریختن توپ های سنگین و آموزش این فن به ایرانیان واداشت(11). اللّه وردی خان لشکرکشی های زیادی انجام داد، از جمله حاکم شورشی لار را سرکوب و آنجا را که مرکز تجاری مهمی بود تصرف کرد(12). سپس با پرتغالی ها به نبرد پرداخت و با همکاری پسرش بندر عباس و بحرین را از چنگ آنان بیرون آورد(13) و بدین ترتیب همه نواحی جنوب ایران تحت کنترل او درآمد. در 1011 ه.ق بغداد را محاصره کرد اما به فرمان شاه عباس که با عثمانی ها می جنگید، دست از محاصره کشید و به کمک شاه شتافت(14). در سال 1014 ه.ق به سپهسالاری کل سپاه ایران برگزیده شد و این مقام را تا پایان عمر دارا بود. در همان سال و سال پس از آن، نیروهای عثمانی را در نبردهای پیپی شکست داد و گنجه را گرفت.

نیروهایش در فتح شماخی هم نقش اساسی داشتند(15). اللّه وردی خان سرانجام پس از عمری تکاپو در حالی که برای استقبال شاه عباس از شیراز به اصفهان رفته بود، در روز دوشنبه چهاردهم ربیع الثانی 1022 ق درگذشت. شاه عباس به نشانه احترام و سپاسگزاری از او با بزرگان کشوری و لشکری در مراسم تکفین و تغسیل وی شرکت جست و جنازه او را با احترام بسیار به مشهد فرستاد تا در گنبدی که خود اللّه وردی خان در حرم حضرت رضا علیه السلام ترتیب داده بود به خاک سپارند(16). از او دو پسر به نامهای امامقلی خان و داود خان باقی ماند.

اولی که حاکم لار و امیر دیوان بود؛ در روز مرگ پدر از سوی شاه به امیرالامرای فارس برگزیده شد و دومی به امیرالامرای قراباغ و ریاست ایل قاجار رسید (17).

الله وردی خان در شکوه و حشمت و داد و دهش از بقیه سرداران شاه عباس برتر بود. (18) وی جدا از اقدامات نظامی، بناها و باغ‌هایی ویژه در استان فارس از خود بر جای گذاشت. سیلوا فیگوئروا که پس از مرگ او و در ایام حکومت پسرش امامقلی خان در راه اصفهان از شیراز عبور کرده به توصیف آنها پرداخته است و به هنگام یاد کردن از پلها و کاروانسراها و کاخهای باشکوه می‌نویسد: «بانی این پلها الله وردی خان است چنانکه هر چیز خوب و عظیم دیگر که در سراسر ایالت فارس ایجاد گردیده است مرهون خدمات این مرد بزرگ است (19)». جا دارد به مهمترین موقوفات و بناهای ساخته شده توسط او اشاره شود:

1- وقف موقوفاتی در سال 996 ق که شامل یک کاروانسرا و چند مغازه می‌شد و در حاشیه پایین خیابان مشهد بوده است و همچنین یک رشته قنات «دایر و بایره» مزرعه نمدان تبادکان و سه زوج از ده زوج مزرعه رفیقان ارداک مشهد و نصف مزرعه شوراب گوارشک بر فقرای مجاورین مشهد و زوار حرم مطهر رضوی. (20)

2- بازار لار: این بازار در آن روزگار از زیباترین و فاخرترین بناهای قاره آسیا بوده و با فروشگاههای باشکوه اروپای آن عصر برابری می‌کرد. (21)

3- گنبد الله وردی خان: این گنبد که بنایی هشت ضلعی، مرتفع و استوار است و زیباترین نمونه‌های کاشی‌کاری دوره صفویه در آن به کار رفته است؛ در مشرق توحیدخانه و در ضلع شمال شرقی حرم مطهر واقع شده و در فاصله سالهای 1013 تا 1015 ق به دستور الله وردی خان و به دست یکی از معماران فارس ساخته شده است (22).

4- پل الله وردی خان (سی و سه

پل): این پل با 295 متر طول، 13/5 متر پهنا و 33 چشمه طاق هم اکنون از زیباترین بناهای تاریخی جهان به شمار می رود و در سالهای 1005 تا 1011 ق توسط الله وردی خان بر روی رودخانه زاینده رود در اصفهان احداث گردیده است (23).

5- مدرسه خان: از دیگر اقدامات درخور ذکر الله وردی خان این است که وی مدرسه ای در شیراز ساخت (24) و ملا صدرا پس از یک دوره طولانی انزوا به شیراز بازگشت و در آن مدرسه مشغول به تدریس شد.

(1)- نصر الله فلسفی: زندگانی شاه عباس اول 1 و 429/2

(2)- دایره المعارف بزرگ اسلامی 82/10

(3)- میرزا بیگ جنابدی: روضه الصفویه/ 716

(4)- دایره المعارف بزرگ اسلامی / همان جا

(5)- اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 716/2؛ ملا جلال الدین منجم:

تاریخ عباسی/ 150

(6)- ملا جلال الدین منجم: پیشین / 151

(7)- اسکندر بیگ منشی: پیشین 834/2؛ میرزا بیگ جنابدی: پیشین/ 732

(8)- اسکندر بیگ منشی: پیشین 905/2- 906

(9)- همان 925/2؛ میرزا بیگ جنابدی:

پیشین/ 746؛ ملا جلال الدین منجم:

پیشین/ 172-174

(10)- نصر الله فلسفی: پیشین 1 و 430/2

(11)- محمد علی مهمید: پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران/ 85

(12)- ملا جلال الدین منجم: پیشین/ 213

(13)- اسکندر بیگ منشی: پیشین/ 990-991؛ ملا جلال الدین منجم:

پیشین/ 214-215

(14)-اسکندر بیگ منشی: پیشین 1051/2-1054

(15)-همان 1128/2-1200

(16)-همان 1438/2

(17)-همان جا؛ سیلوا فیگوئروا: سفرنامه/ 155

(18)-اسکندر بیگ منشی: پیشین 1439/2

(19)-فیگوئروا: پیشین/167

(20)-وقف نامه الله وردی خان، موجود در دفتر کل موقوفات آستان قدس

(21)-فیگوئروا: پیشین/88

(22)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

ص:224

مطلع الشمس 1 و 391/2-392

(23)-دایره المعارف بزرگ اسلامی 83/10

(24)-محمد یوسف واله اصفهانی:

خلد برین (ایران در عصر شاه صفی و...) 366 رجبعلی یحیایی

گلپایگانی-محمد باقر-جلد 1

ص: 225

لشکرنویس نوایی-میرزا

مهدی

(-1276 ق)

میرزا مهدی لشکرنویس نوایی از رجال معروف ایران در اوایل دوره ناصر الدین شاه قاجار و از واقفان املاک به آستان قدس به حساب می آید. که عمده شهرت وی در امور لشکری بود. او در سال 1273 ق در لشکرکشی حسام السلطنه والی خراسان به هرات همراه وی بود. و از طرف ناصر الدین شاه قاجار به دریافت خلعت مفتخر گردید (1). اگرچه از زندگینامه وی اطلاع دقیقی در دست نیست ولی به احتمال فراوان در سال 1275 یا 1276 ق درگذشت. از بیان اعتماد السلطنه چنین برمی آید که در سال 1276 ق فوت نمود (2) و جنازه اش در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در کفشداری بزرگ صحن عتیق به خاک سپرده شد (3).

از فرزندان میرزا مهدی می توان از میر اسد الله نوایی یاد کرد که منشی مخصوص وزارت امور خارجه بود و در سال 1276 ق به سمت منشی گری اول وزارت امور خارجه و اعطای یک قطعه نشان درجه اول سرهنگی مفتخر شد (4).

میرزا مهدی لشکرنویس در محرم 1275 ق نصف از یک باب تیمچه (بازارچه) واقع در بازار سرشور مشهد را وقف آستان قدس کرد و موارد مصرف آن را پس از برداشت حق التولیه جهت حافظ، شمع و چراغ، روزه، نماز، روضه خوانی و حقوق

ص: 226

کفش بانان آستان قدس در سر مقبره اش تعیین کرد. وی همچنین دو باب دکان و یک خبازخانه را در حاشیه بازار بزرگ و بالا خیابان وقف بر مصارف مقبره خود، روضه خوانی و حقوق کفش بانان کفشداری بزرگ آستان قدس در صحن عتیق قرار داد(5).

(1)-رضاقلی خان هدایت: تاریخ روضه الصفاى ناصرى 709-8/10

(2)-اعتماد السلطنه: مرآه البلدان 1345/2

(3)-عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس 255/3

(4)-اعتماد السلطنه: پیشین 1345/2

(5)-عبد الحمید مولوی: پیشین 255/3 و 256 سید حسن حسینی

ص: 227

متولی-سید محمد-صفوی-میرزا سید محمد

متولی-میرزا محسن-رضوی-محمد محسن

(103)

متولی-میرزا محمد داود

(1065-1133 ق)

از علما و بزرگان سادات حسینی مرعشی، متصدی موقوفات کل ایران در زمان شاه سلیمان صفوی و متولی آستان قدس (1110-1117 ق).

میرزا محمد داود فرزند میرزا عبد الله حسینی اصفهانی، بنا به شعری که از خود او باقی مانده است در 17 ربیع الاول سال 1065 ق در اصفهان متولد شد (1). در اصل از خاندان سادات مرعشی مازندران و از اولاد و فرزندان امیر قوام الدین مرعشی (م 781 ق) بنیانگذار سلسله مرعشیان به حساب می آید که اجدادش به اصفهان مهاجرت و با خاندان صفویه ارتباط برقرار کردند و در حکومت صفویه دارای مناصب مهمی شدند. جدش میرزا شفیع (1016-1091 ق) از علمای برجسته عصر خود و نویسنده آثاری همچون بحر الفوائد بود (2) که در هنگام حکومت شاه عباس دوم (1055-1077 ق) و حکومت شاه سلیمان اول (1077-1105 ق) چندی ریاست دیوان موقوفات کل ایران را در دست داشت (3).

پدرش میرزا عبد الله (1042-1074 ق) نیز از بزرگترین فضلا و

شعراى عصر شاه عباس دوم بود و با دختر اين شاه صفوى ازدواج كرد.

بنابراين مادر ميرزا محمد داود عز شرف بيگم دختر شاه عباس دوم صفوى است(4). پدر ميرزا محمد داود به واسطه فضل خود و خوشاوندى با شاه هميشه همراه اردوى شاهى و در شمار بزرگان دربار بود كه سرانجام در هنگام سفر شاه به تهران به سال 1074 ق درگذشت و در مشهد مدفون شد(5). بنابراين ميرزا محمد داود در سن 9 سالگى از نعمت داشتن پدر محروم گرديد.

وى علوم متداول زمان خود را در سالهاى اوليه زندگى فراگرفت و به زودى در علوم عقلى و نقلى به ويژه در رياضى، نجوم و هندسه مهارت بدست آورد و همچنين در شعر، معما، تاريخ و علم سياق صاحب نظر بود و ديوانى داشته كه بالغ بر بيست هزار شعر مى شده است(6).

محمد داود انسانى خوش مشرب بود كه با مردم رفتارى بسيار نيكو داشت. اكثر كسانى كه شرح حال او را نوشته اند به اين جنبه اخلاقى او اشاره كرده اند. ميرزا محمد طاهر نصرآبادى كه تذكره خود را در سال 1083 ق نوشته است درباره او مى نويسد: در انسان دوستى و مردمى «سليمانى است» كه «قلوب مردم را مسخر ساخته است و با وجودى كه جوان است داراى دانش وسيعى است.»(7) حزين لاهيجى هم كه دوست صميمى او بوده است در تذكره و تاريخ خود به زندگى او اشاره كرده و آراستگى وى به نيكي ها را ستوده است(8).

ميرزا داود حسيني پس از فوت عمويش ميرزا حبيب الله(م 1086 ق) با اين كه حدود 21 سال داشت از سوى شاه سليمان صفوى به رياست كل موقوفات ايران انتخاب شد. او در اين سمت يازده سال به انجام وظيفه پرداخت. پس از آن در 1097 ق به زيارت بيت الله الحرام رفت و پس از بازگشت از حج مقام رياست موقوفات خاصه نيز بدو واگذار گرديد. اما او پس از چندينى به شاه سليمان پيشنهاد كرد كه

ریاست موقوفات کل ایران را به دامادش میرزا محمد مهدی، که احتمالا شوهرخواهر او بود، بدهند. شاه صفوی صدارت کل ایران را که ریاست مذهبی کل ایران را در اختیار داشت، برای میرزا داود در نظر گرفت، اما او نپذیرفت و با سرودن رباعی زیر، که مناعت طبع وی را می‌رساند، این پیشنهاد را رد کرد.

ناقوس نواز دیر گبران بودن پاکار محله یهودان بودن

صد مرتبه خوش تر است نزد «داود» از مبدع شرع و صدر ایران بودن (9)

شاه سلطان حسین (1105-1135 ق) هم که او را می‌شناخت این استعفا را پذیرفت اما در سال 1110 ق میرزا داود را به مقام تولیت آستان قدس رضوی منصوب کرد و به سوی خراسان فرستاد. میرزا داود تا سال 1117 ق در این شغل باقی ماند. پس از این تاریخ به اصفهان رفت تا عازم عتبات شود. پس از بازگشت از سفر اصفهان بنا به دستور شاه مأمور شد همیشه همراه دربار شاه باشد و به جای وی پسرش میرزا عبد الله را مأمور تولیت آستان قدس نمود. میرزا داود در سال 1125 ق با خواهر شاه سلطان حسین صفوی که شهربانو بیگم نام داشت ازدواج کرد و از آن به بعد همواره در دربار شاه به سر می‌برد (10).

حزین سال فوت میرزا داود را 1133 ق نوشته است (11) اما نویسنده زبور آل داود می‌گوید میرزا داود پس از 62 سال زندگی در گذشته است. (12) اگر این عدد به سال تولد وی اضافه شود سال 1127 ق بدست می‌آید. اما گفته حزین که معاصر و دوست او بوده است باید به حقیقت نزدیک تر باشد. میرزا داود به گفته حزین، در اصفهان در گذشته است (13) و سلطان هاشم میرزا نیز نوشته است در تکیه احدائی خود در اصفهان پهلوی مقبره آقا حسین و آقا جمال خوانساری مدفون شده است (14).

اما خود سلطان هاشم میرزا در جایی دیگر در شرح حال فرزندان یک جا آورده که پسرش میرزا عبد الله در قبر

وی، در صحن پایین پای مبارک مدفون شد (15). و در جای دیگر می نویسد میرزا محمد صادق، نواده میرزا محمد داود، «در سردابی که نواب مرحمت ماب میرزا محمد داود در صحن پایین پای، به جهت مقبره خود احداث فرموده اند مدفون گردید» (16) این احتمال وجود دارد که او در اصفهان مدفون شده اما پس از چندی به مشهد منتقل شده است.

میرزا داود چهارده فرزند پسر و دختر داشت که به دلیل اهمیت این خاندان و ارتباط آنها با تاریخ شهر مشهد به ذکر چهار تن از آنان پرداخته می شود.

1- میرزا ابو القاسم (متولد 1080 ق) که از اهل فضل دوران خود بود و توسط شاه سلطان حسین صفوی مأمور شد که طرح انتقال آب کوه رنگ را به اصفهان دنبال کند اما تلاش های او به جایی نرسید و حمله افغانه به اصفهان او را ناکام گذارد. میرزا ابو القاسم در برابر افغانه در دفاع از اصفهان رشادت های زیادی نشان داد و پس از چندی توسط آنها در 1134 یا 1135 ق به قتل رسید (17).

2- میرزا عبد الله که پس از رفتن پدرش به اصفهان تولیت و در واقع در هنگام حیات پدر نیابت تولیت حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام را داشت و بعدها برای مدتی وزارت شاه طهماسب دوم (1135-1148 ق) را بدست آورد و پس از فوت در مشهد مدفون شد (18).

3- میرزا محمد علی که او نیز مانند برادر در زمان حیات پدر، گاه نیابت او را در امر تولیت حرم مطهر به دست داشته است و از آنجا که پدرش در سالهای بین 1127 تا 1133 ق فوت کرده است و میرزا محمد علی در هنگام حمله افغانه در مشهد بود می توان گفت اداره حرم مطهر را در این سال ها در دست داشته است. وی پس از به خطر افتادن مشهد در سالهای 1135-1136 ق به قزوین رفت و از طرف شاه طهماسب دوم که عازم تبریز بود، حاکم قزوین شد، تا از آن شهر در مقابل افغان ها که بر اصفهان مسلط شده بودند دفاع کند اما در هنگام دفاع از آن شهر در زیر آوار

ناشی از حمله افاغنه گرفتار شد و پس از چندی خانه نشینی درگذشت.

4- چهارمین و مشهورترین فرزند میرزا داود که احتمالاً کوچک ترین فرزند او هم بود سید محمد نام داشته است. او ابتدا از سوی نادر شاه افشار متولی حرم مطهر گردید و در دوران آشفته پس از مرگ نادر در 1163 ق حکومتی چهل روزه را در مشهد به دست گرفت و به نام شاه سلیمان دوم شهرت یافت که شرح حال مفصل او در همین کتاب آمده است.

(1)-سلطان هاشم میرزا:زبور آل داود/48

(2)-همان/40

(3)-همان/41

(4)-ولی قلی شاملو:قصص الخاقانی 104/2

(5)-همان جا

(6)-سلطان هاشم میرزا:پیشین/48

(7)-محمد طاهر نصرآبادی:تذکره نصرآبادی/14

(8)-محمد حزین لاهیجی:تذکره المعاصرین/146

(9)-سلطان هاشم میرزا:پیشین/48-49

(10)-همان/49

(11)-حزین لاهیجی:پیشین/146

(12)-سلطان هاشم میرزا:پیشین/49

(13)-حزین لاهیجی:پیشین/146

(14)-سلطان هاشم میرزا:پیشین/50

(15)-همان/63

(16)-همان/65

(17)-همان/50-52

متولی-میر عبد الکریم

(-988ق)

میر عبد الکریم با توجه به «پیشوند میر» که به همراه اسم اوست به احتمال زیاد از سادات بوده است و جزو متولیان آستان قدس رضوی در عهد صفوی بود. او در جنگ سال 988 ق کشته شد. در این سال بین استاجلوها و شاملوها که عباس میرزا را در اختیار داشتند، از یک سو و مرتضی قلی خان پرناک ترکمان، حاکم مشهد، که طرفدار فرستادن عباس میرزا به پایتخت بود، از سوی دیگر اختلاف افتاد. علیقلی خان شاملو به همراه مرشد قلی خان استاجلو

ص: 232

مشهد را در محاصره گرفتند، در حین جنگ «میر عبد الکریم متولی آستان مقدسه که در پای علم ایستاده بود به دست لشکریان ندانسته به قتل رسید» (1).

متأسفانه اطلاعات دیگری از شرح حال این فرد در دست نیست و حتی مدت تولیت او هم ذکر نشده است فقط می توان از روی قراین این مدت را تقریبی بدست آورد. با توجه به اینکه میر مفضل استرآبادی در 981 ق از تولیت عزل شد و دو تن دیگر توسط شاه طهماسب به این منصب برگزیده شدند، به نظر می آید تا پایان حکومت شاه طهماسب اول (984 ق) تغییری در این منصب صورت نگرفته باشد بدین ترتیب میر عبد الکریم توسط شاه اسماعیل دوم در سال 985 ق و یا در سال 986 ق توسط سلطان محمد خدابنده به تولیت منصوب شد و تا سال 988 ق که به قتل رسید در این منصب بود؛ بنابراین مدت متولی گری او بین دو یا سه سال بوده است.

(1) - اسکندر بیگ منشی: تاریخ عالم آرای عباسی 397/1 اسماعیل رضایی

متولی باشی - عبد الله - خوبی - عبد الله

(105)

مجلل التولیه - میرزا علی

(-1301 ش)

میرزا علی خان مجلل التولیه از رجال مؤثر، برجسته، خدمتگزار، مستأجر کل املاک و مستغلات آستان قدس و خادم کشیک سوم و جزء نمایندگان هیئت متحده خدام آستان قدس رضوی در اواخر دوره قاجاریه

ص: 233

بوده است(1).

از قراین و شواهد بر می آید که وی از تجار عمده مشهد به شمار می رفته و به همراه حاج میرزا یحیی ناظر و میرزا مصطفی سرابی قصد تأسیس بانک ملی با سرمایه ای در حدود پانصد هزار تومان را در مشهد داشته است(2). قدرت اقتصادی وی باعث شده بود که در امور سیاسی نیز نقشی داشته باشد چنانکه در جریان قیام کلنل پسیان به علت مخالفتی که با پسیان داشت یک بار در مورخه 13 فروردین 1300 ش به همراه چند نفر دیگر از رجال متنفذ مشهد از جمله مقبل السلطنه، نصرت الملک، مخبر السلطنه و چند نفر دیگر از دوستان قوام السلطنه والی خراسان، بازداشت شد(3). و بار دیگر در مردادماه همان سال به علت شرکت در سخنرانی هایی که علیه کلنل پسیان صورت می گرفت زندانی شد(4).

سرانجام مجلل التولیه به واسطه مخالفت سختی که با کمونیستها داشت در شب 22 رجب 1341 ق/1301 ش به هنگام عبور از کوچه آیت الله آقازاده خراسانی به دست شخص ناشناسی به قتل رسید و در روز 22 رجب به واسطه مقبولیتی که در میان مردم داشت دکاکین بازار و خیابان و تجارتخانه ها و مؤسسات آستان قدس تعطیل شد و تشییع جنازه کم نظیری از او انجام و در حجره ای واقع در دار السیاده حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد. (5) مجلل التولیه در انجام امور خیر نیز پیشقدم بود. چنانکه در سالهای 1294 و 1295 ش با تلاش وی تعمیرات اساسی در دارالشفای آستان قدس رضوی به عمل آمد(6).

از فرزندان مجلل التولیه باید از بانو حاجیه ماشاءالله همسر حاج محمد احتشام کاویانیان نویسنده کتاب شمس الشموس و از کارگزاران آستان قدس یاد کرد که از مروجان مذهب جعفری و بنیانگذار مؤسسه دینی و مذهبی «عصمتیه» برای پرورش مربی و مبلغ از بین بانوان جوان تحصیل کرده جهت هدایت مسائل دینی و مذهبی بانوان بود(7).

(1)- محمد احتشام کاویانیان: شمس الشموس/103 و 125

(2)- غلامحسین میرزا صالح: جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان/36

(3)- غلامرضا جلالی: تقویم تاریخ خراسان/35

(4)- غلامحسین میرزا صالح: پیشین/36

(5)- محمد احتشام کاویانیان: پیشین/125

(6)- همان/398

(7)- همان/601 سید حسن حسینی

مجید فیاض-عبدالمجید (خادم)- جلد 1

مدرس-عبد الرحمن-جلد 1

مدرس-میرزا محمد تقی-جلد 1

مدرسی حسینی-سید محمد رضا-جلد 1

مدیر شانه چی-کاظم-جلد 1

مرعشی-محمد صادق-حسینی

اصفہانی-محمد صادق

مرعشی-میرزا عبد اللہ-حسینی

اصفہانی-عبد اللہ

(106)

مستاجر حقیقی-محمد

(1326-1372 ش)

دکتر محمد مستاجر حقیقی، استاد دانشگاه فردوسی مشهد، در اسفندماه سال 1326 ش در مشهد متولد شد، در دوره متوسطه علاوه بر تحصیل دروس دبیرستانی به مباحث و علوم اسلامی نیز علاقه مند گردید و هم زمان در این زمینه ها از بعضی مدرسان حوزه کسب فیض

نمود. شرکت در جلسات بحث و درس شهید هاشمی نژاد او را به کند و کاو در مباحث اسلامی علاقه مند ساخت. و علی رغم دارا بودن

استعداد و

ص: 235

معدل خوب در رشته ریاضی به ادبیات و علوم انسانی روی آورد و در سال 1346 ش وارد دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد شد و سال 1350 ش موفق به اخذ لیسانس زبان و ادبیات فارسی با درجه ممتاز گردید. وی پس از خدمت نظام وظیفه به تهران رفت و در رشته زبان شناسی دانشکده تهران در مقطع فوق لیسانس به تحصیل پرداخت و با درجه دکترا به رشته زبان شناسی آن دانشگاه وارد گردید و پس از اخذ دکترا با درجه ممتاز به عنوان عضو هیئت علمی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد به کار مشغول شد و در اردیبهشت ماه 1371 به رتبه دانشیاری ارتقاء یافت. او که دوره های مختلف مدیریت، تشکیلات و روشها و کارسنجی را در ایام خدمت در وزارت کشاورزی طی کرده بود پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضمن حفظ مقام استادی دانشگاه در مراکز مختلفی از جمله:

مدیریت کل دفتر هماهنگی امور پژوهشی دانشگاه مشهد، سرپرستی کمیته تألیف و ترجمه، عضویت در شورای سرپرستی هماهنگی جهاد دانشگاهی خراسان، عضویت در کمیته علوم انسانی جهاد دانشگاهی خراسان، نماینده مرکز نشر دانشگاهی ستاد انقلاب فرهنگی در دانشگاه مشهد، مدیریت عامل مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه مشهد، مدیریت گروه زبان شناسی و معاونت اداری و مالی دانشگاه مشهد خدمت نمود. سپس به سمت مدیرکل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان خراسان منصوب گردید و پس از چندی برای خدمت در بارگاه ملکوتی آستان قدس رضوی فرا خوانده شد. ایشان در آستان قدس سمت های اجرایی و فرهنگی ذیل را به عهده گرفت: مدیرعامل بنیاد فرهنگی رضوی، ریاست هیئت مدیره مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس، ریاست هیئت مدیره شرکت به نشر، عضویت در هیئت عامل اداره کل موقوفات ملک و معاونت اداری و مالی آستان قدس.

ایشان در همه سمت های فوق به

نحو شایسته ای انجام وظیفه کرد و خدماتش پیوسته مورد توجه مسئولین قرار داشت و طی حکمی از سوی ریاست بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به سمت معاون اداری و مالی این بانک منصوب گردید و تا آخر حیات در این سمت باقی بود. وی در ضمن سمت معاونت، مسئولیت های دیگری هم در بانک مرکزی به عهده داشت از جمله: ریاست کمیسیون برنامه ریزی و پرسنلی و کمیته های بهداشت و تدارکات، عضویت در مجمع سازمان تولید اسکناس و مسکوک، عضویت در هیئت امنای مؤسسه بانکداری ایران، استاد و عضو هیئت علمی مؤسسه بانکداری ایران، نماینده تام الاختیار رئیس کل بانک مرکزی در دفتر مجری طرح و تولید کاغذ و اسناد بهادار و دفتر مجری طرح مجتمع اداری بانک.

دکتر مستاجر حقیقی در فروردین ماه سال 1372 ش بر اثر سکت قلبی در تهران دار فانی را وداع گفت. پیکر آن مرحوم پس از انتقال به مشهد، طی مراسمی از مسجد کرامت تا جوار مرقد مطهر رضوی تشییع شد. در این مراسم آیه الله واعظ طبسی، قائم مقام تولیت، معاونان، مشاوران، مدیران شرکت ها و مؤسسات دولتی، دانشگاهیان، مدیران و کارکنان بانک ها، خدام و کارکنان آستان قدس رضوی، رئیس کل بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، مدیر عامل هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران و خانواده آن مرحوم حضور داشتند. جنازه ایشان در صحن آزادی به خاک سپرده شد و از خدمات ارزنده او تجلیل به عمل آمد.

مرحوم مستاجر حقیقی در بخشی از وصیت نامه خود آورده است «اگر نزدیک به بیست مسئولیت را پذیرفتم و انجام دادم، اگرچه خود راضی نبودم اما فکر نمی کنم عزیزانم گله ای داشته باشند، به این دلیل ساده و روشن بود که می دانستم فرصت زندگی انسان اندک است و من کمترین فرصت کار را دارم، پس باور کنید که نباید بدهکار دنیا باشیم، گرچه خود را بدهکار می دانم،

اما طلبکار هیچ کس و هیچ چیز نیستم.

خداوند فرمان‌هایی داده بود و من تا توان داشتم در انجامشان کوتاهی نکردم، و از تمامی عزیزانم جز یاد ساده و طلب بخشایش خداوندی را نمی‌خواهم. بر این باورم که رفتن من از دنیا چیزی نمی‌کاهد، همسر و فرزندانم راه را دنبال می‌کنند و جوان‌ترها با ایمانی محکم می‌آیند و کارهای ناتمام را به پایان می‌برند. همه تان را که معنای زندگیم بودید درود و بدرود می‌گویم.»

ابراهیم زنگنه

(107)

مستوفی - محمد علی

(-1142 ق)

میرزا محمد علی پسر میرزا علی اکبر مستوفی به احتمالی مستوفی آستان قدس بوده است در سال 1142 ق درگذشت و پیکر او را در حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به خاک سپردند و لوح مرقدش را در ازاره رواق پایین پای مبارک نصب کردند. (1)

(1) - محمد علی خان سدید السلطنه:

سفرنامه/227 ابراهیم زنگنه

(108)

مستوفی - میرزا محمد رحیم

(-بعد از 1274 ق)

از زندگانی میرزا محمد رحیم مستوفی اطلاع چندانی در دست نیست.

از اشاره نوروز علی بسطامی در فردوس التواریخ مبنی بر اینکه وی برادر میرزا بابا معتمد التولیه مستوفی کل آستان قدس بود و خود نیز عنوان مستوفی داشته است (1). می‌توان توضیحات چندی در مورد وی ارائه داد. از کلمه مستوفی پیدا است که میرزا رحیم در امور مالی این روضه مطهره خدمت می‌نموده است. همچنین از پژوهشی که نگارنده در مورد مجموعه اسناد خاندان شاهوردی خان انجام و شجره نامه ای در آن پژوهش براساس اسناد برای این خاندان تنظیم نمود که در دفتر اول اسناد آستان قدس به چاپ

ص: 238

رسیده است نیز برمی آید که میرزا رحیم فرزند میرزا ابو القاسم مستوفی آستان قدس و از نوادگان میرزا کریم خان از عموزادگان شاهوردی خان از رجال عهد شاه سلیمان صفوی و از واقفین املاک و مستغلاتی در مشهد بوده است.

فرزندان و نوادگان میرزا کریم خان اداره موقوفه شاهوردی خان را که عبارت بود از یک کاروانسرا، یازده مغازه و یک حمام و در تاریخ 1091 ق بر روشنایی دار السیاده حرم مطهر وقف شده است (2) در دست داشته اند و افراد زیادی از این خاندان صاحب مشاغلی مهمی مخصوصاً در بخش امور مالی حرم مطهر بوده اند. غیر از میرزا محمد رحیم و برادرش میرزا بابا، جدش میرزا محمد باقر مستوفی (زنده 1233 ق)، پدرش میرزا ابو القاسم، برادرش حاج میرزا موسی (زنده 1278 ق)، فرزندان برادرش میرزا خلیل و میرزا ذبیح الله هم مستوفی آستان قدس رضوی بوده اند. افراد دیگری از این خاندان هم مشاغل مهمی داشته اند که ذکر نام آنها به طول می انجامد (3). اگر ما بپذیریم که وی یکی از امضاءکنندگان طومار عضد الملک بوده است، می توان گفت که وی قطعا در سال های پس از 1274 ق که سال تدوین این طومار است بدرود حیات گفته است. میرزا رحیم پس از فوت در حرم مطهر دفن شد و برادرش میرزا بابا معتمد التولیه دو مزرعه در اسماعیل آباد را بر حفاظ آرامگاه او وقف نمود (4).

(1) - نوروز علی بسطامی: فردوس التواریخ/405

(2) - صدیق الدوله: آثار الرضویه/155

(3) - رجبعلی یحیایی: دفتر اسناد 193/1

(4) - بسطامی: همان جا رجبعلی یحیایی

(109)

مستوفی اصفهانی - ابو القاسم

(-1288 ق)

میرزا ابو القاسم مستوفی اصفهانی ملقب به معین الملک از مستوفیان عصر قاجار، متولی آستان قدس رضوی و

ص: 239

پدر میرزا رضای مستوفی معین السلطنه بود(1).

عمده فعالیت های میرزا ابو القاسم در مناصب مستوفی گری دیوان دولت قاجاریه بود. در سال 1241 ق به مهمان داری سفیر کمپانی هندوستان به نام ژن مکدان لدکنیر مأمور شد(2) و در سال 1275 ق به خاطر شایستگی به لقب معین الملکی ملقب گردید(3). در سال 1276 ق هنگامی که پیشکاری محاسبات بهرام میرزا معز الدوله حاکم آذربایجان را داشت به واسطه عملکرد خوب به نشان دولتی و حمایل سرتیپی اول مفتخر شد. در سال بعد به سمت لشکر نویس باشی منصوب گردید(4).

پس از ورود وزیر مختار انگلیس به تهران، از طرف دربار مأمور خوش آمد گویی به سفیر جدید شد و همراه با میرزا علی نقی و میرزا زین العابدین به سفارت انگلیس رفت(5). ده سال بعد یعنی در ذی حجه 1287 ق به جای میرزا محمد حسین دبیر الملک فراهانی به تولیت آستان قدس رضوی منصوب شد. شرح تولیت وی بر روی درب نقره ای که از ایوان طلای صحن جدید به وسیله آن به دار السعاده وارد می شوند منبت کاری شده است.

معین الملک در سال 1288 ق و بنا به قولی در محرم 1289 ق درگذشت پیکرش را در ضلع جنوبی گنبد حاتم خانی دفن کردند(6).

(1)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

تاریخ منتظم ناصری 1811/3؛ مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 65/1-66.

(2)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین 1569/3؛ رضا قلی خان هدایت:

روضه الصفاى ناصرى 643/9

ص: 240

(3)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین 1811/3

(4)-همان 1826/3 و 1833

(5)-رضاقلی خان هدایت:پیشین 765/10

(6)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین 1913/3؛ محمد جعفر خورموجی: حقایق الاخبار ناصری/ 244؛ مهدی بامداد: همان جا؛ علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس/ 176 و 340 رسول سعیدی زاده

مستوفی سبزواری-میرزا محمد رضا -جلد 4

مشرف-عبد الوهاب-رضوی-عبد الوهاب

مشرف-عزیز الله-رضوی-عزیز الله

مشرف-محمد تقی-رضوی-محمد تقی

مشرف-نعمت الله-رضوی-نعمت الله

مشهدی-ابراهیم-جلد 1

(110)

مشیر الدوله تبریزی-میرزا سید

جعفر

(قبل از 1215-1279 ق)

از دولتمردان بلندپایه عصر قاجار و متولی آستان قدس رضوی (1278-1279 ق).

میرزا سید جعفر فرزند میرزا محمد تقی، خانواده او در اصل فراهانی بوده اند و پدرش میرزا محمد تقی در تبریز نزد میرزا عیسی قائم مقام فراهانی در کارهای دیوانی مشغول به کار بوده

ص: 241

است. (1) از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست اما از آنجا که در جمادی الآخر سال 1230 ق به دستور عباس میرزا نایب السلطنه در شمار افراد دومین هیئت محصلین برای کسب علم ریاضی و مهندسی به اروپا رهسپار شد می توان سال تولد وی را قبل از 1215 ق قلمداد کرد. همراهان او در سفر به اروپا عبارت بودند از میرزا محمد صالح شیرازی که برای تحصیل زبان و فلسفه اعزام شد و بعد از بازگشت نخستین روزنامه را در تهران منتشر ساخت، میرزا محمد جعفر برای آموزش طب و شیمی، میرزا رضا سلطان برای تکمیل مطالعه درباره توپخانه و استاد محمد علی چخماق ساز برای یادگیری آهنگری و کلیدسازی (2).

این پنج دانشجو به همراه یک مأمور بلندپایه نظامی انگلیس به نام دارسی با عبور از خاک روسیه در 29 شوال همان سال به انگلیس رسیدند. اما در آنجا کلنل دارسی که مخارج یک ساله تحصیل این دانشجویان از سوی نایب السلطنه ایران به او داده شده بود حاضر نبود به آنها پول بدهد و انگلیسی دیگری به نام جیمز موریه که مخالف هر نوع پیشرفت ایرانی بود به گونه های مختلف از رسیدن هرگونه کمکی به این دانشجویان مانع شد. آنان برای مدتی سرگردان و در رنج بودند تا اینکه سرانجام به راهنمایی حاج میرزا بابا افشار که در انگلیس تحصیل می کرد سرانجام به کارخانه ها و مدارس راه یافتند. میرزا جعفر خان در سال 1234 ق و پس از سه سال و نیم تحصیل به ایران بازگشت (3). میرزا جعفر خان پس از بازگشت به ایران به آموزش «فنون ریاضی و مهندسی و علم توپخانه مشغول شد» و به دلیل خدمات شایسته ای که در این راستا انجام داد از سوی شاه به «لقب خانی و مهندس باشی» مفتخر گردید و یکی از روستاهای آذربایجان به تیول همیشگی او داده شد (4). او در 1252 ق از سوی محمد شاه قاجار به عنوان سفیر

کبیر ایران روانه استانبول گشت. در راه استانبول و در ارزنه الروم کار بازرگانان ایران را نظم داد. از آنجا که در نزد عثمانی ها از احترام ویژه ای برخوردار بود، مردم مسیحی از ظلم و ستم عثمانی ها به او پناه می جستند. در عهد او با بلژیک و اسپانیا عقدنامه روابط مسالمت آمیز و تجارتی امضا شد (5). او تا سال 1259 ق در این سمت باقی ماند.

تجاوز عثمانی ها به خاک ایران و خرمشهر در سال 1253 و حمله آنها به کربلا و کشتار شیعیان در 1257 ق باعث گردید، جعفر خان در 1259 به ایران برگردد. اما همان سال دوباره مأمور ایران در هیئت حل اختلافات مرزی با عثمانی به میانجی گری روسیه و انگلیس گردید اما چون در راه به شدت مریض شد در تبریز ماند و به جای او میرزا تقی خان امیرکبیر به ارزنه الروم فرستاده شد (6). از هنگام مریضی تا سال 1264 ق که محمد شاه قاجار درگذشت در تبریز ماند و در دستگاه ولیعهد ناصر الدین میرزا، مشغول خدمتگزاری بود. در سال 1261 ق و پس از انتصاب ژنرال وار تصوف از سوی روسها به فرمانداری قفقاز و گرجستان؛ میرزا جعفر خان به همراه محمد خان بیگلربیگی که مأمور شده بود، نشان تمثال شاه ایران را به همراه هدایای گرانبهای دیگری برای آن حاکم به تقلیس ببرد، به آن کشور رفت و پس از انجام مأموریت به تبریز برگشت (7). در 1264 ق و پس از درگذشت محمد شاه؛ میرزا تقی امیرکبیر که ناصر الدین میرزا را در تبریز به پادشاهی برداشت برای تدارک پول و لشکر از میرزا جعفر خان کمک گرفت و کوشش میرزا جعفر خان در این جهت راه او را برای ترقی بیشتر در آینده هموار کرد. در هنگام حرکت شاه به تهران، امیرکبیر میرزا جعفر خان را به عنوان کارگزار مهم امور خارجه (8) و شاید در اصل به جهت اهمیت ولایت آذربایجان در تبریز گذاشت. چون در اواخر عمر محمد شاه و اوایل به قدرت رسیدن ناصر الدین شاه شورش های

چندی روی داد و اوضاع ایران پریشان شد، عثمانی ها دوباره به خاک ایران تاختند. میرزا جعفر خان از سوی میرزا تقی خان در ربیع الاول 1265 ق مأمور شد تا به بغداد برود و با نمایندگان دولت های عثمانی، انگلیس و روسیه ملاقات کند تا هرچه سریع تر خطوط مرزی ایران با عثمانی ها نقشه برداری و مشخص شود (9). گفتگوهای میرزا جعفر خان با درویش پاشا و نمایندگان انگلیس و روسیه و نقشه برداری و تحدید مرزها از مصب شط العرب تا کوه آرات تا اواسط سال 1271 ق طول کشید، اما هنوز اختلافاتی حل نشده باقی ماند. میرزا جعفر خان گزارش سفر به بغداد و اهواز و مذاکرات سرحدی و نتیجه اقدامات و قطع نامه های صادر شده را در کتابچه ای با عنوان تحقیقات سرحدیه به نگارش در آورد (10). میرزا جعفر پس از بازگشت از این سفر تا سال 1275 ق شغل مهمی نداشت. در این سال و در پی عزل میرزا آقا خان نوری از مقام صدارت عظمی، ناصر الدین شاه دستور داد شورایی مرکب از شش وزیر به کارهای مملکت رسیدگی کنند. ریاست این شورا برعهده میرزا جعفر خان نهاده شد.

ناصر الدین شاه در حکمی که در اول صفر 1275 ق برای واگذاری این مقام به او نوشت علت انتصاب میرزا جعفر را به این مقام، کاردانی و کفایت و دولتخواهی و غیرت او ذکر کرد (11).

میرزا جعفر در سال 1276 ق به عضویت شورای دولتی نیز انتخاب (12) و در 1277 ق با حفظ سمت به سفارت فوق العاده به لندن فرستاده شد و با عبور از عثمانی و یونان و فرانسه به لندن رسید. پس از یک سال در آغاز 1278 ق به تهران بازگشت. شرح این مسافرت در روزنامه دولت علیه ایران به تاریخ 29 رجب 1278 ق به چاپ رسید. او در بازگشت از سفر نشان امیر تومانی از ناصر الدین شاه دریافت کرد.

میرزا جعفر در آخر سال 1278 ق و در ماه ذی حجه با حکم ناصر الدین شاه به عنوان متولی آستان قدس رهسپار

مشهد مقدس شد(13). اما اندکی بعد از ورود به مشهد در جمادی الثانی 1279 ق درگذشت و در راهرو خزانه نزدیک دار الحفظ حرم مطهر به خاک سپرده شد(14). میرزا جعفر خان در چند ماهی که پس از قوام الملک شیرازی به تولیت آستان قدس حضرت رضا علیه السلام مفتخر بود، در تنظیم امور مهمانسرای حضرت و ترتیب پذیرایی از زوار و خدام سعی بسیار کرد و دارالشفای حرم مطهر را که روبه روی در مسجد جامع قرار داشت و فضای آن ناکافی بود به بالا خیابان منتقل کرد تا در ساختمان جدید جای زنها و مردها و کسانی که بیماری مسری داشتند جدا باشد. اما مرگ به او مهلت اتمام بنای جدید را نداد و فرزندش میرزا محمد صادق بنا به وصیت پدر و با استفاده از اموال خاصه شخص میرزا جعفر خان آن را تکمیل کرد(15).

مشیر الدوله فردی کاردان و دانشمند و آگاه به علوم قدیم و جدید و تربیت شده افرادی مثل قائم مقام اول و پسر او میرزا ابو القاسم و نیز محمد تقی خان امیرکبیر بود. او فردی وطن پرست و کوشا در دفاع از منافع ملی ایران بود که در همه مأموریت هایش در پی حفظ منافع ملی بود و از خیانت پیشگی افرادی همچون میرزا محمد علی خان شیرازی و حاج میرزا آقاسی می نالید(16).

او کتاب های خود را به فارسی روان می نگاشت و جدای از رساله سرحدیه که که رساله دقیقی درباره مرزها است،(17) کتابی نیز در علم ریاضی به نام خلاصه الحساب نوشت که در سال 1263 ق در تهران به چاپ رسید(18). از کتاب های دیگر او آثار جعفری در جغرافیای عمومی ایران قابل ذکر است(19).

(1)- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران 241/1

(2)- مجله یادگار، کتاب حاجی بابا و داستان نخستین محصلین ایرانی در فرنگ، سال اول، شماره 5، دی ماه 40/1323

(3)- بامداد: پیشین 242/1

(4)- همان جا

(5)- محمد تقی لسان الملک سپهر: ناسخ التواریخ 1 و 666/2 و 781-784

ص: 245

(6)- همان 837/1؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: تاریخ منتظم ناصری 1673/3

(7)- محمد تقی سپهر: پیشین 1 و 858/2

(8)- اعتماد السلطنه: پیشین 1691/3

(9)- مجله یادگار: میرزا سید جعفر خان مشیر الدوله، سال دوم، شماره 6، بهمن 47/1324

(10)- همان/48

(11)- همان جا

(12)- بامداد: پیشین 243/1

(13)- مجله یادگار: پیشین/48

(14)- محمد علی مصباحی نایینی: تذکره مدینه الادب 724/2

(15)- ملا هاشم خراسانی: منتخب التواریخ/629: اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 1 و 525/2

(16)- مجله یادگار: پیشین/50

(17)- عبد الحسین نوایی: ایران و جهان/259

(18)- مجله یادگار: پیشین/50

(19)- اثر آفرینان 242/5 رجبعلی یحیایی

(111)

مشیر الدوله قزوینی -

حسین خان

(1241-1298 ق)

میرزا حسین خان سپهسالار اعظم ملقب به مشیر الدوله متولی آستان قدس رضوی فرزند میرزا نبی خان امیر دیوان پسر عابدین بیک، از رجال سیاسی ایران در سال 1241 و بنا به قولی در 1243 ق در شهرستان قزوین به دنیا آمد(1).

جدش عابدین بیک (زین العابدین) از علی آباد مازندران به قزوین مهاجرت کرد و در این شهر به عنوان دلاک خاصه تراش شاهزاده علی

میرزای رکن الدوله حاکم قزوین مشغول شد و توانست اموالی برای خود به دست آورد. عابدین خان دارای فرزندی بود که از جمله آنها به ابراهیم خان میرآخور و میرزای خان وزیر عدلیه محمد شاه قاجار و حاکم فارس و اصفهان می توان اشاره کرد. میرزای خان چهار پسر به نام های میرزا حسین خان مشیر الدوله، یحیی خان معتمد الملک (م 1307 ق)، نصر الله خان نصر الملک و عبد الله خان علاء الملک (م 1311 ق) داشت (2).

میرزا حسین خان تحصیلات ابتدایی را در قزوین و تهران به اتمام رساند و سپس با برادرش یحیی خان به فرانسه رفت (3). در سال 1267 ق که مصادف با چهارمین سال پادشاهی ناصر الدین شاه بود، مختصر آشنایی در وزارت خارجه پیدا کرد و به کارپردازی امور تجاری ایرانیان در بمبئی فرستاده شد و از خدمات محوله در خلال سه سال کار در آنجا به خوبی برآمد (4).

در بمبئی به واسطه تماسی که با مأمورین انگلیسی به ویژه آقا خان محلاتی داشت تغییراتی در روحیه وی پدید آمد و گفته می شود که پیشرفت های بعدی او از همان جا شروع گردید (5). در سال 1271 ق با رتبه ژنرال کنسول مأمور تقلیس شد. در قفقاز با میرزا فتحعلی آخوندزاده دوستی برقرار کرد و سه سال نیز در آنجا ماند.

در سال 1275 ق که آخرین سال صدارت میرزا آقا خان نوری بود به عنوان وزیر مختار به استانبول رفت و دوازده سال در آنجا کار کرد و از مساعدت انگلیسی ها برخوردار شد. در عثمانی با فؤاد پاشا، عالی پاشا و منیف پاشا دوستی خیلی نزدیک داشت (6).

در اختلاف سرحدی که بین ایران و عثمانی در سال 1278 ق پیش آمد نقش واسطه را ایفاء کرد و آن را به بهترین صورت ممکن رفع نمود. در همین سال باغ بهارستان را خرید و در آن عمارتی بر پا کرد و سپس به عنوان سفیر کبیر بار دیگر به استانبول

برگشت(7). میرزا حسین خان در هنگام سفارت عثمانی زرنگی و چالاکی خاصی داشت و توانست حقوق ملت ایران را حفظ کند، ایرانیان در ممالک عثمانی از آزادی کامل برخوردار بودند، در عاشورا عزاداری می کردند و در بالای گلدسته ها «اشهد انّ علیا ولی الله» و «حی علی خیر العمل» گفته می شد(8). حسین خان در سال 1279 به سفر حج رفت و مقرراتی را برای آسایش حجاج ایرانی با شریف مکه منعقد نمود و در همین سال بر سر قضیه هرات به مأموریت فوق العاده ای به لندن سفر کرد. در سال 1280 ق به دستور ناصر الدین شاه عضو شورای دولتی شد، و در 1282 ق پس از وفات میرزا جعفر خان مهندس لقب وی را که مشیر الدوله بود دریافت کرد(9).

در سال 1287 ق هنگامی که ناصر الدین شاه قصد سفر به عتبات عالیات داشت با ممانعت دولت عثمانی مواجه شد. مشیر الدوله با زیرکی ماجرا را حل و دولت عثمانی را مجبور کرد تا از شاه ایران دعوت رسمی نماید.

ناصر الدین شاه برای تقدیر این کار وزارت وظایف و اوقاف را به او تفویض کرد، و در 29 رمضان همین سال شاه در بغداد وی را به وزارت عدلیه منصوب نمود(10).

مشیر الدوله در هنگام وزارت عدلیه طرح صدارت ریخت، تنظیمات و قوانین نیکو قرار داد، هر روز قانون تازه ای وضع نمود و برای انتظام امور، فرمان شاهی به تمام شهرها فرستاد که از این به بعد حق کشتن کسی را ندارند، اثبات و روشن شدن گناه باید به وسیله مشیر الدوله به عرض شاه برسد و حکم از طرف دیوان خانه عدالت عظمی صادر شود(11).

میرزا حسین خان در 13 رجب سال 1288 ق به سپهسالاری لشکر رسید و در 29 شعبان همین سال به عنوان صدر اعظم معرفی شد و شروع به اصلاحات نمود. در این زمان گرانی و قحطی در ایران رخ داد که سیاست های مشیر الدوله یاری شایانی به طبقه فقیر

جامعه کرد(12). در سال 1289 ق مدرسه مشیریه را افتتاح کرد و در بیست و یک صفر سال 1290 ق شاه را به سفر فرنگ برد. در غیاب شاه و سپهسالار، گروهی از شاهزادگان و درباریان از جمله انیس الدوله سوگلی ناصر الدین شاه و فرهاد میرزا معتمد الدوله به تشویق روسیه تزاری خواهان برکناری وی شدند.

ناصر الدین شاه مجبور شد در بدو ورود به کشور در روز چهاردهم رجب در بندر انزلی وی را از صدارت عزل و میرزا یوسف آشتیانی مستوفی الممالک را به جایش بگذارد.(13) اما شاه از خدمات او چشم پوشی نکرد و او را به حکومت گیلان و تالش مقرر نمود.

حکومت مشیر الدوله در شمال یک ماه بیشتر دوام نداشت، ناصر الدین شاه برای رد کردن امتیاز رویتز که موجب دردسر شده بود دوباره او را به تهران احضار و وزیر خارجه نمود و پس از اینکه اندکی سروصداها خوابید دوباره او را در سال 1291 ملقب به سپهسالار اعظم کرد و کلیه امور نظامی را برعهده وی گذاشت(14).

پس از بازگشت از سفر فرنگ، مشیر الدوله ناصر الدین شاه را قانع کرد که هم چون دولت های اروپایی در کارهای کشوری اصول و مقرراتی معمول دارد.

به پیشنهاد وی مجلسی به نام دارالشورای کبری متشکل از چند تن از شاهزادگان درجه اول مانند طهماسب میرزا مؤید الدوله و ملک آرا و اعتضاد السلطنه از پسران فتحعلی شاه و نصرت الدوله پسر عباس میرزا ایجاد شد(15).

در سال 1292 ق انتظام حکومت خراسان و فارس به سپهسالار واگذار شد و در همین سال کتابچه تنظیمات حسنه دولت علیه و ممالک محروسه ایران منتشر شد که صدای مخالفین را بلند کرد(16). این کار موجب شد تا همه مخالفان بر ضد سپهسالار متحد شوند.

در سال 1295 ق برای دومین بار به طور غیر رسمی ناصر الدین شاه را به سفر فرنگ برد تا برتری و عظمت نظامی انگلیس در دریا و خشکی را به شاه نشان دهد و نقشه انگلیس در ایران

به خوبی پیش رود. در این سفر علاوه بر سپهسالار، امین السلطان و تنی چند از شاهزادگان حضور داشتند (17). سپهسالار پس از سفر فرنگ به کلی تغییر حالت داد خود مستقلاً به امور سپاه و سپهسالاری و وزارت خارجه رسیدگی می کرد. اداره امور خراسان و سیستان و استرآباد و... همگی جزء مشاغل او و احکامش در آن نواحی نافذ بود. و چون مرتبه صدارت داشت هرچه دلش می خواست انجام می داد (18).

در سال بعد شروع به ساختن مسجد و مدرسه سپهسالار در تهران کرد و توانست آن را در سال 1297 ق به اتمام برساند (19). در همین سال دوباره به خاطر نزدیکی بسیار به عوامل روسیه در ایران و سعایت درباریان از سپهسالاری و امور لشکری و وزارت خارجه برکنار و به حکومت قزوین فرستاده شد. اما در آنجا نیز زیاد دوام نیاورد و به پیشکاری مستقل آذربایجان رفت تا وزارت مظفر الدین میرزا را انجام دهد (20).

در سال 1298 ق به تعزیت الکساندر دوم و تهنیت الکساندر سوم امپراطور روسیه با هدایا و تحفه های چشم گیر به سفارت پترزبورگ رفت، پس از مراجعت از این سفر به واسطه سوءظنی که ناصر الدین شاه نسبت به نزدیکی وی به روس ها پیدا کرده بود به ویژه به خاطر غروری که در اواخر عمر در او پیدا شده بود به گونه ای که به دستورات شاه اعتنایی نمی کرد، به حکومت ولایات خراسان و سیستان و تولیت آستان قدس فرستاده شد و حکومت سمنان، دامغان، شاهرود و بسطام نیز ضمیمه ایالت او گردید. در هفتم شعبان 1298 ق به سوی خراسان حرکت کرد و در شب پنجم ذی الحجه به مشهد رسید. چند ماه در ایالت خراسان مشغول بود و بسیار با مردم خوشرفتار بود. سرانجام در شب 21 ذی الحجه همین سال در سن پنجاه و هفت سالگی در ارگ مشهد بر اثر ناراحتی قلبی که داشت فوت کرد. جسدش را در مقبره ای که خود قبلاً در مغرب

دار السیاده مقابل ایوان حسام السلطنه آماده کرده بود دفن نمودند(21).

کوتاه بودن عمر سپهسالار در حکومت ناحیه خراسان و خشنودی ناصر الدین شاه پس از مرگ او(22) موجب این شایعه به ویژه در نزد مشهدی ها شد که ناصر الدین شاه سپهسالار را مسموم کرده است(23). بعد از مرگ سپهسالار چون وی خویشاوند شاه محسوب می گردید و همسرش ماه تابان خانم قمر السلطنه دختر فتحعلی شاه بود، به دستور ناصر الدین شاه املاک و خانه اش ضبط دیوان دولتی شد(24).

وی مانند اغلب رجال نامی عهد ناصری ترکیبی از چند شخصیت یا چند روحیه مختلف بود، از جنبه اصلاح طلبی و تحول صورت ظاهر و اوضاع دیوانی مردی دلیر و بی باک و فعال و مؤثر بود(25). در سیاست فردی آگاه بود، میلی به دادن امتیازات دولتی به نزدیکان خود نداشت. در دادن درجات نظامی و امتیازات حکومتی ممسک بود. اگر اندک خیانتی می دید به شدت تلافی می کرد. سوءظنش تا به حدی بود که اگر از کسی نزدش بدگویی نمی شد خود با تصور و خیالات او را طرف دشمنی خویش قرار می داد. زیاد بخشش نمی کرد، اما در موقعی که لازم بود دریغ نمی نمود. شایع بود که در استانبول به حاجی میرزا صفا سرسپرده است و با استاد غلامرضا شیشه گر در تهران رابطه دارد. بیشتر این کارهایش برای شهرت بود و در باطن عقیده و مذاق عرفانی نداشت و ظاهر شرع را حفظ می کرد. خط فارسی را بد، ولی خوانا می نوشت. از لغات جعلی استفاده می کرد. فرانسه را غلط تلفظ و اشتباه می نوشت، زبان ترکی را می دانست. از حساب چیزی سردر نمی آورد. مردی بددهن و فحاش بود و از گفتن حرف های زشت و دشنام خودداری نمی کرد(26). تا زمانی که صدراعظم بود رشوه نمی گرفت، اما پس از عزل از صدارت وقتی که دوباره سپهسالار شد تا هنگام مرگش نهایت حرص را به

ص: 251

گرفتن رشوه داشت (27). به امور ارتش اهمیت زیادی می داد، در وضع لشکرگیری ایران اصلاحاتی انجام داد.

در لباس مستوفیان و سایر افراد کشوری تغییراتی ایجاد کرد. نظمی را تأسیس نمود و در رنگ پرچم کشور تغییر کلی داد (28).

روی کار آمدن میرزا حسین خان به کمک انگلیس ها و به نفع آنها بود. میرزا حسین خان نیز صمیمانه نسبت به منافع آنها اقدام می کرد (29). در زمان صدارتش تا قبل از سفر دوم فرنگ هوادار سیاست های انگلیس بود (30). امتیاز رویترا را به فردی انگلیسی به نام بارون جولیس رویترا داد. برحسب این امتیاز کل ایران به انگلستان واگذاشته می شد (31).

از خدمات دیگر وی به انگلستان قبول رأی حکمیت گلد اسمیت درباره حدود مرزی سیستان و بلوچستان در مناقشه ایران و افغانستان بود (32). پس از بازگشت از سفر دوم فرنگ به واسطه برادرش یحیی خان معتمد الملک که با روس ها دوست بود به طرفداری از روس پرداخت و این روش را تا موقع مردن خویش حفظ کرد (33). سفارت روسیه به ویژه در اواخر عمرش بزرگترین حامی و پشتیبان او شمرده می شد. سپهسالار به روس ها قول ایجاد راه آهن جلفا- تبریز و سواحل دریای خزر تا تهران را داد (34).

در سال 1295 ق وقتی که برای مرتبه دوم ناصر الدین شاه را به اروپا می برد، در روسیه با الکساندر دوم امپراتور روس قرار و مدار گذاشت و حتی تعدادی از افسران روسی را برای تربیت افراد ارتش ایران به تهران آورد و به تأسیس قزاق خانه پرداخت. (35) از جمله کارهای دیگر سپهسالار می توان به موارد زیر اشاره کرد:

محدود کردن اختیارات شاه با ایجاد پارلمان (36)، پایه گذاری روابط دوستانه بین دولت ایران و عثمانی (37)، آوردن یک مستشار فرانسوی به نام بارون استاین برای تنظیم کارهای مالیاتی (38)، تأسیس ضراب خانه به سبک جدید، آوردن نخستین آسیای بخار، ایجاد کارخانه چدن ریزی و شرکت های

تجاری (39)، احداث کارخانه چراغ گاز تهران با همکاری فابریوس فرانسوی (40)، ساختن مدرسه و مسجد بزرگ و با استحکام در تهران و کتابخانه ای برای آن، که اولین کتابخانه به سبک جدید در ایران بود، وقف املاک فراوان برای توسعه کتابخانه (41)، ایجاد مطبوعات در شهرهای مهم، اجازه انتشار روزنامه به زبان های خارجی، تأسیس ماهنامه وقایع عدلیه بعد از انتخاب شدن به وزارت عدلیه، انتشار روزنامه مریخ، ارگان نظام جدید وزارت جنگ پس از تعطیل شدن روزنامه وقایع عدلیه، ایجاد روزنامه نظامی از اواخر سال 1293 ق به عنوان نشریه مخصوص آن مدرسه (42)، دایر کردن روزنامه وطن یا لاپاتری و... (43).

(1) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

صدر التواریخ/260؛ مطلع الشمس 511/2؛ فریدون آدمیت: اندیشه ترقی / 125

(2) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

صدر التواریخ/260؛ احمد خان ملک ساسانی: سیاستگران دوره قاجار/87؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی: مکارم الآثار 1142/4

(3) - فریدون آدمیت: پیشین/125

(4) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/262-263؛ احمد خان ملک ساسانی: پیشین/87

(5) - ابراهیم تیموری: عصر بی خبری/32

(6) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/263-264؛ فریدون آدمیت:

پیشین/127-128؛ احمد خان ملک ساسانی: پیشین/89

(7) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/264؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی: پیشین 1143/4-1144

(8) - محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/265

(9) - میرزا محمد علی حبیب آبادی:

پیشین 1144/4؛ فریدون آدمیت: پیشین/126

(10)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/266؛ ميرزا محمد علي حبيب آبادي/همان جا

(11)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/267

(12)-همان/267-268

(13)-همان/269-270

(14)-همان/270-273

(15)-عبد الله مستوفي: شرح زندگانی من 111/1

ص: 253

(16)-احمد خان ملك ساسانى:پيشين/115

(17)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/274؛ محمود محمود: تاريخ روابط سياسى ايران و انگليس 1018/3؛ على اصغر شميم: ايران در دوره سلطنت قاجار/189

(18)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/276

(19)-ميرزا محمد على حبيب آبادى:

پيشين 1145/4

(20)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/276-277؛ ابراهيم تيمورى:

پيشين/55

(21)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پيشين/277؛ ابراهيم تيمورى: پيشين/55؛ ميرزا محمد على حبيب آبادى:

پيشين 1145/4؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه: مطلع الشمس 511/2-512؛ محمد على مصباحى نائينى:

تذکره مدينه الادب 724/2

(22)-محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

روزنامه خاطرات/140 و 142

(23)-مهدى بامداد: شرح حال رجال ايران 419/1

(24)-ميرزا على خان امين الدوله:

خاطرات سياسى/76؛ مهدى بامداد:

پيشين 424/1؛ محمد يوسف رياضى هروى: عين الوقائع/93

(25)-محيط طباطبايى: تاريخ تحليلى مطبوعات/49

(26)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

صدر التواريخ/280-281

(27)- همان/261

(28)- عبد الله مستوفی: پیشین 117/1-119

(29)- محمود محمود: پیشین 1030/3-1031

(30)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/276

(31)- ابراهیم تیموری: پیشین/50؛ محمود محمود: پیشین 1009/3

(32)- محمود محمود: پیشین 1025/3

(33)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/276

(34)- ابراهیم تیموری: پیشین/53

(35)- همان/55

(36)- عبد الحسين نوایی: ایران و جهان 503/2

(37)- محیط طباطبایی: پیشین/38

(38)- ابراهیم تیموری: پیشین/49

(39)- عبد الحسين نوایی: پیشین 658/2-659

(40)- صفاء الدین تبرائیان: آتش در انبار، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، ش 8/206-208

(41)- محمد حسن خان اعتماد السلطنه:

پیشین/278

ص: 254

(112)

معاون-عبد الحسین

(ح 1275-1338 ه ش)

عبد الحسین معاون فرزند محمد ابراهیم یزدی حدود سال 1275 ه ش در یزد به دنیا آمد. وی شانزده سال پیش نداشت که به همراه پدرش از یزد به مشهد آمد و در این شهر سکونت اختیار نمود. شغل اصلی معاون کشاورزی بود، به همین مناسبت اداره ی املاک کشاورزی آستان قدس را به عهده گرفت (1). سرمایه این شرکت متعلق به وزارت دارایی بود با این حال در حوزه ی کاری خود آزاد بود و تابع مقررات و تشریفات و قوانین دولتی نبود.

معاون زمانی که برای معالجه بیماری صعب العلاج به سوئیس رفته بود، نذر کرد که اگر بهبود یابد یک ساعت بزرگ برای حرم مطهر امام رضا علیه السلام بخرد وی پس از معالجه بهبود یافت و به نذر خود عمل نمود (2). علی مؤتمن می نویسد: بالای ایوان سردر صحن عتیق، ساعت بزرگی نصب بود که چهاروجهی بود و از فاصله دور عقربه های آن دیده می شد. ساعت قبلی را برداشته و به جای آن ساعتی که عبد الحسین معاون از سوئیس خریداری و تقدیم کرده بود نصب نمودند و پایه بلند استوانه ای شکل زیر آن قرار دادند که با کاشی های معرق پوشیده بود.

روی ساعت نام عبد الحسین معاون،

ص: 255

توسط کارخانه ساعت سازی حک گردیده بود. (3) در آن زمان قیمت ساعت 84 هزار تومان و وزن آن 5 هزار کیلو یعنی معادل 5 تن بود. یکی از خدمات معاون در خواب، وقف خانه ی خود برای مدرسه بود. وی به دلیل ارتباطی که با سید حسن مدرس در زمان تبعید در آن شهر داشت و علاقه ای که به او پیدا کرده بود، این خانه را وقف مدرسه کرد و علی رغم مخالفت رژیم، خواستار آن شد که نام این دبیرستان به نام مدرس ثبت شود.

معاون از جمله کسانی بود که نگذاشت رژیم مدرس را در خواب به شهادت برساند و زمینه انتقال او را به کاشمر فراهم کرد.

معاون در سال 1338 ه ش پس از روز عید قربان که به حرم امام رضا علیه السلام مشرف شد بر اثر سکت قلبی دار فانی را وداع کرد. او دارای شش پسر به نام های ابو القاسم، علی اکبر، محمد مهدی، محمد ابراهیم، هوشنگ و یک دختر به نام نصرت بود (4).

(1)-نقل از فرزندان عبد الحسین معاون

(2)-علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس / 370

(3)-همان/ 180

(4)-نقل از فرزندان عبد الحسین معاون علی سکندری

(113)

معمار-محمد اسماعیل

(-قبل از 1320 ق)

محمد اسماعیل معمار از معماران حرم مطهر در اوایل قرن چهاردهم هجری قمری، پدر و جدش از معماران معروف بودند.

وی در زمان حیات با هماهنگی مسئولین وقف آستان قدس برای دفن خود و خانواده و فامیل هایش حجره سوم ضلع غربی صحن جدید را در نظر گرفت. فوت حاجی محمد اسماعیل قبل از 1320 ق واقع شد (1).

(1)-تقی بیفش: کتیبه های فارسی غرفه های صحن جدید، نامه آستان قدس، ش 26/248-249 رسول سعیدی زاده

ص: 256

مفضل استرآبادی-میر

سید علی

(-998ق)

میر سید علی مفضل استرآبادی از جمله رجال عهد صفوی است که حدود سی سال در مشهد ساکن بود و پانزده سال از این مدت را متولی آستان قدس بود. آغاز تولیت او در حدود 976 ق در عهد پادشاهی شاه طهماسب اول صفوی (930-984 ق) بود و در سال 981 ق توسط همین شاه از کار برکنار شد (1) بار دیگر در سال 990 ق سلطان محمد خدابنده (985-996 ق) میر سید علی را به تولیت آستان قدس رضوی منصوب کرد (2).

در سال 998 ق عبد المؤمن خان ازبک به خراسان حمله کرد و مشهد را به محاصره درآورد. در این زمان امت خان استاجلو، حاکم مشهد و میر سید علی متولی آستان رضوی بودند. چون مدت محاصره ازبکان به درازا کشید، شاه محمد الله چیان امیرالامرای سپاه ازبک که مردی صلح طلب بود، به میر سید علی پیغام فرستاد تا برای جلوگیری از خونریزی بیشتر، امت خان را راضی به صلح کند. میر سید علی به امت خان پیشنهاد کرد که نامه ای به نزد شاه عباس بفرستد و پیشنهاد صلح ازبکان را به شاه بازگو نماید. بعد از رفتن چاپاری که حامل نامه بود، به درخواست میر سید علی یک هیئت از طرف عبد المؤمن خان وارد قلعه شهر شد تا در مورد قرارداد صلح مذاکره کنند. در حالی که طرفین به صلح راضی شده بودند، «جاعلی آواز در انداخت» که اردوی شاه برای کمک به محاصره شدگان نزدیک است. این خبر که خیلی زود عدم صحت آن مشخص گردید، باعث شد که امت خان دستور دهد عبد الواسع، نماینده عبد المؤمن خان را با حالت تحقیر و شکنجه از قلعه بیرون کنند. این رفتار تلاش های میر سید علی

و محمد الله چیان را برای رسیدن به صلح بی نتیجه گذاشت. در همین زمان نماینده امت خان که به نزد شاه عباس فرستاده شده بود برگشت و خبر توقف اردوی شاهی را در تهران، به علت بیماری شاه آورد، امت خان که از کرده خود پشیمان شده بود چند تن از بزرگان و سرداران را به نزد عبد المؤمن خان فرستاد اما خان از یک همه آنها را به قتل درآورد و با آگاهی از کمبود آذوقه در شهر و ناتوانی مردم دستور حمله دسته جمعی را صادر کرد. با کشته شدن امت خان و جمعی دیگر شهر به تصرف ازبکان درآمد. آنها قتل و غارت و وحشتناکی در شهر به راه انداختند و حتی به حرم رضوی حمله کردند و پناهندگان به آن را به قتل درآوردند، از جمله این افراد میر سید علی متولی بود که چون ازبکان خواستند خزاین و دفینه های حرم را به تصرف درآورند و او [میر سید علی] مقاومت کرد زیر شکنجه کشته شد. در این حمله بسیاری از ظروف چینی، قنادیل طلا و نقره، شمعدان و کتابخانه حرم رضوی توسط ازبکان به غارت رفت (3).

(1)-قاضی احمد قمی: خلاصه التواریخ 581/1

(2)-همان: 732/2

(3)-ولی قلی شاملو: قصص الخاقانی 167/1-175؛ اسکندر بیگ منشی:

تاریخ عالم آرای عباسی 644-640/2 اسماعیل رضایی

مقبل السلطنه-اقبال التولیه

(115)

ملک-حسین آقا

(1250-1351 ش)

حاج حسین آقا ملک فرزند حاج محمد کاظم آقا ملک التجار، از بزرگترین واقفین آستان قدس رضوی در 11 ربیع الاول 1288 ق/1250 ش در مشهد چشم به جهان گشود. پدرش بازرگانی فرهنگ دوست بود و فرزند خود را علاوه بر آشنایی با حرفه بازرگانی، با علوم دیگر نیز آشنا نمود. حاج حسین آقا ملک برای اداره

ص: 258

معیشت خویش رویه پدر را برگزید و در تمام رشته های تجارت و زراعت وارد شد. سال ها اجاره دار املاک و مستغلات آستان قدس رضوی بود. او چون از نوجوانی خوب فکر می کرد و آینده نگر بود، ثروت پدری را چند برابر نمود و در استان خراسان موقعیتی استثنایی یافت.

در سال 1297 ش وقتی قوام السلطنه فرمانروای کل خراسان و سیستان شد، با حاج حسین آقا ملک طرح دوستی ریخت و با مشورت وی بخشی از موقوفات آستان قدس رضوی را به اجاره گرفت و از این راه مالی اندوخت. در سال 1300 ه ش که قیام کلنل محمد تقی در خراسان روی داد، یکی از کسانی که می کوشید با میانجی گری مشکل را حل کند، حاج حسین آقا بود. در یکی از مذاکرات، او توانست کلنل را مجاب کند و موافقت او را مبنی بر خروج از ایران به دولت مرکزی ابلاغ کرد. ولی تحریکات مهدی معتمد السلطنه فرخ که مشاور نادان و مغرض بود، زحمات ملک را بی نتیجه گذاشت. ملک به دستور قوام السلطنه به قاینات رفت و با امیر شوکت الملک علم به مذاکره نشست تا کلنل بدون درگیری از ایران خارج شود، در حد فاصل بین قاینات و مشهد با حاج حسین آقا ملک و امیر شوکت الملک علم مذاکره کرده و به هندوستان برود.

روزی که کلنل قصد عزیمت به نقطه تعیین شده را داشت، تراکمه قوچان با کلنل جنگ کردند و سرانجام کلنل کشته شد. ملک همیشه از احساسات کلنل تجلیل می نمود(1).

ملک پس از جریان نهضت کلنل و

کشته شدن وی، بخشی از اوقات خود را در تهران و بخشی را در مشهد سپری می کرد. او علاوه بر املاک و مستغلات زیادی که در خراسان داشت، در تهران نیز املاکی را خریداری نمود. در شمال تهران باغ وسیعی که متعلق به بازماندگان میرزا محمود خان ملک الشعراء صبا بود، و نیز در گلاب دره شمیران باغ مصفایی را با چندین هکتار مساحت خریداری کرد.

حاج حسین ملک مردی دانشمند، با ذوق، فرهنگ دوست و سخنی بود و به هیچ وجه به مشاغل سیاسی دلبستگی نداشت و از پذیرفتن وکالت مجلس و سناتوری پرهیز نمود. او انسانی نیکوکار بود و باج به کسی نمی داد. در معامله سخت گیر، در مبارزه سرکش و در بخشش بی همتا بود. گاهی اتفاق می افتاد که در انجام معامله ای آن چنان سخت گیر باشد که حتی از یک صد ریال هم صرف نظر نمی کرد. او به پیمان خویش پایبند بود و میل داشت دیگران نیز به قول و قرار خود حرمت بگذارند. تا آخر عمر سرحال و دل زنده بود و از معاشرت زنان و دختران جوان لذت می برد، ولی چون مرد متشرعی بود به سنت های مذهبی توجه داشت، علاقه زیاد حاج حسین ملک به اشیای عتیقه موجب شد تا ایشان با گردآوری مسکوکات زرین و سیمین متعلق به قبل و بعد از اسلام و نیز تمبرهای نادر جهان و فرش ها و تابلوهایی از کمال الملک و نقاشان معروف جهان، گنجینه ای کم مانند فراهم آورد. ملک در کنار گردآوری اشیای عتیقه، یکی از بزرگترین و بهترین کتابخانه های خطی کشور را طی هفتاد سال کوشش گرد آورد. این کتابخانه در بردارنده 6537 جلد کتاب و قرآن خطی پرارزش و دهها هزار کتاب چاپی و گنجینه های فرهنگی و هنری است (2). او گاهی برای تهیه کتابی چندین برابر قیمت آن را می پرداخت و عادت داشت کتابی را به عنوان عاریه به کسی واگذار نکند.

کتابخانه و موزه ملک تا سال 1293 ه ش در مشهد قرار داشت، بعد به منزل

شخصی ایشان واقع در بازار حلبی سازهای تهران انتقال یافت(3) و تا حدود سال 1340 ه ش همه روزه با نظارت تعدادی کارمند و مباشر عموم افراد تحصیل کرده از این کتابخانه استفاده می کردند(4).

ملک دو بیمارستان در تربت جام و چناران به منظور استفاده عموم مردم ساخت و مقبره سلطان محمد عابد در کاخک گناباد را در سال 1347 ه ش تعمیر کرد. او باغ وکیل آباد خود را که حدود دو میلیون متر مساحت دارد، طی تلگرافی به پیرنیا استاندار خراسان و نیابت تولیت آستان قدس رضوی، به مردم مشهد پیشکش کرد تا به عنوان تفرجگاه از آن استفاده کنند(5). پیش از این او وقتی اطلاع یافت که رضا شاه قصد دارد املاک مشهد را از او بگیرد در روز ششم آبان ماه سال 1316 ه ش و تاریخ های بعد، همه املاک و دهات متعدد خود در تهران و خراسان را که بالغ بر 61 روستا و مزرعه و مستغلات بود، و نیز موزه و کتابخانه اش را به آستان قدس رضوی وقف نمود(6).

حاج حسین آقا تا زمان حیات خود متولی موقوفاتش بود تا اینکه روز سوم مرداد سال 1351 ه ش به علت سکته قلبی در سن 101 سالگی در تهران چشم از جهان فرو بست و جنازه ایشان به مشهد انتقال یافت و در حرم مطهر دفن گردید. به مناسبت درگذشت وی اعلامیه ای از سوی دربار منتشر شد و دستور داده شد تا پیکره برنجی ایشان در باغ وکیل آباد نصب گردد و مجلس بزرگداشتی از سوی شاه در مسجد گوهرشاد گرفته شد. (7) به دنبال درگذشت ملک، همه اموال ایشان طبق وقفنامه ی او در اختیار آستان قدس رضوی قرار گرفت و آستانه پس از انقلاب اسلامی ضمن رسیدگی به امور موقوفات ایشان ساختمانی به مساحت ده هزار متر مربع در زمین متعلق به ملک و در مجاورت وزارت امور خارجه ساخت و کتابخانه و موزه ملک را به آنجا انتقال داد که امروزه مورد استفاده پژوهشگران کشور است.

حاج حسین آقا ملک محضری شیرین داشت، به اهل علم و ادب احترام می گذاشت، همیشه در باغ گلاب دره، عده زیادی از دانشمندان و شعرا به گرد او جمع می شدند و به دادوستد علمی می پرداختند.

(1)- باقر عاقلی: شرح حال رجال سیاسی نظامی معاصر ایران 1532/3

(2)- [مجله] حرم، شماره 22 و 23، سال پنجم، فروردین 51/1374

(3)- رمضانعلی شاکری: گنج هزاره ساله / 233

(4)- علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس (چ 1355 ش) / 293-294

(5)- باقر عاقلی: پیشین 1533/3

(6)- همان جا

(7)- روزنامه آفتاب شرق، 4 مرداد 1351 ش غلامرضا جلالی

ملک الشعراء نادری-نادری- محمد حسین

(116)

منتصر الملک-محمد حسن

میرزا

(-1331 ق)

محمد حسن میرزا منتصر الملک فرزند جعفر قلی میرزا قاجار وی از ملاکین بزرگ و اشخاص برجسته شهر مشهد در اواخر دوره قاجاریه به حساب می آید. از شرح حال و زندگی او اطلاع دقیقی در دست نیست ولی از قراین چنین برمی آید که وی املاک و مستغلاتی در کاشمر، محولات و تربت حیدریه داشته است. غلامحسین افضل الملک از قریه ای متعلق به او در منطقه زاوه در تربت حیدریه یاد می کند که چهارده زوج گاو در آن زراعت می کرده اند. و میوه هایی از قبیل توت و زردآلو در آنجا بعمل می آمده است (1).

منتصر الملک در سال 1326 ق که مصادف با ایام استبداد صغیر است برای مدتی کفالت ایالت خراسان را عهده دار بود. در این ایام مشهد دستخوش هرج و مرج بود و غالب روزها بین مشروطه

ص: 262

خواهان و مستبدین نزاع وجود داشت(2).

این شاهزاده قاجار در اول محرم سال 1331 ق در مشهد درگذشت و در حرم مطهر امام رضا علیه السلام در پایین پای مبارک به خاک سپرده شد(3).

محمد حسن میرزا منتصر الملک به هنگام حیات خود کاروانسرای جدیدالبناپی را که در کوچه عباسقلی خان قرار داشته است وقف بر آستان قدس رضوی نمود و مقرر کرد عواید آن موقوفه صرف روضه خوانی در مسجد گوهرشاد، حقوق طلاب مدرسه عباسقلی خان، زوار فقیر، حقوق حفاظ مقبره واقف و پدرش، جعفر قلی میرزا و همچنین روشنایی و تعمیرات جزئی مسجد واقف در محله معروف به پاچنار گردد(4). وی همچنین چند پارچه املاک خود را در کاشمر و محولات به همسرش رابعه خانم احترام السلطنه، دختر شاهزاده محمد میرزا واگذار کرد و وصیت نمود از محل عواید آن املاک بیمارستانی در مشهد تأسیس کند. رابعه خانم در سال 1297 ش با فروش قسمتی از املاک و اگذاری منتصر الملک بیمارستانی در یک قطعه زمین به مساحت 3500 متر مربع در حاشیه خیابان جنت بنام مریض خانه منتصریه ساخت که نام این بیمارستان از نام منتصر الملک برگرفته شده است. پس از ساخت بیمارستان رابعه خانم ساختمان آن را به اضافه شش دانگ مزرعه جعفرآباد کاشمر و مزرعه همت آباد تربت حیدریه وقف بر آستان قدس کرد و تولیت آن را تا زمان حیات برای خود و بعد از او به متولی آستان قدس واگذار نمود. نظارت آن را نیز به اسد الله میرزا برادر خود داد(5).

(1)- غلامحسین خان افضل الملک:

سفرنامه خراسان و کرمان/134؛ محمد رضا خسروی: جغرافیای تاریخی ولایت زاوه/125-126

(2)- محمد تقی مدرس رضوی: سالشمار وقایع مشهد/224

(3)- اداره اسناد آستان قدس رضوی/سند شماره 12099/1

(4)- عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس 248/3

(5)- عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان

ص: 263

مؤتمن-علی

(1270-1354 ش)

نویسنده راهنما یا تاریخ آستان قدس، از کارگزاران بلندمرتبه و مؤتمن دفتر آستان قدس رضوی.

سید علی مؤتمن سال 1270 ه.ش در مشهد متولد گردید. پدرش سید اسماعیل شاه نام داشت. پس از فراگیری دروس جدید در همین شهر به تدریس ریاضیات مشغول شد و بعدها در مشاغل مختلفی به کار پرداخت. از جمله مدتی رئیس اداره حسابداری دادگاههای مشهد بود. در 29 سالگی و به سال 1299 ش خدمت در آستان قدس را آغاز کرد و در 1305 ش، در زمان نیابت تولیت محمد ولی خان اسدی، سرپرستی حسابداری این مجموعه به وی واگذار گردید و به واسطه خدماتی که در این راستا انجام داد، در سفر رضا خان به مشهد از او مدال مخصوص تاجگذاری دریافت کرد(1). با توجه به توضیحاتی که خود وی داده است به نظر می رسد این مدال را به واسطه نقشی که او در تبدیل روش محاسبه امور مالی آستان قدس از سیاق نویسی و فردنویسی به شیوه جدید در تنظیم بودجه آستان قدس داشته دریافت کرده است. مؤتمن از آن زمان به بعد مخصوصاً در دوران تولیت اسدی، در پایان هر سال مأمور بود صورت حساب سالیانه و بودجه سال آینده آستان قدس را همراه اوراق و اسناد مربوطه به تهران برده تا از نظر شاه بگذرد(2). از سال 1314 به بعد ریاست اداره آبیاری و ساختمان شرکت فلاح خراسان به وی واگذار گردید که تا هنگام بازنشستگی این شغل را عهده دار بود. علاوه بر این، کارشناس رسمی دادگستری در امور مالی و آبیاری نیز بود. مؤتمن در سال 1331 برای یک دوره ریاست انجمن شهر

مشهد را بدست آورد. در سال 1340 مجدداً به ریاست املاک آستان قدس رضوی گمارده شد. پس از مدتی رهسپار تهران گردید و در همین ایام بود که به نگارش کتابی کم نظیر و جامع درباره آستان قدس پرداخت و با دو مقدمه ای که دکتر سید فخر الدین شادمان و محمد باقر پیرنیا، از نایب التولیه های آستان قدس بر آن نوشتند، برای اولین بار در سال 1348 ه.ش در تهران توسط خود آستان قدس منتشر گردید.

آن گونه که خود وی در مقدمه کتابش آورده است وی کار تألیف کتاب را از سال 1332 آغاز و با استفاده از اطلاعات و مدارک و اسنادی که از سوی متصدیان امور آستان قدس و دیگر علاقه مندان به دربار ولایتمداری رضوی و معارف پروران در اختیار او قرار داده شد و نیز با مراجعه به منابع و مآخذ معتبر و ملاحظه عین آثار و شواهد زنده که در دستگاه آستان قدس وجود داشت تا آنجا که مقدور بود مطالبی را جمع آوری و در چند فصل تدوین نمود. البته او در انجام این مهم از حمایت های دو نایب التولیه یادشده بهره برده است. به ویژه دکتر سید فخر الدین شادمان که از نایب التولیه های بسیار فعال و اندیشمند عصر خود بوده است پیش نویس ها و یادداشت های مؤتمن را دقیقاً مطالعه کرده و نکاتی را درباره اصل مطالب و یا انشای آن به نویسنده یادآور شده است (3).

در این کتاب که بدون شک ماندگارترین یادگار مؤتمن و یکی از موثق ترین منابع درباره آستان قدس به ویژه در زمینه وقایع دوران زندگانی مؤلف می باشد، مسائل بسیار زیادی به نگارش درآمده است که نظر به اهمیتی که در ارتباط با بارگاه ملکوتی ثامن الحجج دارد به برخی از سرفصل های آن اشاره می شود: خراسان، حدود، جمعیت و اقتصاد آن، طوس، پیدایش و سابقه تاریخی شهر مشهد، شرح مختصری در مورد حضرت رضا علیه السلام؛

ابنیه و عمارت های آستان قدس، سابقه تاریخی بقعه مطهر و مراحل توسعه تاریخی بنای حرم مطهر و اماکن وابسته، تولیت آستان قدس و نایب التولیه ها؛ تاریخ شروع زیارت و آمار زوار مرقد حضرت رضا علیه السلام و وضع زیارت در زمان مؤلف، روشنایی حرم، تشکیلات اداری و سازمان آستان قدس، امور فرهنگی و کتابخانه آستان قدس، امور بهداشتی، مدفونین بارگاه رضوی و...

این کتاب که عکس های مختلف از حرم مطهر بر نفاس است آن افزوده است پس از دو سال کمیاب شد. بنابراین مؤلف در صدد برآمد با تکمیل آن، چاپ جدیدی از آن را روانه بازار کند، اما سکتته قلبی اجازه این کار را به او نداد و در تیر ماه 1354 ش وی بدرود حیات گفت (4).

از دیگر فعالیت هایی که مؤتمن در آستان قدس انجام داد همکاری دوساله او با اوکتایی رئیس وقت کتابخانه در اداره دانشکده ای به نام معقول و منقول در محل مدرسه میرزا جعفر در حرم مطهر بوده است (5). نیز مؤتمن در هنگام ساخت بیمارستان امام رضا علیه السلام در سالهای 1307 تا 1313 ه.ش علاوه بر مسئولیت امور مالی آن طرح؛ نظارت بر کار ساخت بیمارستان را برعهده داشت و این مهم را بدون دریافت هرگونه مبلغی و به طور افتخاری انجام داد (6).

نیم قرن خدمت صادقانه وی در آستان قدس را افرادی همچون دکتر فخر الدین شادمان (7) ستوده اند. عزیز الله عطاردی که از کوشندگان در تدوین کتاب درباره آستان قدس است، اشاره می کند که مؤتمن را در حضور سید جلال الدین تهرانی نایب التولیه وقت دیده که تهرانی برای او احترام ویژه ای قایل بود (8).

(1) - علی مؤتمن: تاریخ آستان قدس (چاپ دوم 1355)/373

(2) - همان/267

(3) - همو: راهنما یا تاریخ آستان قدس [چاپ اول 1348]/8

(4) - همان (چاپ دوم)/373

(5) - همان/303

(6) - همان/312-313

ص: 266

(7)-همان(چاپ اول)/11

(8)-عزیز الله عطاردی:فرهنگ خراسان 439/5 رجبعلی یحیایی

(118)

مؤتمن-میرزا اسماعیل

(-1283 ش)

میرزا اسماعیل مؤتمن از کارمندان اداری آستان قدس و پدر علی مؤتمن، نویسنده کتاب تاریخ آستان قدس، بود که به مؤتمن دفتر آستان قدس ملقب شده است. میرزا اسماعیل در 1283 ش / 1322 ق درگذشت و در ایوان طلای صحن نوبه خاک سپرده شد(1).

(1)-علی مؤتمن:راهنما یا تاریخ آستان قدس(چاپ اول)/435 رجبعلی یحیایی

مؤتمن الملک-انصاری-میرزا سعید خان

(119)

موسوی-غلامرضا

(1301-1380 ش)

سید غلامرضا موسوی، خوشنویس معاصر مشهد.وی در سال 1301 ش در خانواده ای مذهبی در عشق آباد فریمان دیده به جهان گشود.در سال 1314 ش به مشهد مهاجرت و به دروس حوزوی روی آورد و ضمن تحصیل با شهید مطهری آشنا شد.

استاد موسوی از محضر اساتیدی چون علی منظوری،اعتضادی و سید حسین میرخانی کسب فیض کرد.در سال 1337 به خدمت آستان قدس

ص:267

رضوی درآمد و در بخش هنری کتابخانه مرکزی مشغول به کار گردید.

در سال 1347 ش برنده مسابقه خوشنویسی استان خراسان شد و از آن تاریخ خود در کلاس های آزاد خوشنویسی زیر نظر اداره فرهنگ مشغول به تعلیم گردید.

از فعالیت های دیگر ایشان می توان به تشکیل کلاس های آموزش خوشنویسی طلاب علوم دینی، مدارس آموزش و پرورش، فرزندان شهید، کلاس های آستان قدس رضوی که در حرم مطهر و مدارس علمیه تشکیل می شد، نام برد.

موسوی همواره نمونه خلوص، تواضع و معرفت بود. شاگردانش سال ها در محضر وی نه تنها مشق خوشنویسی بلکه درس عشق و بزرگواری آموختند.

در تعلیم روشی خاص داشت و عمر خویش را عاشقانه به تحقیق و آموزش گذرانید. در نگارش برخی حروف، قواعد و ابتکارات خاص خود را به کار می برد. از شیوه ها و روش های متنوعی در تدریس استفاده می کرد که از آن جمله کمک گرفتن از اشکال و نقاشی ها را می توان برشمرد. در قلم تراشی صاحب تجربه زیادی بود و شیوه های قلم به دست گرفتن و سلوک استادان گذشته را روایت می کرد. گذشته از هنر خوشنویسی به تاریخ این هنر نیز آشنایی کامل داشت.

از جمله آثار ماندگار وی کتیبه سردر کتابخانه مرکزی آستان قدس واقع در بست شیخ طبرسی، جزوه ای از اشعار حکیم عمر خیام و قطعات دیگر است.

سرانجام موسوی بر اثر بیماری سرطان ریوی در آبان ماه 1380 ش دار فانی را وداع گفت و در جوار بارگاه حضرت رضا علیه السلام در صحن جمهوری اسلامی به خاک سپرده شد.

رسول سعیدی زاده

ص: 268

مولوی-عبد الحمید

(1286-1357 ش)

رئیس اداره املاک و مستغلات آستان قدس رضوی، مأمور انتظامات مسجد گوهرشاد، رئیس کتابخانه ملک.

عبد الحمید مولوی فرزند حاج میرزا علی محمد نجم التولیه در دهم مهر 1286 ش در مشهد دیده به جهان گشود. پدرش از علمای عصر خود بود و منصب مستوفی گری مسجد گوهرشاد (1) و همچنین منجمی آستان قدس را داشت. (2) اجدادش اهل علم و تقوی بودند و جد بزرگش حاج میرزا عبد الجواد، خطیب آستان قدس بود (3).

عبد الحمید ادبیات فارسی، عربی، نجوم و هیئت را نزد پدرش فراگرفت.

پس از فوت پدر به مدارس جدید جذب شد و همچنین در خدمت علمای مشهد حاضر شد و کسب علم کرد. از جمله با شیخ حسنعلی نخودکی اصفهانی، حاج شیخ مجتبی قزوینی و حاج میرزا علی اکبر نوقانی ارتباط داشت (4).

مولوی در اوایل دوره پهلوی به دعوت میرزا طاهر طاهری متولی مسجد جامع گوهرشاد به عنوان معاون امور خدمات مسجد مشغول کار گردید (5).

او یکی از کسانی بود که از نزدیک ناظر واقعه گوهرشاد در تیرماه 1314 ش بود، زیرا حفظ انتظامات مسجد گوهرشاد از وظایف وی بود. وی به خیال فرونشاندن شورش سعی کرد مانع سخنرانی شیخ بهلول شود ولی مورد ضرب و شتم مردم قرار گرفته، به شدت زخمی شد و به بیمارستان منتقل

ص: 269

مولوی در سال 1331 ش به ریاست کتابخانه ملی ملک در تهران انتخاب شد(7) و اکنون مجموعه گزارشهایش در خصوص تهیه فهرست آن کتابخانه و امور متفرقه موجود است(8).

او از کارشناسان و از رجال برجسته، بصیر و بااطلاع آستان قدس بود، به همین دلیل در سال 1331 ش به ریاست اداره املاک و مستغلات آستان قدس برگزیده شد(9) و مدت 25 سال در این سمت باقی بود. وی در طول این مدت برای سرکشی از املاک آستان قدس در مشهد و مناطق دیگر به مسافرت های زیادی رفت و درباره املاک تحقیق نمود و سندهای وقفی را مورد مطالعه قرار داد. به کوشش وی چندین مدرسه بازار، کاروانسرا و... که در اسناد وقف نامه ها بود شناسایی گردید. وی در احیای املاک آستان قدس، حفر قنوات یا نوسازی آنها بسیار کوشش کرد و حدود 406 رشته قنات را نوسازی نمود(10). همچنین تنظیم، انشاء و تعیین سهام برخی وقف نامه ها را انجام داد. (11) وی در مشهد با انجمن آثار ملی و اداره باستان شناسی خراسان همکاری داشت(12).

مولوی کتابخانه معتبری در اختیار داشت و در ایام فراغت به مطالعه و تحقیق می پرداخت، کتابخانه وی شاید بیش از نهمصد جلد کتاب خطی داشت که تعدادی از آنها را به دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی فروخت و حدود 209 مجلد را نیز به آن دانشکده هدیه داد(13).

او به زبانهای عربی، ترکی و نیز تا حدودی زبان فرانسه آشنایی داشت.

عمده مطالعات مولوی درباره رجال و علمای خراسان، اماکن باستانی خراسان، کاریزها، کاروانسراها، رباطها و مزارات بود. به دلیل اطلاعات کاملی که از تاریخ گذشته خراسان داشت وی را قباله کهنه خراسان می خواندند. و همواره در کارهای فرهنگی و عمرانی آستان قدس مورد مشورت قرار می گرفت. او در

هیئت های بررسی و بازرسی کتابخانه آستان قدس نیز عضویت داشت. علی مؤتمن و عزیز الله عطاردی که تاریخ آستان قدس را نوشته اند در کتب خود بارها از گفته ها و نوشته های وی استفاده کرده اند (14). وی از سال 1349 تا 1354 ش به دستور آیت الله سید هادی میلانی در مدرسه عالی حسینی تاریخ اسلام تدریس می نمود (15).

مولوی با تخریب آثار باستانی و برداشته شدن سنگ قبور علما و اعیان در حرم رضوی به شدت مخالف بود. در سال 1354 ش که آثار باستانی اطراف حرم مربوط به دوره تیموریان، صفویان و قاجاریه در طرح توسعه حرم تخریب می شد، مولوی به مقامات بانفوذ کشوری متوسل گردید تا مانع تخریب اماکن باستانی شود ولی کاری از پیش نبرد (16).

از مولوی آثار و تالیفات ارزشمندی به جای مانده است. از جمله مهمترین آنها فهرست موقوفات آستان قدس رضوی است. این کتاب جامع ترین و مفصل ترین کتابی است که تاکنون درباره موقوفات آستان قدس تهیه شده است. او نوشتن این کتاب را به دستور باقر پیرنیا، نایب التولیه آستان قدس، در سال 1347 ش و با همکاری میر عبد الحسین مجید فیاض، فضل الله مؤتمن و علی اصغر امینیان آغاز کرد. (17) در این کتاب 1076 رقبه املاک وقفی آستان قدس در 804 صفحه توضیح داده شده است. این کتاب به چاپ نرسید ولی پیش نویس آن در کتابخانه مرکزی آستان قدس موجود است.

تألیفات دیگر وی عبارتند از: 1- آثار باستانی خراسان (چاپ 1355 ش) 2- غیث الدین ابو الفتح عمر خیام نیشابوری (چاپ 1352 ش) 3- دشت جام و آثار باستانی آن (چاپ 1354 ش) 4- زندگی نادر شاه افشار 5- نیشابور پایگاه علوم اسلامی 6- آب های پنهانی کاریزهای خراسان 7- از قهستان تا جاجرم.

علاوه بر کتب تألیفی، مقالات ارزشمندی از وی در مجلات نامه

آستان قدس، فرهنگ خراسان و...

چاپ شده است. از مهمترین مقالات وی می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1- آستان قدس رضوی (دانشنامه ایران و اسلام)

2- کاشی های ازاره حرم مطهر رضوی (نامه آستان قدس)

3- مدرسه نواب مشهد (نامه آستان قدس)

4- تاریخچه طوس (هزاره شیخ طوسی)

5- مسجد شاه یا مقبره امیر غیاث الدین ملکشاه (هنر و مردم)

مولوی سرانجام پس از عمری تلاش و خدمت به آستان قدس سرانجام در 27 مهر 1357 ش پس از یک بیماری طولانی در مشهد درگذشت و در دار السرور حرم رضوی به خاک سپرده شد.

(1)- عزیز الله عطاردی: تاریخ آستان قدس رضوی 757/2

(2)- علی مؤتمن: راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی/433

(3)- عزیز الله عطاردی: فرهنگ خراسان 170/5

(4)- همان جا

(5)- همان 181/8

(6)- اسماعیل راین: واقعه گوهرشاد به روایت دیگر/84

(7)- محمد احتشام کاویانیا: شمس الشموس/329

(8)- اداره اسناد آستان قدس رضوی / سند شماره 50653

(9)- همان / سند شماره 26597

(10)- عزیز الله عطاردی: پیشین 77/5 - 86

(11)- علی مؤتمن: پیشین/343

(12)- عزیز الله عطاردی: پیشین 172/5

(13)-همان/177-178

(14)-علی مؤتمن: پیشین/484؛ عزیز الله عطاردی: تاریخ آستان قدس رضوی 1/114 و 302 و 331

(15)-مصاحبه با فرزند عبد الحمید مولوی

(16)-عطاردی: فرهنگ خراسان 5/182

(17)-علی مؤتمن: پیشین/344؛ عطاردی: تاریخ آستان قدس 2/612؛ عبد الحمید مولوی: پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس 1/4

(18)-عطاردی: فرهنگ خراسان 5/188 سید حسن حسینی

ص: 272

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب کلیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

-----
إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب کلیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک أن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب کلیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب علیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب کلیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

برای مشاهده متن کتاب می بایست عضو سایت شوید و چنانچه عضو هستید از اینجا وارد شوید

لمشاهده محتویات کتاب کلیک آن تسجل عضواً فی الموقع وإن كنت عضواً فیه ادخل من هنا

To view the book text you must Sign up first. If you are a member, Sign in here

---

إن كنت لا- تقدر علی شراء الاشتراك عبر PayPal أو بطاقة VISA، الرجاء ارسال رقم هاتفك المحمول إلى مدير الموقع عبر

[webmaster@noorlib.ir] [1]

If you fail to purchase subscription via PayPal or VISA Card, please send your mobile number to the Website

[Administrator via webmaster@noorlib.ir] [2]

ص:

- 1- آثار الرضویه؛ صدیق الدوله، چاپ سنگی، مشهد، 1317 ق.
- 2- آثار ایران؛ ا. گدار، ترجمه ابو الحسن سروقد مقدم، چاپ سوم، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، 1375.
- 3- آخرین تلاشها در آخرین روزها؛ ابراهیم یزدی، انتشارات قلم، تهران، 1368.
- 4- آینه هنر؛ هاشم ظریف تبریزیان، چاپ اول، سروش، تهران، 1369.
- 5- اثر آفرینان (زندگینامه نام آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال 1300 ش)؛ حسین محدث زاده و حبیب الله عباسی زیر نظر سید کمال حاج سید جوادی، چاپ اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، 1377.
- 6- احسن التواریخ؛ حسن بیگ روملو، به کوشش عبد الحسین نوایی، چاپ اول انتشارات بابک، تهران، 1357.
- 7- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران؛ محمد علی کریم زاده تبریزی، چاپ اول انتشارات مستوفی، تهران، 1376.
- 8- اسناد میرزا عبد الوهاب خان آصف الدوله شیرازی؛ به کوشش عبد الحسین نوایی و نیلوفر کسری، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، 1377.
- 9- اعیان الشیعه؛ سید محسن امین، تصحیح حسن امین، دار التعارف، بیروت، 1403 ق.
- 10- اندیشه ترقی و حکومت قانون؛ فریدون آدمیت، چاپ دوم، خوارزمی، تهران، 1356.

- 11- انقلاب مشروطیت ایران به روایت اسناد امور خارجه انگلیس (کتاب های آبی)؛ به اهتمام رحیم رضازاده ملک، چاپ اول مازیار، تهران، 1377.
- 12- ایران در دوره سلطنت قاجار؛ علی اصغر شمیم، چاپ ششم، مدبر، تهران، 1374.
- 13- ایران و ایرانیان عصر ناصر الدین شاه؛ س-ج-و-بنجامین، ترجمه محمد حسین کردیچه، چاپ اول، جاویدان، تهران، 1363.
- 14- ایران و جهان؛ عبدالحسین نوایی، چاپ اول، نشر هما، تهران، 1375.
- 15- ایل ها و طایفه های عشایر خراسان؛ سید علی میرنیا، بی نا، تهران، 1369.
- 16- بهارستان؛ محمد حسین آیتی، چاپ دوم، دانشگاه فردوسی، مشهد، 1371.
- 17- بیان واقع (سرگذشت احوال نادر شاه)؛ عبد الکریم کشمیری، تحقیق کی.بی. نسیم، اداره تحقیقات پاکستان دانشگاه پنجاب، لاهور، 1970 م.
- 18- پژوهشی درباره وزارت شیخ علی خان زنگنه؛ علیرضا کریمی، چاپ اول، سالار، تبریز، 1379.
- 19- پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه؛ محمد علی مهید، چاپ اول، نشر میترا، تهران، 1361.
- 20- تاریخ آستان قدس؛ عزیز الله عطاردی، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، 1371.
- 21- تاریخ آستان قدس؛ علی مؤتمن، چاپ دوم، بی نا، مشهد، 1355.
- 22- تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران؛ محیط طباطبایی، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات بعثت، تهران، 1375.
- 23- تاریخ جراید و مجلات ایران؛ محمد صدر هاشمی، چاپ دوم، کمال، اصفهان، 1363.
- 24- تاریخ حبیب السیر فی اخبار البشر؛ غیاث الدین خواند میر، تصحیح محمد دبیر سیاقی، چاپ سوم، کتابفروشی خیام، تهران، 1377.
- 25- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس؛ محمود محمود، اقبال، تهران، 1328.
- 26- تاریخ روضه الصفاى ناصری؛ رضا قلی خان هدایت، پیروز، تهران، 1339.

- 27- تاریخ سیاسی معاصر ایران؛ جلال الدین مدنی، چاپ سوم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم، 1360.
- 28- تاریخ شهر مشهد؛ مهدی سیدی، چاپ اول، شهرداری مشهد با همکاری انتشارات جامی، تهران، 1378.
- 29- تاریخ عالم آرای عباسی؛ اسکندر بیگ منشی، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، چاپ اول، دنیای کتاب، تهران، 1377.
- 30- تاریخ عباسی؛ ملا جلال الدین منجم یزدی، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، وحید، 1366.
- 31- تاریخ عضدی؛ سلطان احمد میرزا عضد الدوله قاجار، با اضافاتی از عبد الحسین نوایی، نشر علمی، تهران، 1376.
- 32- تاریخ کرمان؛ احمد علی خان وزیری، تصحیح ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ سوم، علمی، تهران، 1364.
- 33- تاریخ گیتی گشا؛ میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی، تحریر و تحشیه عزیز الله بیات، چاپ اول، امیرکبیر، تهران، 1363.
- 34- تاریخ مشهد از مشروطه تا انقلاب اسلامی؛ غلامرضا جلالی، چاپ اول، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، در دست چاپ.
- 35- تاریخ معاصر ایران (مجموعه مقالات)؛ مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، کتاب چهارم، تهران، 1371.
- 36- تاریخ معاصر ایران از کودتای 28 مرداد تا اصلاحات ارضی؛ پیتز آوری، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، چاپ چهارم، عطایی، تهران، 1379.
- 37- تاریخ منتظم ناصری؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، چاپ اول، دنیای کتاب، تهران، 1367.
- 38- تاریخ نو؛ جهانگیر میرزا، تصحیح عباس اقبال، چاپ اول، کتابخانه علی اکبر علمی، تهران، 1327.

- 39- تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز؛ نادر میرزا قاجار، تصحیح محمد مشیری، چاپ سوم، اقبال، تهران، 1360.
- 40- تاریکی و روشنائی؛ سید فخر الدین شادمان، چاپ اول، انتشارات مجلس، تهران، 1329.
- 41- تحفه الازهار و زلال الانهار؛ ضامن بن شدقم حسینی مدنی، تحقیق کامل سلمان جبوری، دفتر نشر میراث مکتوب و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام، تهران، 1378.
- 42- تذکره الملوک (سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک)؛ میرزا سمعی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ دوم، امیرکبیر، تهران، 1366.
- 43- تذکره المعاصرین؛ محمد حزین لاهیجی، تصحیح معصومه سالک، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، 1375.
- 44- تذکره شعرای معاصر ایران؛ سید عبد الحمید خلخالی، چاپ اول، کتابخانه طهوری، تهران، 1333.
- 45- تذکره مدینه الادب؛ محمد علی مصباحی نائینی، چاپ اول، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، 1376.
- 46- تذکره مجالس النفائس؛ امیر علیشیر نوایی، به اهتمام علی اصغر حکمت، چاپ اول، کتابفروشی منوچهری، 1363.
- 47- تذکره نصر آبادی؛ محمد طاهر نصر آبادی، تصحیح وحید دستگردی، کتابفروشی فروغی، تهران، بی تا.
- 48- تربت پاکان (آثار و بناهای قدیم محدوده دارالمؤمنین قم)؛ سید حسین مدرس طباطبایی، چاپ اول، چاپخانه مهر، قم، 1359.
- 49- تقویم تاریخ خراسان از مشروطه تا انقلاب اسلامی؛ غلامرضا جلالی، چاپ اول، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، 1377.
- 50- جغرافیای تاریخی تربت حیدریه (ولایت زاوه)، محمد رضا خسروی، چاپ دوم،

- 51- جنبش کلنل محمد تقی خان پسیان براساس گزارشهای کنسولگری انگلیس در مشهد، غلامحسین میرزا صالح، چاپ اول، انتشارات تاریخ ایران، تهران، 1366.
- 52- جهانگشای نادری؛ میرزا مهدی خان استرآبادی، تصحیح سید عبد الله انوار، چاپ اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، 1377.
- 53- حدیث نادر شاهی، مؤلف نامعلوم، تصحیح رضا شعبانی، بعثت، تهران، 1376.
- 54- حدیقه الشعراء؛ سید احمد دیوان بیگی شیرازی، تصحیح عبد الحسین نوایی، چاپ اول، زرین، تهران، 1366.
- 55- حرکت تاریخی کرد به خراسان؛ کلیم الله توحیدی، چاپ اول، کوشش، مشهد، 1359.
- 56- حقایق الاخبار ناصری (تاریخ قاجار)، محمد جعفر خورموجی، تصحیح حسین خدیو جم، بی نا، تهران، 1344.
- 57- حیدر خان عمو اغلی؛ اسماعیل رائین، چاپ سوم، جاویدان، تهران، 1355.
- 58- خاطرات سیاسی؛ سید محمد علی شوشتری، به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، تهران، 1379.
- 59- خاطرات سیاسی امین الدوله؛ حاجی میرزا علی خان امین الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائی، زیر نظر ایرج افشار، چاپ سوم، امیرکبیر، تهران، 1370.
- 60- خاطرات و خطرات؛ مهدی قلی خان هدایت، چاپ سوم، کتابفروشی زوار، تهران، 1361.
- 61- خلاصه التواریخ؛ قاضی احمد قمی، تصحیح احسان اشراقی، دانشگاه تهران، 1359.
- 62- خلد برین (ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم)؛ محمد یوسف واله اصفهانی، تصحیح محمد رضا نصیری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، 1380.
- 63- خلد برین (روزگار صفویان)؛ محمد یوسف واله اصفهانی، تصحیح میر هاشم محدث، بنیاد موقوفات محمود افشار، تهران، 1372.

- 64-دائرة المعارف بزرگ اسلامی؛ زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، چاپ دوم، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران.
- 65-دائرة المعارف تشیع؛ زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و بها الدین خرمشاهی، چاپ سوم، انتشارات سعید محبی، تهران.
- 66-دانشمندان آذربایجان؛ محمّد علی تربیت، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، 1378.
- 67-دانشنامه جهان اسلام؛ زیر نظر غلامعلی حداد عادل، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران.
- 68-دستور الوزراء؛ غیاث الدین خواند میر، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، اقبال، تهران، 1317.
- 69-دفتر اسناد؛ اداره اسناد سازمان کتابخانه های آستان قدس، جلد اول، چاپ اول، مشهد، 1381.
- 70-دولتهای ایران از مشیر الدوله تا میر حسین موسوی؛ نهاد نخست وزیری جمهوری اسلامی ایران، انتشارات نهاد رئیس جمهوری، تهران، بی تا.
- 71-دین و دولت در ایران نقش علما در عصر قاجار؛ حامد الگار، ترجمه ابو القاسم سری، چاپ اول، توس، تهران، 1369.
- 72-الذریعه الی التصانیف الشیعه؛ آقا بزرگ تهرانی، چاپ دوم، دار الاضواء، بیروت، 1403 ق.
- 73-راهنما یا تاریخ آستان قدس؛ علی مؤتمن، چاپ اول، آستان قدس، تهران، 1348.
- 74-رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، چاپ اول، تهران، 1379.
- 75-رساله دخانیه؛ ملا محمّد علی هیدجی، به اهتمام علی اکبر ولایتی، نشر وزارت خارجه، تهران، 1381.
- 76-رضا شاه و قشون متحد الشکل؛ باقر عاقلی، چاپ اول، انتشارات نامک، تهران،

- 77- روزشمار تاریخ ایران از مشروطیت تا انقلاب اسلامی؛ باقر عاقلی، نشر گفتار، تهران، 1376.
- 78- روزنامه خاطرات؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مقدمه ایرج افشار، چاپ پنجم، امیرکبیر، تهران، 1379.
- 79- روزنامه سفر خراسان؛ علینقی حکیم الممالک، چاپ اول، انتشارات فرهنگ ایران زمین، 1356.
- 80- روزنامه سفر خراسان؛ میرزا قهرمان امین لشکر، تصحیح ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت، چاپ اول، انتشارات اساطیر، تهران، 1374.
- 81- روزنامه و روزنامه نگاری در خراسان (1320-1332)؛ حسین الهی، چاپ اول، دانشگاه فردوسی، مشهد، 1379.
- 82- روضه الصفویه؛ میرزا بیگ حسن بن حسینی جنابدی، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، چاپ اول، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، 1378.
- 83- ریحانه الادب؛ محمد علی مدرس تبریزی، چاپ چهارم، خیام، تهران، 1374.
- 84- زبده التواریخ؛ محمد محسن مستوفی، تصحیح بهروز گودرزی، چاپ اول، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، 1375.
- 85- زیور آل داود؛ سلطان هاشم میرزا، تصحیح عبدالحسین نوایی، چاپ اول، میراث مکتوب، تهران، 1379.
- 86- زندگانی سیاسی اتابک اعظم؛ سهراب امیری، چاپ شرق، تهران، 1347.
- 87- زندگی شاه عباس اول، نصر الله فلسفی، چاپ ششم، علمی، تهران، 1375.
- 88- سالشمار وقایع مشهد در قرن های پنجم تا سیزدهم هجری قمری؛ محمد تقی مدرس رضوی، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، 1378.
- 89- سخنوران نامی معاصر ایران؛ محمد باقر برقی، چاپ اول، انتشارات خرم، قم، 1373.

- 90-سراج الانساب؛ سید احمد کیاگیلانی، تحقیق سید مهدی رجایی، چاپ اول، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، 1409 ق.
- 91-سفرنامه سدید السلطنه؛ محمد علی خان سدید السلطنه مینایی، تصحیح احمد اقتداری، چاپ اول، انتشارات بهنشر، تهران، 1362.
- 92-سفرنامه خراسان و کرمان؛ غلامحسین خان افضل الملک، به اهتمام قدرت الله روشنی زعفرانلو، انتشارات توس، تهران، بی تا.
- 93-سفرنامه فیگوئروا؛ دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا، ترجمه غلامرضا سمیعی، چاپ اول، نشر نو، تهران، 1363.
- 94-سیاستگران دوره قاجار؛ خان ملک ساسانی، بابک، تهران، بی تا.
- 95-سیمای وقف در خراسان؛ عبد الرضا امیر شیبانی، سگال، مشهد، 1380.
- 96-شاه اسماعیل دوم صفوی؛ والتر هینتس، ترجمه کیکاوس جهاننداری، چاپ اول، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، 1371.
- 97-الشجره الطیبه لذریه الامام ابی عبد الله الحسین؛ سید فاضل علی شاه موسوی، مؤلف، بی جا، بی تا.
- 98-شجره سلسله جلیله سادات رضوی؛ سید محمد مدیر خازنی، چاپخانه زوار، مشهد، 1335.
- 99-شجره طیبه در انساب سادات علویه رضویه؛ میرزا محمد باقر رضوی، به اهتمام سید محمد تقی مدرس رضوی، چاپ اول، تهران، 1352.
- 100--؛ ویرایش دوم، تصحیح مهدی سیدی، آهنگ قلم، مشهد، 1384.
- 101-شرح حال رجال ایران؛ مهدی بامداد، چاپ سوم، کتابفروشی زوار، تهران، 1363.
- 102-شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران؛ باقر عاقلی، چاپ اول، تهران، نشر علم، 1380.
- 103-شرح زندگانی من؛ عبد الله مستوفی، چاپ سوم، انتشارات زوار، تهران، 1371.

- 104- شمس الشموس و انیس النفوس؛ محمد احتشام کاویانین، اداره کل فرهنگ و هنر خراسان، مشهد، 1354.
- 105- صدسال شعر خراسان؛ علی اکبر گلشن آزادی، به کوشش احمد کمال پور، چاپ اول، مرکز آفرینشهای هنری آستان قدس رضوی، مشهد، 1373.
- 106- صدر التواریخ؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه، به کوشش محمد مشیری، چاپ اول، روزبهان، تهران، 1357.
- 107- ظهور و سقوط سلطنت پهلوی؛ مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، اطلاعات، تهران، 1369.
- 108- عالم آرای نادری؛ محمد کاظم مروی، تصحیح محمد امین ریاحی، چاپ سوم، انتشارات علمی، تهران، 1374.
- 109- عباسنامه؛ محمد طاهر وحید قزوینی، تصحیح ابراهیم دهگان، چاپ اول، کتابفروشی داودی، اراک، 1329.
- 110- عین الوقائع؛ محمد یوسف ریاضی هروی، تصحیح محمد آصف فکرت، چاپ اول، انتشارات انقلاب اسلامی، تهران، 1372.
- 111- فارسنامه؛ ابن بلخی، تصحیح گ. لسترانج و رینولد نیکلسون، دنیای کتاب، تهران، 1363.
- 112- فارسنامه ناصری؛ میرزا حسن حسینی فسایی، تصحیح منصور رستگار فسایی، چاپ اول، امیرکبیر، تهران، 1378.
- 113- فراموشخانه و فراماسونری در ایران؛ اسماعیل رائین، چاپ اول، امیرکبیر، تهران، 1359.
- 114- فردوس التواریخ، نوروز علی بسطامی، چاپ سنگی، مشهد، 1315 ق.
- 115- فرهنگ ایران زمین؛ به کوشش ایرج افشار، جلد 26، فراز، تهران، 1365.
- 116- فرهنگ جغرافیای ایران (خراسان)، ترجمه کاظم خادیمان، چاپ اول، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، 1380.

117- فرهنگ خراسان؛ عزیز الله عطاردی، چاپ اول، انتشارات عطارد، تهران، 1381.

118- فرهنگ شاعران زبان پارسی؛ عبد الرّفع حقیقت، چاپ اول، شرکت مؤلفان و مترجمان ایرانی، تهران، 1368.

119- فوائد الصّفویه؛ ابو الحسن بن ابراهیم قزوینی، تصحیح مریم میراحمدی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات علمی و فرهنگی، تهران، 1367.

120- فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ محمّد آصف فکرت، چاپ اول، کتابخانه مرکزی آستان قدس، مشهد، 1369.

121- فهرست انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس، چاپ اول، مشهد، 1382.

122- فهرست کتابخانه آستان قدس؛ عبد العلی اوکتایی، جلد 4 و 6، چاپ اول، چاپخانه طوس، مشهد، بی تا.

123- فهرست نسخه های خطی فارسی؛ احمد منزوی، چاپ اول، مؤسسه فرهنگی منطقه بی، تهران، 1350.

124- قصص الخاقانی؛ ولی قلی بن داود شاملو، تصحیح سید حسن سادات ناصری، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد، سازمان چاپ و انتشارات، تهران، 1371.

125- کلیات دیوان امیر معزی؛ تصحیح ناصر حیری، بی نا، تهران، 1362.

126- کرامات رضویه؛ علی اکبر مروج خراسانی، چاپ دوم، ولایت، مشهد، 1371.

127- گزیده ای از مقالات جغرافیایی؛ عباس سعیدی رضوانی (مقدمه دکتر پاپلی یزدی) چاپ اول، مؤسسه انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، 1372.

128- گلزار مشاهیر؛ مریم آقا شیخ محمّد و سعید نوری نشاط، چاپ اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، 1377.

129- گنج هزارساله؛ رمضان علی شاکری، چاپ اول، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد، 1367.

130- مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی؛ خان بابا مشار، چاپ دوم، بنگاه ترجمه و نشر، تهران، 1352.

- 131- مجالس المؤمنین؛ قاضی نور اللہ شوشتری، کتابفروشی اسلامی، تهران، 1365.
- 132- مجمع التواریخ؛ میرزا محمد خلیل مرعشی، تصحیح عباس اقبال، کتابخانه طهوری، تهران، 1362.
- 133- مجمل التواریخ؛ ابو الحسن بن محمد امین گلستانه، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، انتشارات کتابخانه ابن سینا، تهران، 1344.
- 134- مدایح رضوی در شعر فارسی؛ احمد احمدی بیرجندی، چاپ اول، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، 1366.
- 135- مرآه البلدان؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تصحیح دکتر عبد الحسین نوایی و میر هاشم محدث، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، 1367.
- 136- مشروطه گیلان به انضمام وقایع مشهد؛ ه. رابینو و دیگران، به کوشش محمد روشن، چاپ اول، طاعتی، رشت، 1368.
- 137- مطلع الشمس تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس؛ محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مقدمه و فهرس تیمور برهان لیمودهی، انتشارات فرهنگسرا، تهران، 1368.
- 138- مکارم الآثار در احوال رجال؛ میرزا محمد علی حبیب آبادی، انجمن کتابخانه های عمومی، اصفهان، بی تا.
- 139- منتخب التواریخ؛ محمد هاشم خراسانی، تصحیح ابو الحسن شعرانی، چاپ اول، کتابفروشی اسلامی، تهران، 1382.
- 140- منتخب التواریخ؛ میرزا ابراهیم شیبانی، چاپ اول، علمی، تهران، 1366.
- 141- میرزا تقی خان امیرکبیر؛ عباس اقبال، چاپ سوم، توس، تهران، 1363.
- 142- نادر شاه و بازماندگانش همراه با نامه های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری؛ عبد الحسین نوایی، زرین، تهران، 1368.
- 143- نادره کاران؛ ایرج افشار، به کوشش محمود نیکویه، چاپ اول، نشر قطره، تهران، 1382.
- 144- ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)؛ محمد تقی لسان الملک سپهر، به اهتمام جمشید

کیانفر، چاپ اول، انتشارات اساطیر، تهران، 1377.

145--؛ تصحیح محمد باقر بهبودی، چاپ اول، کتابفروشی اسلامیة، تهران، 1353.

146-نامه های طیب نادر شاه؛ پادری بازن، ترجمه علی اصغر حریری، چاپ دوم، انتشارات شرق، بی جا، 1365.

147-نخست وزیران ایران از سید ضیاء تا بختیار؛ مسعود بهنود، چاپ پنجم، جاویدان، تهران، 1370.

148-نخست وزیران ایران؛ باقر عاقلی، جاوید، تهران، 1374.

149-نسائم الاسحار من لطائم الاخبار؛ ناصر الدین منشی کرمانی، تصحیح میر جلال الدین حسینی ارموی (محدث)، چاپ دوم، مؤسسه اطلاعات، تهران، 1364.

150-تقاوه الآثار فی ذکر الاخبار در تاریخ صفویه؛ محمود بن هدایت الله افوشته ای نظنزی، تصحیح احسان اشراقی، چاپ دوم، علمی و فرهنگی، تهران، 1373.

151-التقص؛ عبد الجلیل قزوینی رازی، به اهتمام سید جلال الدین محدث، تهران، بی نا، 1337.

152-نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانون گذاری؛ زهرا شجیعی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران، 1344.

153-واقعه گوهرشاد به روایت دیگر؛ اسماعیل رائین، چاپ اول، نشر رائین، تهران، 1379.

154-واقفین عمده کتاب به کتابخانه های آستان قدس؛ رمضان علی شاکری، چاپ اول، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، 1380.

155-وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی؛ عباس اقبال آشتیانی، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و یحیی ذکاء، چاپ اول، دانشگاه تهران، 1338.

156-وقایع اتفاقیه (مجموعه گزارش های خفیه نویسان انگلیس در منطقه جنوب)؛ به کوشش سعیدی سیرجانی، نوین، تهران، 1362.

157-وقایع السنین و الاعوام؛ عبد الحسین خاتون آبادی، تصحیح محمد باقر بهبودی،

چاپ اول، کتابفروشی اسلامیة، تهران، 1352.

158- وقایع تاریخی خاور ایران؛ سید علی میرنیا، ج 2، چاپ اول، مؤسسه انتشاراتی اردشیر، بی جا، 1374.

159- ولایت دار المزار ایران گیلان؛ سنت لویی رابینو، ترجمه جعفر خممامی زاده، چاپ اول، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1357.

اسناد و مصاحبه ها

1- اسناد بایگانی اداره اسناد سازمان کتابخانه های آستان قدس رضوی.

2- اسناد خاندان آموزگار.

3- اسناد و دست نوشته های خاندان نیک نیان.

4- پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس؛ عبد الحمید مولوی.

5- طومار علیشاه، نسخه بازنویسی شده در مرکز خراسان شناسی، 1379.

6- فهرست دفتر متوفیات آستان قدس رضوی.

7- کیفرخواست دادگستری خراسان؛ بایگانی مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.

8- مصاحبه با محمود و مهدی، فرزندان عبد الحسین معاون.

9- مصاحبه با حسین زاهدی؛ مسئول مجتمع فرهنگی و هنری امام خمینی.

10- مصاحبه با سید محسن مصنع رضوی، نوه میرزا طاهر، بایگانی بخش تاریخ شفاهی اداره اسناد سازمان کتابخانه های آستان قدس رضوی.

11- مصاحبه با محمد صادق صدیق وزیری فرزند صدیق دفتر.

12- مصاحبه با مهدی ولایی، بایگانی بخش تاریخ شفاهی اداره اسناد سازمان کتابخانه های آستان قدس رضوی.

13- وقف نامه الله وردی خان؛ موجود در دفتر کل موقوفات آستان قدس رضوی.

14- وقف نامه علیشاه افشار؛ موجود در اداره سرپرستی موقوفات عادلشاهی، مشهد.

- 1- تاریخ معاصر (فصلنامه) شماره 8.
- 2- حرم (هفته نامه)، شماره های: 7، 35 و 109، سال 5 (1374).
- 3- خراسان شناسی (خبرنامه)؛ شماره های: 5، 16 (سال 1369 ش) و 16 (1379).
- 4- دانش ورز (خبرنامه)، شماره های 2، 12، 20، 23.
- 5- دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد (فصلنامه)، شماره 2 سال 14.
- 6- سایه روشن (روزنامه)، چاپ در مشهد، شماره اول
- 7- آفتاب شرق (روزنامه)، 18 دیماه 1340 و 4 مرداد 1350 ش.
- 8- شهامت (روزنامه)، 9 آذر 1314.
- 9- قدس (روزنامه)، 30 مرداد 1380.
- 10- کیهان (روزنامه)، 26 مهر 1365.
- 11- دنیا (سالنامه)، 1349 ش.
- 12- میراث جاویدان (فصلنامه) شماره 1.
- 13- نامه آستان قدس، شماره های، 1، 4، 7، 8، 13، 14، 15، 16، 26، 36، 102 و 103.
- 14- وحید (ماهنامه) شماره 46 سال چهارم.
- 15- یادگار (ماهنامه): سال های: اول (شماره 5)، دوم (شماره 6)، سوم (شماره 4)، چهارم و پنجم.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

